

ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. 2411 - 2453)

ปริญญาโท

ของ

สมศักดิ์ ลือราช

11 พ.ค. 2535

นางสาวสมใจ นิลแก้ว
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประธานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กันยายน 2529

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

178530

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิต และคณะกรรมการสอบ ได้พิจารณาปริญญานิพนธ์
ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาดวงหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการที่ปรึกษา

..... รศ. ไพฑูริย์..... ประธาน

..... รศ. ไพฑูริย์..... กรรมการ

คณะกรรมการสอบ

..... รศ. ไพฑูริย์..... ประธาน

..... รศ. ไพฑูริย์..... กรรมการ

..... รศ. ไพฑูริย์..... กรรมการ

ประกาศขอบคุณการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับสำเร็จลุล่วงด้วยดี เนื่องจากผู้เขียนได้รับความกรุณา
ให้คำปรึกษาแนะนำและการช่วยเหลืออย่างดียิ่งจาก รองศาสตราจารย์ ศาคร ช่วยประสิทธิ์
และผู้ช่วยศาสตราจารย์ กุศลวุฒิกุล สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ซึ่งผู้เขียนสำนึกในพระคุณและ
ขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง

ขอขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาติชาย พณยานนท์ อาจารย์ที่ปรึกษาที่ได้
ให้ข้อคิดอันเป็นประโยชน์แก่ผู้เขียนตั้งแต่เริ่มต้น และขอขอบคุณคณาจารย์ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ทุก ๆ ท่าน ที่ได้ให้ความรู้และสติปัญญาแก่ผู้เขียนในขณะทำการศึกษาใน
มหาวิทยาลัย

ขอขอบคุณ เจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุ
มหาวิทยาลัยพายัพ จังหวัดเชียงใหม่ สถาบันวิทยบริการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และหอสมุดกลางมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ที่อำนวยความสะดวกในการค้นคว้าและใช้เอกสารด้วยที่
ตลอดมา

ขอขอบคุณ ครูใหญ่บัญชา หวังวัฒนะ ที่ให้การสนับสนุนและส่งเสริมให้ผู้เขียนได้
มีโอกาสศึกษาค้นคว้าอย่างเต็มที่ ตลอดจนครูอาจารย์ทุกท่านที่เคยประสิทธิ์ประสาทวิชาให้
แก่ผู้เขียนตั้งที่ผ่านมาในอดีตและปัจจุบัน

ขอกราบขอบพระคุณ บิดา มารดา ที่ให้ความรัก เอาใจใส่และสนับสนุนด้าน
การศึกษาแก่ผู้เขียนด้วยดีเสมอมา

สุดท้าย ขอขอบคุณ ภรรยาสุดที่รักที่เป็นกำลังใจให้ผู้เขียนมีความมานะพยายาม
ต่อสู้และฟันฝ่าอุปสรรค จนประสบความสำเร็จ

สมศักดิ์ ลือราช

บทนำ	ก
1. ความเป็นมาและสภาพทั่วไปของเมืองแพร่และน่าน ก่อนรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	1
1. สภาพทางภูมิศาสตร์	1
ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์	1
ลักษณะภูมิประเทศ	2
2. สภาพการคมนาคม	4
การคมนาคมระหว่างเมืองแพร่และหัวเมืองใกล้เคียง	4
การคมนาคมระหว่างเมืองแพร่กับราชธานี	5
การคมนาคมภายในเมือง	7
3. การสร้างเมืองแพร่และเมืองน่าน	8
4. สภาพสังคม ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม	11
ลักษณะประชากร	11
สภาพความเป็นอยู่และชนชั้นในสังคม	14
ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม	17
5. ฐานะและความสำคัญของเมืองแพร่และน่านที่มีต่ออาณาจักร ใกล้เคียง และต่อไทย ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว	20
ความสัมพันธ์กับอาณาจักรล้านนาไทย	20
ความสัมพันธ์กับอาณาจักรหลวงพระบาง	23
ความสัมพันธ์กับอาณาจักรไทยสมัยสุโขทัย	25
ความสัมพันธ์กับไทยสมัยอยุธยาและกับพม่า	29
ความสัมพันธ์กับไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์	32

2	สภาพทั่วไปของเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	44
1.	สภาพทั่วไปทางด้านการเมืองการปกครอง	44
	การตัดสินคดีความ	46
	ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างเจ้านาย	48
2.	สภาพทั่วไปทางด้านเศรษฐกิจ	51
	ด้านการเกษตร	51
	ด้านการค้าขาย	53
	ระบบเงินตรา	59
3.	สภาพทั่วไปทางด้านสังคมวัฒนธรรม	61
	ลักษณะสังคม	61
	การควบคุมสังคม	62
	ระบบเครือญาติ	64
	สถานภาพสตรี	65
3	ปัจจัยส่งเสริมบทบาทและความสำคัญของเมืองแพร่และน่าน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	69
1.	บทบาทที่มีต่อการขยายและรักษาอิทธิพลของไทยในแคว้นเชียงแขง	69
	การทำให้แคว้นเชียงแขงสวามิภักดิ์ต่อไทย	72
	การทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับแคว้นเชียงแขง	79
	การเจรจากับอังกฤษเกี่ยวกับปัญหาแคว้นเชียงแขง	81
	การสูญเสียเมืองเชียงแขง (สิง) ให้แก่ฝรั่งเศส	84
2.	บทบาทที่มีต่อการปราบปรามของไทย	86

3. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสและการเสียดินแดนในลาว และเขมร	96
4. ปัญหาเฉพาะเมืองน่านภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112	102
ปัญหาเรื่องเขตแดนระหว่างเมืองน่านกับเมืองหลวงพระบาง ..	102
ปัญหาเรื่องเมืองเงิน	104
นโยบายการรักษาเมืองเงินของไทย	106
พฤติกรรมการณ์แทรกแซงของฝรั่งเศส และการตอบโต้ของ ฝ่ายไทย	107
4 การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	119
1. ปัจจัยที่นำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองแพร่และน่าน	119
ปัจจัยทางด้านการเมืองการปกครอง	119
การคุกคามของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศส	120
สภาพการปกครองที่ไม่เหมาะสม	122
ปัญหาความขัดแย้งภายใน	124
ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจและสังคม	126
ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ	126
ปัจจัยทางด้านสังคมและวัฒนธรรม	132
2. ความมุ่งหมายและนโยบายในการปฏิรูปการปกครอง	133
การปฏิรูปการปกครองเพื่อความเป็นเอกภาพ	134
เพื่อรักษาผลประโยชน์เกี่ยวกับป่าไม้	135

3. การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2437 - 2445)	137
การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่าน ก่อนสมัยจัดเป็นมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ. 2437 - 2442)	138
การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านแบบมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ. 2442 - 2445)	142
ด้านการปกครอง	143
ด้านเศรษฐกิจ	152
4. ผลการปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านตั้งแต่ พ.ศ. 2437 - 2445)	174
กบฏเงี้ยวเมืองแพร่	175
5. การจัดการปกครองเมืองแพร่และน่าน ภายหลังกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ถึงสิ้นรัชกาล (พ.ศ. 2445 - 2453)	183
6. ปัญหาอุปสรรค และการแก้ไขในการจัดการปกครองเมืองแพร่และน่าน	194
ปัญหาขาดแคลนบุคลากร	194
ปัญหาเรื่องเชื้อชาติ	195
ปัญหาความยากจนของราษฎร	197
5 บทสรุป	199
บรรณานุกรม	203
ภาคผนวก	217

บัญชีการวาง

การวาง

หน้า

- 1 แสดงราคาสินค้าจากต่างประเทศในตลาดเมืองน่าน 56
- 2 สถิติสินค้าเข้าสำคัญที่ส่งมาจากมะตะเหม่งเข้ามาเมืองน่าน ระหว่าง
ปี พ.ศ. 2438 - 2439 58

บัญชีแผนที่

แผนที่

หน้า

- 1 แสดง เขตแดน ที่ตั้ง ของแคว้นเชียงแสน และเส้นทางติดต่อกับไทย 78
- 2 แสดงที่ตั้งของเมืองแพร่และน่าน 223

บทนำ

หัวเมืองแพะและน่านเป็นดินแดน ซึ่งตั้งอยู่ทางตะวันออกของล้านนาไทย มีอาณาเขตทิศตะวันตกติดกับเมืองลำปาง ทิศใต้ติดกับมณฑลพิษณุโลก ทิศเหนือและทิศตะวันออกติดกับหัวเมืองลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง¹

ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของเมืองแพะและน่านนั้น ในสมัยท้าวขุนมั่งมัย เมืองทั้งสองเคยตกอยู่ใต้อิทธิพลของสุโขทัย ถึงปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า "... เมืองฝั้นมอน รอดเมืองแพะ เมืองน่าน ..." ² ต่อมาเมื่ออาณาจักรสุโขทัยเริ่มเสื่อมลง ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่อำนาจของทางเชียงใหม่เพิ่มขึ้น เมืองแพะและน่านจึงตกไปอยู่ใต้อำนาจของเชียงใหม่ ในสมัยพระเจ้าติโลกราช ในปี พ.ศ. 1993³ และรวมอยู่ในอาณาจักรล้านนาไทย ซึ่งมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง ในเวลาต่อมาเมื่ออาณาจักรล้านนาไทยเสียเอกราชให้แก่พม่า ใน พ.ศ. 2101 เมืองแพะและน่านจึงตกไปเป็นเมืองขึ้นของพม่าด้วย ในช่วงเวลาที่พม่าปกครองดินแดนส่วนนี้ พม่าได้แต่งตั้งคนของตนเข้ามาปกครอง ซึ่งมีทั้งที่ชาวล้านนาก็น่า พม่าบ้าง ไทยใหญ่บ้าง ซึ่งทำให้เมืองทั้งสองต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของพม่าอยู่เป็นเวลานาน จนกระทั่งกองทัพอยุธยายกขึ้นไปได้ในปี พ.ศ. 2205 เมืองทั้งสองจึงตกไปเป็นเมืองขึ้นของอยุธยา อย่างไรก็ตามในเวลาดังกล่าวพม่าก็สามารถตีเอาเมืองแพะและน่านกลับคืนไปได้อีกในปี พ.ศ. 2246⁴ และทำการปกครองเมืองทั้งสองมาโดยตลอด ต่อมาสมัยธนบุรี เมื่อไทยยกทัพไปได้เชียงใหม่⁵ ครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2317⁶ หัวเมืองแพะและน่านจึงกลับมาขึ้นกับไทยอีกครั้งหนึ่ง และได้ตกเป็นประเทศราชของไทยอย่างแท้จริง ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

¹ กรมตำรากระทรวงศึกษาธิการ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 150

² ท้าวพระสมุทวชิรญาณ ประชุมศิลาจารึกสยามภาคที่ 1 หน้า 56

³ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ดำเนินการขึ้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 52-53

⁴ สงวน โชติชูชีพ ตำนานเมืองเหนือ หน้า 142 - 143

⁵ เชียงใหม่เวลานั้นตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า

⁶ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์ ไทยรบพม่า หน้า 460

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จีนแคะล้านนาไทยซึ่งเป็นประเทศราชของไทย ยังคงถูกคุกคามจากอิทธิพลของพม่าอยู่ตลอดเวลา เป็นผลให้หัวเมืองต่าง ๆ ในดินแดนส่วนนี้ได้รับการเอาใจใส่จากรัฐบาลที่กรุงเทพฯ มากขึ้น ครั้นต่อมาเมื่ออังกฤษเริ่มแผ่อิทธิพลเข้ามาในดินแดนเอเชียอาคเนย์ และได้แทรกแซงเข้าไปในระเทศพม่า จนสามารถผนวกดินแดนทั้งหมดของพม่าเข้าเป็นแคว้นหนึ่งของอินเดียนได้ ในปี พ.ศ. 2429¹ (1886) จากอิทธิพลของอังกฤษที่เพิ่มมากขึ้นความจำเป็น เป็นผลให้รัฐบาลต้องเพิ่มความระมัดระวังต่อหัวเมืองประเทศราชล้านนาไทย จากการแทรกแซงของอังกฤษมากยิ่งขึ้น แต่สำหรับหัวเมืองแพร่และน่านนั้น ได้รับอิทธิพลจากการแผ่ขยายของอังกฤษน้อยกว่าเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ซึ่งมีอาณาเขตติดกับพม่าของอังกฤษโดยตรง

แม้ว่าหัวเมืองแพร่และน่าน จะได้รับอิทธิพลจากการคุกคามของอังกฤษน้อยกว่าเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ก็ตาม แต่ก็มีความสำคัญในฐานะเป็นจุดยุทธศาสตร์ทางด้านการนอกของไทย ความสำคัญดังกล่าวนี้เริ่มปรากฏชัดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ หลังจากที่กรุงเทพฯ ได้ยกเลิกราชอาณาจักรเวียงจันทน์² บรรดาหัวเมืองที่เคยขึ้นกับเวียงจันทน์ต้องเปลี่ยนไปอยู่ภายใต้การควบคุมของหลวงพระบางซึ่งเป็นประเทศราชของไทย และอยู่ในฐานะดินแดนกันชนระหว่างไทยกับญวน ญวนพยายามแผ่อิทธิพลเข้ามาในหัวเมืองลาวอันเป็นเขตอิทธิพลของไทย จึงจำเป็นที่ไทยต้องเอาใจใส่และให้ความสำคัญต่อหัวเมืองแพร่ และน่านมากขึ้น โดยเฉพาะเมืองน่านที่มีเขตแดนติดกับหลวงพระบางตลอดจนถึงสิบสองปันนา ที่มีอาณาเขตติดกับดินแดนที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของญวน เป็นผลให้รัฐบาลให้การสนับสนุน โดยยกฐานะของเมืองน่านให้เป็นหัวเมืองสำคัญ เพื่อให้มีอำนาจมั่นคงทางด้านด้านการนอกของล้านนาไทย แต่การจะปฏิบัติตามนโยบายดังกล่าวได้นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่รัฐบาลไทยต้องให้ความสนใจเมืองแพร่ควบคู่ไปด้วย กล่าวคือต้องปกครองเมืองแพร่ให้ได้เสียก่อนจึง

¹ Michael Edwardes The West in Asia. p. 48

² ปรีชา กิจงาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทย และประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทย
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 139

จะสามารถเข้าไปดำเนินการต่าง ๆ ที่ว่านี้ได้ ทั้งนี้เพราะเส้นทางที่จะไปนั้นจำเป็นต้องผ่าน
แพร่ ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมที่สะดวกที่สุด จากสภาพภูมิรัฐศาสตร์ดังกล่าว ทำให้แพร่และน่าน
มีความผูกพันกันอย่างแยกไม่ออก ความสำคัญในข้อนี้ทำให้รัฐบาลพม่าสนใจเมืองทั้งสอง
ให้ใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น อันจะเห็นประโยชน์ต่อรัฐบาลโดยตรง สำหรับแพร่นั้นแม้จะเป็นเมืองที่มี
ขนาดเล็ก และมีความสำคัญในฐานะเป็นจุดยุทธศาสตร์น้อยกว่าน่านก็ตาม แต่ก็มีความสำคัญ
ในฐานะเป็นฐานสนับสนุนความเข้มแข็งของเมืองน่านอยู่พอสมควร ถึงจะเห็นได้จากเมืองร้าง
ที่กรุงเทพฯ สิ่งนี้พระยาพิชัยยกมาตั้งยกขึ้นไว้สมทบกับกองทัพเมืองน่านเพื่อไปตีเอาเมือง
เชียงรุ่ง ขณะเดียวกันก็มีคำสั่งให้เมืองแพร่เตรียมพร้อมที่จะส่งกำลังคนและเสบียงอาหาร
เพิ่มเติม ถ้ากองทัพเมืองน่านขาดแคลนและเรียกร้องลงมา¹ สภาพการณ์เช่นนี้ทำให้แพร่
และน่านเป็นเสมือนกลไกสำคัญของรัฐบาลในการกระทำหน้าที่ในหัวเชื่อมโยง รักษาอำนาจ
และดูแลผลประโยชน์รัฐบาลควบคู่กันมาโดยตลอด โดยเฉพาะต่อหัวเมืองที่เป็นเมืองขึ้นของ
เมืองน่าน เช่น เชียงของ เมืองเทิง เมืองเงิน เมืองภูคา และหัวเมืองนอก พระราชอาณาเขต
ที่มีเขตแดนติดกับเมืองแพร่และน่าน แต่อย่างไรก็ตามในช่วงต้นของสมัยรัตนโกสินทร์ การควบคุม
จากส่วนกลางต่อเมืองทั้งสองยังไม่เป็นไปอย่างใกล้ชิดจริงจัง

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองแพร่และน่านเริ่ม
ปรากฏให้เห็นความสำคัญอย่างแท้จริง เพราะในรัชสมัยนี้มีเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่มีผลต่อความ
มั่นคงทางด้านตะวันออกของราชอาณาจักรไทย ปัญหาแรกที่ก่อให้เกิดความยุ่งยากแก่รัฐบาล
ในระยะนี้เริ่มปรากฏในปี พ.ศ. 2411² เมื่อพวกฮ่อยกกำลังเข้าตีเมืองต่าง ๆ ในเขตแดน
สิบสองจุไทย ซึ่งอยู่ในความดูแลของหลวงพระบาง และขึ้นกับไทย ไทยจึงต้องยกกองทัพไป
ช่วยหลวงพระบาง การปราบฮ่อครั้งนี้รัฐบาลต้องใช้เวลายาวนาน เพราะมีอุปสรรคหลายอย่าง
ที่ทำให้ไม่สามารถดำเนินการได้อย่างรวดเร็ว กล่าวคือ เกิดปัญหาในเรื่องเสบียงอาหารและ

¹ ทอพระสมุทวชิรญาณ จกพมหายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 48 ร่องจดหมายเข้าพระยา-
บันทรีให้จัดแจงเสบียงอาหารส่งกองทัพเมืองพิชัย และเมืองน่าน จ.ศ. 1210

² ม.ล. มานิจ ชุมสาย เอกสารประวัติศาสตร์ไทยเรื่องไทยปราบฮ่อ หน้า 1

การเดินทัพ เพราะกองทัพที่ยกไปปราบยังต้องยกไปจากกรุงเทพฯ ทำให้กำลังที่จะไปสนับสนุน กองทัพมีน้อย ซึ่งวิธีการแก้ปัญหาดังกล่าวของรัฐบาล คือ การเกณฑ์จากหัวเมืองประเทศราช ทางเหนือที่อยู่ใกล้เคียง จากนโยบายดังกล่าวของรัฐบาลเป็นผลให้เมืองแพร่และน่านซึ่งเป็น หัวเมืองประเทศราชที่อยู่ใกล้กับหลวงพระบางที่สุดต้องรับภาระอย่างหนักในการเป็นฐาน สนับสนุนทั้งเสบียง กำลังคน และพาหนะแก่กองทัพไทย ดังเช่นมีการเกณฑ์ข้าวจากเมืองน่าน ไปขึ้นฉางที่เมืองหลวงพระบางถึง 21,000 ตัง¹ เป็นต้น ทำให้รัฐบาลตระหนักถึงความสำคัญ ของหัวเมืองทั้งสองที่มีต่อไทยเป็นอย่างมาก จึงให้การยกย่องตลอดมา

ในเวลาต่อมาแม้ว่าปัญหาที่เกิดขึ้นจากการรุกรานของยอจะสงบลงก็ตาม แต่ไทยกลับ เผชิญกับปัญหาใหม่ที่รุนแรงกว่าเดิม นั่นคือ ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการแผ่ขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นก่อกำเนิดความวิตกกังวลว่ากำลังย่นกว่าอังกฤษ การแทรกแซงของฝรั่งเศสทางด้าน ตะวันออก ทำให้ไทยต้องเสียดินแดนที่เคยปกครองไปมากมาย โดยเฉพาะภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112² ไทยต้องเสียฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส เหตุการณ์ครั้งนั้นทำให้ ฐานะของเมืองแพร่และน่านเพิ่มพูนความสำคัญขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะการสูญเสียดินแดน ดังกล่าวทำให้เมืองน่านต้องมีพรมแดนติดกับหลวงพระบางของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นตัวเร่งสำคัญ อันหนึ่งที่ส่งผลให้รัฐบาลเริ่มสนใจเข้าควบคุมหัวเมืองแพร่และน่าน โดยเข้าไปดำเนินการจัด การปกครองให้เป็นแบบแผนอย่างแท้จริง และเห็นว่ารัฐบาลจะเข้าไปจัดแบบแผนการปกครอง ในหัวเมืองดังกล่าวข้างต้นแล้วก็ตาม แต่ปัญหาข้อพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับดินแดน ที่เก็บเมืองขึ้นของเมืองน่านและหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตยังคงยืดเยื้อต่อมาอีกเป็น เวลานาน รัฐบาลจึงต้องใช้ความพยายามอย่างมากในการแก้ปัญหาดังกล่าว การแก้ปัญห ของรัฐบาลครั้งนี้ เจ้านครเมืองน่านได้แสดงบทบาทอย่างสำคัญในการรักษาผลประโยชน์ ทำให้การเจรจาของฝ่ายไทยดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/40 รายงาน พระอินทราภิบาล กราบเรียนผู้บัญชาการกรมยุทธภัณฑ์แก่ทัพฝ่ายเหนือ วัน 21¹ 10 คำ จ.ศ. 1249

² จีราภรณ์ สถาปนะวรรณะ วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 264 หน้า

³ ที่สำคัญ ได้แก่ บทบาททางด้านการเมือง การปกครอง การทหาร และการทูต

นอกจากเมืองแพร่และน่านจะเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญทางด้านตะวันออกดังกล่าวแล้ว ความสำคัญของเมืองทั้งสองยังปรากฏให้เห็นได้จากขนาด และจำนวนพลเมือง โดยเฉพาะเมืองน่านนั้น ปาลเลกัวซ์ระบุไว้ว่ามีจำนวนพลเมืองถึง 60,000 คน¹ ซึ่งเป็นตัวเลขที่ใกล้เคียงกับจำนวนพลเมืองของเชียงใหม่ ด้วยเหตุนี้เมืองน่านจึงมีศักยภาพทางด้านกำลังคนที่อาจเป็นทั้งกำลังรบ และกำลังทางเศรษฐกิจ จึงทำให้เมืองน่านเป็นเมืองที่มีอำนาจและได้รับการยอมรับนับถือจากหัวเมืองที่มีอาณาเขตติดกับเมืองน่าน ดังจะเห็นได้จากคำกราบทูลของพระยาสุริยานุวัตรต่อกรมหลวงเทเวศร์วชิราภิระการ ตอนหนึ่งว่า "... เมืองน่านเป็นเมืองลาวที่มีอำนาจสำคัญที่สุดของกรุงสยามข้างฝ่ายเหนือแต่เก่าก่อนมา จนถึงหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือที่ขึ้นแก่กรุงสยามก็ได้มีความนับถือยำเกรงเจ้านครน่านอยู่เสมอ ..."²

แม้ว่าหัวเมืองแพร่และน่านจะมีความสำคัญต่อความมั่นคงของไทยดังกล่าวข้างต้นก็ตาม แต่ถ้าพิจารณาในด้านการปกครองแล้ว เห็นว่าหัวเมืองทั้งสองเป็นเมืองที่เกิดความยุ่งยากต่อการปกครองของรัฐบาลมาก ที่เห็นได้ชัด คือ เส้นทางคมนาคมที่จะไปยังหัวเมืองดังกล่าวเป็นไปด้วยความยากลำบาก ทำให้การควบคุมและการบริหารของรัฐบาลไม่คล่องตัวเท่าที่ควร นอกจากนี้ เจ้าเมืองและราษฎรยังไม่ยอมรับการเข้าไปปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลอีกด้วย โดยเฉพาะเมืองแพร่ที่มีปฏิกิริยาโต้ตอบอย่างรุนแรงต่อการเข้าไปจัดการปกครองของรัฐบาลถึงกับเกิดกบฏเงี้ยวขึ้นในปี พ.ศ. 2445³ ซึ่งตรงข้ามกับเมืองน่านที่ยอมรับและปฏิบัติตามคำสั่งของรัฐบาลเป็นอย่างดี จนได้รับการยกย่องจากสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นเสมอ

¹ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 42

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.23/6 สำเนาใบออกพระยาสุริยานุวัตร เรื่องเมืองกุสาวดีและเมืองอื่น ๆ วันที่ 2 กันยายน ร.ศ. 121

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.63/2-3 ปราบผู้ร้ายเงี้ยวเมืองแพร่ วันที่ 26 - 30 กรกฎาคม ร.ศ. 121

นอกจากความสำคัญทางด้านการเมือง การปกครองดังกล่าวแล้ว ด้านเศรษฐกิจ ก็เป็นปัจจัยอีกอันหนึ่งที่ส่งเสริมให้เมืองแพร่ และน่านมีความสำคัญยิ่งขึ้น ผลประโยชน์ที่รัฐบาล ให้ความสนใจมาก ได้แก่ ไม้สักที่มีอุดมสมบูรณ์ในหัวเมืองทั้งสอง และเป็นทรัพยากรที่มีค่ามาก จึงเป็นเหตุทำให้รัฐบาลพยายามเข้าไปควบคุม เพื่อชิงเอาอำนาจทางเศรษฐกิจ ซึ่งแต่เดิมอยู่ใน อำนาจของเจ้าผู้ครองนครมาไว้ภายใต้การจัดการของรัฐบาล ด้วยวิธีการเข้าไปดำเนินงาน กิจการไปไม่เสียเอง

เมื่อพิจารณาถึงปัจจัยด้านต่าง ๆ ที่กล่าวมาทั้งหมดแล้ว จึงเห็นความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่รัฐบาลต้องเข้าไปควบคุมหัวเมืองทั้งสองให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น โดยวิธีการจัดการปกครองอย่าง เป็นแบบแผน เพื่อที่จะแก้ไขข้อขัดข้องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในดินแดนส่วนนี้ ซึ่งการเข้าไปดำเนินการ จัดการปกครองของรัฐบาลได้รับผลอย่างมาก นั่นคือ ทำให้หัวเมืองแพร่และน่าน เข้ามาเป็น ส่วนหนึ่งของไทยได้อย่างแท้จริง

ด้วยเหตุนี้ผู้เขียนจึงเห็นว่า การศึกษาถึงความสำคัญของเมืองแพร่และน่าน ใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2411 - 2452) จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจ เพราะจะช่วยให้เข้าใจปัญหาพื้นฐานทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม รวมทั้งบทบาทของ เมืองแพร่ และน่าน ที่มีต่อรัฐบาลในด้านต่าง ๆ ตลอดจนวิธีการที่รัฐบาลในอดีตได้พยายาม เชื่อมโยงความสัมพันธ์ทางการเมือง ทางเศรษฐกิจของดินแดนส่วนนี้เข้าสู่ศูนย์กลาง ซึ่งได้ สร้างความเป็นเอกภาพให้แก่ประเทศในเวลาต่อมา

ความมุ่งหมายในการศึกษา

1. เพื่อศึกษาถึงความสำคัญของเมืองแพร่ และน่าน ในด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมที่มีมาแต่เดิมก่อนการปฏิรูปการปกครอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-เกล้าเจ้าอยู่หัว
2. เพื่อศึกษาถึงปัจจัยที่ส่งเสริมความสำคัญของเมืองแพร่และน่าน
3. เพื่อศึกษาจุดมุ่งหมาย และวิธีการดำเนินการที่รัฐบาลเข้าไปควบคุมหัวเมืองแพร่ และน่าน

4. เพื่อศึกษาปัญหาและผลของการดำเนินการปฏิรูปการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม ในหัวเมืองแพร่ และน่าน

ความสำคัญของการศึกษากันควัว

1. ทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมดั้งเดิมของเมืองแพร่และน่าน ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ทำให้ทราบนโยบายและวิธีดำเนินการของรัฐบาลไทยจนสามารถรวมดินแดนเมืองแพร่และน่าน เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในพระราชอาณาจักรได้สำเร็จ
3. ทำให้ทราบถึงปัญหาและวิธีการแก้ปัญหารัฐบาลไทยในหัวเมืองแพร่และน่าน

ขอบเขตของการศึกษากันควัว

1. ศึกษาสภาพโดยทั่วไปทางด้านภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ความเป็นมาทางด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมดั้งเดิมของเมืองแพร่และน่านโดยสังเขป
2. ศึกษาบทบาทของเมืองแพร่และน่าน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยสังเขป เพื่อเป็นฐานที่จะทำการศึกษาอย่างละเอียดต่อไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. ศึกษาถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งเสริมความสำคัญของเมืองแพร่และน่าน โดยพิจารณาในแง่มุมต่าง ๆ โดยละเอียด ตลอดจนปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในหัวเมืองแพร่และน่าน รวมทั้งวิธีการแก้ปัญหารัฐบาลและปฏิกิริยาของผู้นำท้องถิ่นที่มีต่อการตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ทั้งนี้เพื่อมุ่งศึกษาแนวนโยบายต่าง ๆ ที่กรุงเทพฯ ปฏิบัติต่อหัวเมืองแพร่และน่าน

สมมุติฐานในการศึกษากันควัว

1. การแผ่อิทธิพลของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสในแรงกระตุ้นให้รัฐบาลเข้าไปดำเนินการควบคุมหัวเมืองแพร่และน่านอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น

2. ผลจากการเข้าไปดำเนินการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองแพร์ และน่าน ทำให้ไทยสามารถรวมสองหัวเมืองนี้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักร

3. เมืองแพร์ และน่านมีความสำคัญต่อรัฐบาลในฐานะเป็นผู้คุมหัวเมืองทางเหนือและตะวันออกของไทย

วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าจะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) เป็นหลักและใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นสอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้า

1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. กองบรรณาสารกระทรวงการต่างประเทศ
4. แหล่งอื่น ๆ ที่จำเป็น เช่น หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และแหล่งอื่น ๆ

เอกสารที่ใช้ในการค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น ได้แก่
 - 1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ตีพิมพ์
 - 1.1.1 ใบบอกเมืองแพร์ น่าน
 - 1.1.2 รายงานการปกครองเมืองน่าน
 - 1.1.3 การจัดการราชการเมืองแพร์
 - 1.1.4 เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้าเมืองน่านกราบทูลกรม

- 1.1.5 การปราบผู้ร้ายเงี้ยวเมืองแพร่
- 1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว
 - 1.2.1 ราชกิจจานุเบกษา
 - 1.2.2 รายงานการประชุมเทศบาล
 - 1.2.3 ประชุมกฎหมายประจำศก

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นสอง ได้แก่

ประชุมพงศาวดารเมืองน่าน

ไทยรบพม่า

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 ปราบเงี้ยวตอนที่ 1

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 ปราบเงี้ยวตอนที่ 2

ประเภทปริณามินท์

ปรีตนา หิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทย
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สร้อยศรี ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 --
2476)

ชัยโถม สุนทรสวัสดิ์ ศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ภาคเหนือ
ของไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2437 ถึง พ.ศ. 2475

นิธิ เอียวศรีวงศ์ การปราบช่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431

จิราภรณ์ สดามนวรรธนะ วิฤตการตยยาม ร.ศ. 112

เสาวภา ภาระพฤติ ปัญหาการปกครองของไทยในประเทศราชหลวงพระบางและ
หัวเมืองลาว พ.ศ. 2431 - 2446

ประเภทหนังสือ

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และพระราชเสนา เทศาภิบาล

คาร์ลน็อค สมัยพระปิยมหาราช แปลโดย เสถียร หัน ริงษ์

ปาเลอกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร

เอกสารย่อที่ปรากฏในเชิงอรรถ

กต.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ
ค.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงการคลัง
ผ.	หมายถึง	เอกสารฝรั่งเศส
ม., มต.,	หมายถึง	เอกสารกระทรวงมหาดไทย
ศ., ศธ.,	หมายถึง	เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ
B.P.P.	หมายถึง	British Parliament of Paper

ความเป็นมาและสภาพทั่วไปของเมืองแพร่และน่าน
ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมืองแพร่และน่าน คือดินแดนส่วนที่อยู่ทางด้านตะวันออกของอาณาจักรล้านนาไทย ซึ่งเป็นบริเวณทางตะวันออกเฉียงเหนือของราชอาณาจักรไทยปัจจุบัน โดยสภาพภูมิศาสตร์แล้ว หัวเมืองทั้งสองนี้แยกออกจากหัวเมืองตะวันตกของล้านนาไทย ทั้งประวัติความเป็นมา และเชื้อชาติของพลเมือง ดังนั้น หัวเมืองทั้งสองจึงควรได้รับการสนใจและศึกษาค้นคว้าให้มากยิ่งขึ้น ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

1. สภาพทางภูมิศาสตร์

1.1 ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ สภาพภูมิประเทศโดยทั่วไปของเมืองแพร่และน่านเป็นเมืองที่ล้อมรอบด้วยภูเขา กล่าวคือ เมืองแพร่ตั้งอยู่ทางตอนต้นของแม่น้ำยมซึ่งมีเขตแดนใกล้เคียงกับขนาดของจังหวัดแพร่ในปัจจุบัน มีเนื้อที่รวมทั้งสิ้นประมาณ 5,000 ตารางกิโลเมตร ในสมัยรัชกาลที่ 5 อาณาเขตทางด้านตะวันตกติดต่อกับเมืองลำปาง ด้านตะวันออกและด้านเหนือติดกับเมืองน่าน ด้านใต้ติดกับมณฑลพิษณุโลก สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นที่ต่ำ ๆ สูง ๆ ที่ราบที่จะทำการเพาะปลูกมีน้อย อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ตามระยะเส้นทางรถไฟถึงสถานีเด่นชัย 533 กิโลเมตร¹ ถ้าพิจารณาขนาดและเนื้อที่ของเมืองแล้ว จะเห็นว่าในอดีตและปัจจุบันมีขนาดใกล้เคียงกันมาก ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะเมืองแพร่เป็นหัวเมืองประเทศราชชั้นใน ทำให้ไม่สามารถขยายอาณาเขตออกไปได้ ซึ่งผิดกับเมืองน่านที่อาณาเขตของเมืองในอดีตและปัจจุบันมีขนาดแตกต่างกัน กล่าวคือ เมืองน่านในอดีตนั้น มีขนาดใหญ่กว่าปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะมีเมืองขึ้นมากมาย สำหรับที่ตั้งของเมืองน่านนั้น ตั้งอยู่ถัดจากเมืองแพร่ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทางด้านตอนต้นของแม่น้ำน่าน อยู่ห่างจากเมืองแพร่ประมาณ 110 กิโลเมตร² อาณาเขตทาง

¹ กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 143 - 144

² ดู หน้า 146 - 147

ทิศเหนือและตะวันออกจดเขตแดนเมืองหลวงพระบางในปกครองของฝรั่งเศส ซึ่งเดิมเป็นของไทย ตัวเมืองน่านตั้งอยู่ตามฝั่งริมแม่น้ำน่านฝั่งตะวันตกและมีกำแพงเมืองห่างจากแม่น้ำน่าน 15 เส้น (600 เมตร) ห่างจากแม่น้ำยม 1,193 หรือ $30\frac{1}{2}$ ไมล์ (5 กิโลเมตร) อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ 2,000 เส้น หรือ 300 ไมล์ (480 กิโลเมตร)¹

แต่เดิมในสมัยรัชกาลที่ 5 เมืองน่านมีอาณาเขตกว้างขวางมาก เพราะมีเมืองที่เป็นเมืองขึ้นรวมทั้งมากถึง 45 เมือง² เช่น เมืองเชียงคำ เมืองเชียงลม เมืองเชียงฮอน เมืองเชียงของ เมืองเชียงร่ม เมืองเชียงแรง เมืองเชียงลอง เมืองบ่ง และเมืองบัว³ เป็นต้น (ดูภาคผนวก) จึงกล่าวได้ว่าเมืองน่านเป็นเมืองที่เคยมีอำนาจมาแต่โบราณ

1.2 ลักษณะภูมิประเทศ สภาพภูมิประเทศของเมืองแพร่และน่านโดยทั่วไป เมืองทั้งสองเป็นเขามีพื้นที่สูง ๆ ต่ำ ๆ ที่ราบที่จะทำการเพาะปลูกมีน้อย ดังตัวอย่างเห็นได้จากการคำนวณเนื้อที่รวมทั้งหมด ของเมืองน่านในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งแบ่งออกเป็นพื้นที่ต่าง ๆ ดังนี้ ที่นา 105,600 ไร่ ไร่ข้าว⁴ และพรรณไม้ต่าง ๆ 5,000 ไร่เศษ ป่าไม้สัก ไม้กระยาเลย และไม้ต่าง ๆ ประมาณ 1,560,000 ไร่ เป็นด้วยหนอง แม่น้ำ 4,748,598 ไร่ เป็นภูเขา ประมาณ 14,800,000 ไร่ เป็นป่าพงและทุ่งตอน 2,497,194 ไร่⁵ จากการที่เมืองทั้งสองมีเนื้อที่ทำการเพาะปลูกน้อยเช่นนี้ ทำให้ผลผลิตโดยเฉพาะข้าวเกิดการขาดแคลนในบางปีทำให้มีราคาแพง สภาพเช่นนี้มีข้อยืนยันได้จากพระบรมราชโองการของรัชกาลที่ 5 ที่พระราชทานให้แก้แม่ทัพที่ยกขึ้นไปปราบฮ่อตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องรายงานเมืองน่าน วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 120

² ด.

³ ศรี อำมาตย์กุล เมืองเหนือและเมืองใต้ หน้า 115 - 116

⁴ หมายถึง นาที่ทำบนเนินเขา

⁵ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องรายงานเมืองน่าน วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 120

...เรื่องเสบียงอาหารนั้น..จะควรเกณฑ์เอาหัวเมืองใดเพิ่มเติมอีก
 มากน้อยเท่าใดก็เกณฑ์ได้ทุกเมือง แต่เมืองน่านซึ่งเป็นพระราช
 ฉันทเห็นว่าบางทีจะขัดข้องอยู่บ้าง... ได้ข่าวว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือข้าวแพง
 ยิ่งนัก กลัวเจ้าเมืองน่านจะไม่ปล่อยยืมให้ข้าวออก...¹

จึงกล่าวได้ว่าสภาพภูมิประเทศของเมืองแพร่และน่าน เป็นพื้นที่ที่ไม่เหมาะแก่การทำการเกษตร ด้วยเหตุนี้ทำให้เมืองทั้งสองมีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจน้อยกว่าหัวเมืองทางด้านตะวันตกของล้านนาไทย อย่างไรก็ตามสภาพความเป็นอยู่โดยทั่วไปของเมืองแพร่และน่านก็ไม่ถึงกับขัดสน แต่ก็อยู่ในสภาพที่พอเลี้ยงตัวเองได้เท่านั้น

1.3 ทรัพยากร ทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ของเมืองแพร่และน่านมีอยู่มากเช่นเดียวกับหัวเมืองในล้านนาไทยอื่น ๆ เท่าที่ปรากฏในหลักฐานต่าง ๆ ทราบว่าเมืองทั้งสองมีทรัพยากรพืชดังนี้คือ ข้าว ข้าวไร่ ถั่ว พริก พืช ผัก หนาก มะพร้าว กระเทียม ยาสูบ และอ้อย เป็นต้น

ทรัพยากรป่าไม้ เมืองแพร่และน่านเป็นหัวเมืองที่มีป่าไม้อุดมสมบูรณ์มาก ป่าไม้ที่สำคัญได้แก่ ไม้สัก และไม้กระยาเลย²

ทรัพยากรสัตว์ สัตว์ที่มีในหัวเมืองแพร่และน่านได้แก่ ช้าง ม้า วัว ควาย แรด³ ฯลฯ แต่สัตว์ที่มีมากกว่าในหัวเมืองล้านนาไทยอื่น ๆ และมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจการทำป่าไม้มากคือ ช้างซึ่งมีทั้งช้างบ้านและช้างป่า ความสำคัญของช้างในหัวเมืองทั้งสองเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 5 ระยะเวลาที่บริษัทฝรั่งเริ่มเข้ามาทำไม้สักในภาคเหนือ ราคาช้างได้ถีบตัวสูงมาก กล่าวคือ ช้างพลายใหญ่ ๆ งาม ๆ จะซื้อขายกันถึงเชือกละห้าหมื่นบาท หรือถ้าบริษัทฝรั่งจะซื้อเสียเอง ราคาอาจสูงเป็นเจ็ดหรือแปดหมื่นบาท⁴ ซึ่งเป็นราคาที่สูงมากใน

¹ม.ล. มานิล ชุมสาย เอกสารประวัติศาสตร์ไทยเรื่องไทยรบย่อ หน้า 10 - 11

²กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 144 - 147

³ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ กฎหมายพระเจ้า
นันทคำน่านพระเจ้าให้ หน้า 29

⁴ทัศนตรง ชุมมิ่ง สภาพปฐภูมิ หน้า 11

สมัยนั้น ในเมืองแพร่บริเวณที่มีช้างป่าชุกชุมมากกว่าป่าอื่นใด คือ บริเวณป่า เน้นาง¹ ส่วนเมืองน่านมีช้างป่าชุกชุมอยู่ทั่วไป สมัยรัชกาลที่ 5 ช้างในเขตป่าเมืองแพร่และน่านฝูงหนึ่งจะมีตั้งแต่ 20 ตัว ถึง 100 ตัวเศษ² นับว่าเป็นทรัพยากรที่มีค่ายิ่งของเมืองทั้งสอง เพราะนอกจากจะมีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจแล้ว ยังมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำสงคราม ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป

นอกจากนี้เมืองแพร่และน่านยังมีทรัพยากรแร่สำคัญ ๆ โดยเฉพาะที่เมืองน่านมีแร่หลายชนิด ได้แก่ แร่เหล็ก แร่ตะกั่วคำ แร่ทองแดง และเกลือ³ เป็นต้น

๒. (๒) สภาพการคมนาคม

สภาพการคมนาคมในหัวเมืองแพร่และน่านในสมัยก่อนเต็มไปด้วยความยากลำบาก เพราะลักษณะภูมิประเทศที่เต็มไปด้วยป่าเขา สภาพเช่นนี้เป็นผลให้การติดต่อสื่อสารระหว่างเมืองทั้งสองกับราชธานี และต่อหัวเมืองอื่น ๆ ลำบากมาก กล่าวคือ การคมนาคมจากเมืองหนึ่งไปยังเมืองหนึ่ง เช่น จากเมืองแพร่ไปเมืองน่านต้องรอนแรมไปในป่า บางครั้งต้องเผชิญกับอันตรายต่าง ๆ นานา เช่น สัตว์ร้าย หรือคนร้าย ตลอดจนสภาพของธรรมชาติที่เลวร้ายอีกด้วย⁴ เพื่อชี้ให้เห็นสภาพการคมนาคมในหัวเมืองทั้งสองในสมัยก่อนชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขอกล่าวในรายละเอียดดังนี้

2.1 การคมนาคมระหว่างเมืองแพร่และน่านกับหัวเมืองใกล้เคียง การคมนาคมระหว่างเมือง ดังกล่าวส่วนใหญ่จะใช้การคมนาคมทางบก ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมที่เสี่ยงอันตรายมาก การคมนาคมเส้นทางนี้ส่วนใหญ่มักจะใช้กองคาราวานวัวต่างม้าต่าง ที่ทำการค้าขาย

¹ ทัศนทรง ชมภูมิ่ง สุภาพบุรุษภูธร หน้า 34

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องรายงานเมืองน่าน วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 120

³ กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 147

⁴ ทัศนทรง ชมภูมิ่ง ล.ค. หน้า 10 ..

เป็นอาชีพขนส่งระหว่างเมือง มีเส้นทางติดต่อกันเช่น เส้นทางแพร่ - น่าน, ลำปาง - แพร่ - อุดรดิต¹ สภาพการเดินทางระหว่างเมืองดังกล่าวต้องเดินทางด้วยเท้าลัดเลาะไปตามเส้นทางเดินตามป่าและภูเขา ต้องใช้เวลาอรอนแรมคืนในระหว่างทาง² โดยเฉพาะเส้นทางจากเมืองแพร่ไปเมืองน่านมีเพียงเส้นทางเดียว และเป็นเส้นทางที่ลำบากมาก กล่าวคือ ต้องผ่านป่าเลาะตามลำธารหิมาเขาในบางที่บางแห่ง เช่น ช่วงที่อานมัญญาน - อันทวม พืชพันธุ์ปกคลุมเส้นทาง ต้องบุกป่าฝ่าพงหญ้า นับเป็นอุปสรรคอย่างมากในการเดินทาง นอกจากนี้ยังมีอุปสรรคจากฝนชุกในฤดูฝน และความหนาวเย็นในฤดูหนาวอีกด้วย

2.2 การคมนาคมระหว่างเมืองแพร่และเมืองน่านกับราชธานี สภาพการคมนาคมระหว่างหัวเมืองทั้งสองกับราชธานีที่ประสบกับความยากลำบากเช่นกัน ซึ่งการคมนาคมเส้นทางนี้จะใช้ทั้งทางน้ำและทางบก โดยทั่วไปถ้าเป็นการขนส่งสินค้าจากราชธานีไปยังเมืองแพร่และน่าน พ่อค้าจะนำสินค้าบรรทุกเรือขึ้นไปตามลำน้ำน่าน ซึ่งขึ้นไปถึงแก่งอำพันท่าเสา แขวงเมืองพิษณุ ต่อจากนั้นก็ขนถ่ายสินค้าไปทางบก โดยใช้วัวต่างม้าต่างรับช่วงต่ออีกทอดหนึ่ง⁴ การที่พ่อค้าหรือคนอื่น ๆ ไม่นิยมใช้เส้นทางน้ำจากอุดรดิตไปเมืองน่านนั้น เพราะการคมนาคมทางน้ำในช่วงนี้ลำบากมาก⁵ ต้องเสียเวลาเดินทางยาวนานถึง 10 วัน⁶ เนื่องจากในลำน้ำน่านเต็มไปด้วย เกาะแก่งและสันดอนอันเป็นอุปสรรคในการเดินเรือคงจะเห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของหม่อมศรีพรหม ฤๅณากร ที่บรรยายถึงสภาพความยากลำบากของการเดินทางทางเรือในลำน้ำน่านตอนหนึ่งว่า

¹ ทัศนตรง ชุมภูมิ่ง สุภาพบุรุษอุตร หน้า 10

² สงวน โชติสุขรัตน์ คนดีเมืองเหนือ หน้า 408

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 D.P.P. 3/5 Report on The Trade of Man for year 1900 October. A.D. 1896 - 1914

⁴ ทัศนตรง ชุมภูมิ่ง ล.ค. หน้า 10

⁵ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/7 Diplomatic And Consular Reports 1902 A.D. 1896 - 1914

⁶ ก.

...ถ้าหากไปโดนไธ่หน้านั้นะ มันก็น่ากลัว เขียวกรากเขียว...มีแก่ง 2 แก่ง
ที่จะห้องข้าม อันตรายตรงนี้ คนตาย สิ้นตัวล่ม...เขาเรียกว่าแก่งอยู่ อยู่ระหว่าง
แม่น้ำ คือ มันเหมือนเขื่อนกันน้ำ แต่ว่ามีช่องให้น้ำไหลไปไธ่ที่เป็นดิน มันก็กระพ๋อง
อยู่อย่างนั้น เหมือนอย่างกะเราลอคช่องไปอย่างนั้นแหละ แต่ว่าเอาคนไปไม่ได้
ทุกคน ต้องนยท้ายอย่างแก่งที่สุดเขียวของเมือง...คนต้องลงจากเรือหมก
ขึ้นบกไปลงท้ายแก่ง หัวแก่งไปลงท้ายแก่งของข้าก็เอาคีมมือไปข้าง เดินไป
เรียกไป เห็นเรือแต่ที่เราลงเรือไม่ได้ เพราะน้ำมันเขียวเหลือเกิน ถ้าล่ม
ก็ตายเท่านั้นไม่มีทางรอด...¹

อย่างไรก็ตามเชื่อว่าเส้นทางคมนาคมทางบกระหว่างอุตรดิตถ์ - น่านจะไม่มีอุปสรรค
ตรงกันข้ามการคมนาคมทางบกก็เต็มไปด้วยความยากลำบากและอันตรายเช่นกัน กล่าวคือ
ต้องเผชิญกับความทุรกันดารของธรรมชาติตลอดเส้นทาง ข้อนี้ยืนยันได้จากการบรรยายถึง
สภาพความยากลำบากของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เมื่อครั้งยกทัพไป
ปราบฮ่อที่เมืองหลวงพระบางโดยเดินทัพผ่านไปทางเมืองน่านว่า

...ต้องขึ้นเขาสูงข้ามเขาหลายลูก ทางเดินนั้นเป็นตีนากลัว ทางกว้างพอช้างเดิน
ช้างขวาเป็นเขา ช้างซ้ายเป็นลำธารเลวตลิ่งมาก...ระยะทางที่เดินกองทัพบกเป็น
ต้องหยุดพักตามระยะ ถ้าไม่เดินให้ถูกระยะก็จะได้รับความลำบากต่าง ๆ เพราะ
ต้องเดินไปใน ห้วยหลายสิบสาย...ถ้าฝนตกก็จะได้รับความลำบากอย่างยิ่ง ทั้ง
ไพร่พลช้างม้าจะต้องจมน้ำเป็นอันตรายอยู่ในห้วยทั้งสิ้น ขอเตือนว่าถ้าผู้ใดจะ
เดินมาทางที่แม่ทัพเดินกองทัพบกนั้นแล้ว ถ้ามีที่พักตามระยะทางให้ก็อย่าได้ละทิ้ง
เสียเป็นอันขาด จะเป็นอย่างที่พักทัพถูกมาแล้ว 3 คับ...²

¹มูลนิธิจิมนิทัศน์ อัครวิประวัตินของหม่อมศรีพรหมฯ กฤดากร พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ หม่อมศรีพรหมฯ กฤดากร วันที่ 30 กันยายน 2521 หน้า 144 - 145

²สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา ประวัติการของจอมพล และมหาอำมาตย์เอกเจ้าพระยา
สุรศักดิ์มนตรี หน้า 109 - 110

จากสภาพของความยากลำบากในการคมนาคมดังกล่าว ทำให้เมืองแพร่และน่าน อยู่ในสภาพของเมืองปิด โดยเฉพาะเมืองน่านซึ่งถูกล้อมด้วยภูเขาสลับซับซ้อน อันส่งผลให้ รอค้นจากการถูกทำลายจากข้าศึกศัตรูมากกว่าหัวเมืองล้านนาไทยทางตะวันตก แม้ภายหลัง ที่เมืองทั้งสอง ตกเป็นประเทศราชของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ หัวเมืองทั้งสองก็ยังสามารถ รักษาความเป็นอิสระจากการควบคุมของกรุงเทพฯ ได้นานกว่าและมากกว่าเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง แม้แต่การเข้าไปปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลในล้านนาไทย หัวเมือง แพร่และน่านก็เริ่มต้นช้ากว่าหัวเมืองอื่น ๆ เป็นเวลาถึง 10 ปี ทั้งนี้ เนื่องมาจากสาเหตุ สำคัญ คือปัจจัยทางด้านการคมนาคมที่มีแต่ความยากลำบากทุรกันดารนั่นเอง

2.3 การคมนาคมภายในเมือง ในสมัยรัชกาลที่ 5 หรือก่อนหน้านี้นี้เล็กน้อย

สภาพการคมนาคมภายในแขวงเมืองแพร่และน่านยังคงอยู่ในสภาพที่ล้าหลังมาก ถนนหนทาง ภายในเมืองไม่สู้กว้างขวางนัก ก็มีลักษณะเบียดทางพอเดินได้เท่านั้น การเดินทางภายใน เขตแขวงต้องขึ้นเขาลงห้วยทุกทาง¹ เช่น การคมนาคมในเมืองน่านนั้น การคมนาคมทางบก จะพอใช้โคคว่างบรรทุกสิ่งของไปมาได้บ้าง แต่ไม่สะดวก ทางน้ำก็ใช้เรือไม่สะดวก เพราะ มีเกาะแก่งมาก² สภาพความยากลำบากในการเดินทางนี้เองทำให้พวกมิชชันนารีที่เข้าไป เผยแพร่ศาสนาจำนวนมากล่าวว่าเป็นสาเหตุที่ทำให้การทำงานของคณะเป็นไปอย่างไม่เต็มเม็ด เต็มหน่วย³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องรายงาน เมืองแพร่ วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 120

² ค.

³ เซอร์เบท สวอนสัน "ผู้ส่งเสริมและผู้ร่วมงาน : คณะมิชชันนารี กับการปรับตัว เข้าสู่ศักราชใหม่ในจังหวัดน่าน (ค.ศ. 1895 - 1934)" วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัย เชียงใหม่ 2 : 81 มกราคม - มิถุนายน 2521

กล่าวได้ว่าสภาพการคมนาคมในหัวเมืองแพร่และน่านในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ยังอยู่ในสภาพที่ล้าสมัยมาก กล่าวคือเส้นทางคมนาคมที่ใช้อยู่ไม่ได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้น เส้นทางคมนาคมที่ใช้อยู่เดิมมีสภาพเช่นไรก็มีสภาพเช่นนั้นไม่เปลี่ยนแปลงและเป็นเส้นทางคมนาคมที่แสนจะทุรกันดาร การจะเข้าไปยังเมืองแพร่และน่านคงเป็นไปด้วยความยากลำบาก ทั้งนี้ มีสาเหตุมาจากปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ของเมืองทั้งสอง ที่มีที่ตั้งถูกล้อมรอบด้วยเขาที่สลับซับซ้อนนั่นเอง

3. การสร้างเมืองแพร่และเมืองน่าน

เมืองแพร่และเมืองน่านที่มีประวัติความเป็นมาที่เก่าแก่และยาวนาน การที่จะศึกษาถึงความสำคัญของเมืองทั้งสองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 นั้น จึงควรที่จะศึกษาถึง ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ด้วย เพื่อจะช่วยให้เข้าใจเรื่องราวต่าง ๆ ของเมืองทั้งสองได้แจ่มชัดยิ่งขึ้น

3.1 เมืองแพร่ เมืองแพร่เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นมาแต่โบราณ จากการศึกษประวัติความเป็นมาของเมืองนี้ไม่ปรากฏว่ามีหลักฐานใดที่กล่าวถึงเรื่องการสร้างเมืองโดยตรง คงมีแต่ตำนานและพงศาวดารซึ่งส่วนใหญ่จะกล่าวถึงแต่ที่มาของชื่อเมือง ทำให้กล่าวถึงประวัติการสร้างเมืองแพร่แต่อย่างใดไม่ เท่าที่ปรากฏจากการค้นคว้าตรวจสอบจากหนังสือต่าง ๆ เมืองแพร่มีชื่อปรากฏในตำนานพระธาตุลำปางหลวงว่าหลังจากที่พระยาจันทเทวราชเจ้าเมืองสุวรรณภูมิได้ทราบข่าวพระบรมธาตุที่พระเจ้าศรีธรรมโศกราช ได้ัญเชิญมาประดิษฐานที่เมืองลัมภากับปะนคร¹ ทรุดโทรมลง พระองค์จึงอัญเชิญพระบรมธาตุไปยังเมืองสุวรรณภูมิแล้วโปรดให้จัดงานนมัสการเฉลิมฉลอง จากนั้นก็นำพระบรมธาตุกลับมาประดิษฐานที่เมืองลัมภากับปะตางเดิม ต่อจากนั้นไม่นานนักก็มีพระยาสาวิตรีราชองค์หนึ่งชื่อพระยาพละเสวยราช ณ เมืองอันตั้งอยู่ใกล้กับเมืองลัมภากับปะนครอยากได้พระบรมธาตุจึงยกไพร่พลมาขุด แต่เอาไปไม่ไหวจึงถมเสียอย่างเดิมและยกกลับคืนมายังเมืองพลนคร² ซึ่งชื่อดังกล่าวตรงกับชื่อของเมืองแพร่ที่ปรากฏในหลักฐานอื่น ๆ

¹ลัมภากับปะนคร คือ เมืองนครลำปางในปัจจุบัน

²สงวน โชติสุขรัตน์ ตำนานเมืองเหนือ หน้า 110 - 111

ดังเช่น พงศาวดารโยนกก็มีชื่อเมืองปรากฏอยู่ในนาม "พลรัฐนคร"¹ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเมืองแพร่เป็นเมืองรุ่นราวคราวเดียวกับเมืองลำปาง

เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของเมืองแพร่ คงทราบได้เพียงเท่าที่มีหลักฐานปรากฏข้างต้นเท่านั้น หลักฐานนอกเหนือจากนี้กล่าวถึงเฉพาะชื่อของเมืองเท่านั้น เช่น คำานพระธาตุข่อยแสดงบัพเพณเมืองกล่าวถึงชื่อเมืองแพร่ว่าเมืองพลนคร และมีหนังสือบางเล่มเรียกชื่อเมืองแพร่ว่าเมืองโกสัย หรือโกสัยนคร²

ด้วยเหตุที่การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของเมืองแพร่ ยังไม่พบหลักฐานที่จะสามารถนำมากล่าวได้อย่างชัดเจนเช่นนี้ จึงเป็นปัญหาที่นักประวัติศาสตร์จะต้องสืบค้นต่อไป ทั้งนี้เพื่อให้ทราบประวัติความเป็นมาและวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองแพร่ให้แจ่มชัดยิ่งขึ้น

3.2 เมืองน่าน ความเป็นมาเรื่องการสร้างเมืองน่านนั้น มีปรากฏในหลักฐานต่าง ๆ หลายแห่ง แต่มีความขัดแย้งกัน ดังเช่น ประชุมพงศาวดารเมืองน่านกล่าวว่า เมืองน่านสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 1911 ในสมัยเจ้าผาทอง³ และยังปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่าเป็นเมืองขึ้นของสุโขทัย และจารึกหลักที่ 8 (จารึกของพระมหาธรรมราชาลิไท) ซึ่งว่าด้วยการประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไว้ที่เขาสุมนทก เมื่อ พ.ศ. 1903 มีข้อความตอนหนึ่งว่า "...เมืองเหนือ น่านถือแดนเจ้าพระยาผาทองเจ้าเมืองน่าน เมืองพล⁴..."⁵ ดังนั้นถ้าพิจารณาจากจารึกสุโขทัยทั้งสองหลักแล้ว เราจะสามารถคาดคะเนได้ว่าเมืองน่านจะต้องสร้างขึ้นก่อน ปี พ.ศ. 1903 แน่แน่นอน ทำให้คิดว่าเมืองน่านน่าจะสร้างตั้งแต่สมัยพระยาการเมืองพระราชาธิบดีของพระยาผาทองแล้ว

¹พระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) ตำนานโยนก หน้า 81

²สงวน โชติสุขรัตน์ ตำนานเมืองเหนือ หน้า 110 - 114

³องค์การการค้าสุรสภา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 2 เล่ม 9 หน้า 302

⁴คืออำเภอบัวในปัจจุบัน อยู่ห่างจากตัวจังหวัดไปทางทิศเหนือประมาณ 64 กิโลเมตร

⁵ศรี อามาตยกุล เมืองเหนือและเมืองใต้ หน้า 115

การกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของเมืองน่านนั้น เรื่องที่ควรจะกล่าวถึง ก็เรื่องราวเกี่ยวกับบรรพบุรุษของคนเมืองน่าน ในประชุมพงศาวดารเมืองน่านได้กล่าวถึงบรรพบุรุษคนเมืองน่านว่าเป็น พวกที่สืบเชื้อสายมาจากเมืองหลวงภูคาในพระเทศลาว แล้วให้อพยพผู้คนมาสร้างเมืองใหม่ที่เมืองบัว โดยมีเจ้าผู้ครองคนแรกชื่อว่า "ขุนพอง"¹ ต่อมาเชื้อสายขุนพองได้ย้ายเมืองอีกครั้งไปสร้างเมืองขึ้นใหม่ คือ เวียงแซ่แห้ง (ปัจจุบันยังคงมีพระธาตุเหลืออยู่) ดังปรากฏในตำนานพระธาตุแช่แห้งฉบับพระสมุทพรหมว่า "...จุลศักราช 721 ตัวปีเมิงเล่า (ปีระกา พ.ศ. 1902) ชาวลาวทั้งหลายก็เรียกกันมาแปลงโรงพระยาการเมืองหันแล..."² ต่อมาถึงสมัยท้าวผากองซึ่งครองราชสมบัติที่เวียงแซ่แห้งได้ 6 ปี ก็เกิดอากาศวิปริตแปรปรวนฝนแล้งทำไร่นาไม่ได้ จึงย้ายไปสร้างเมืองใหม่ที่บ้านห้วยไค้ หรือเมืองน่านในปัจจุบัน ซึ่งเป็นที่มีความอุดมสมบูรณ์มีน้ำตกหยดปี ดังปรากฏในประชุมพงศาวดารว่า "...ท่านก็ยกข่าวเสมาอามาตย์ทั้งหลาย และไพร่พลคนเมืองทั้งหลายมาสร้างเวียงกุ่มบ้านห้วยไค้ คือ เวียงน่าน...จุลศักราชได้ 130 ตัวเดือน 12 ขึ้น 6 ค่ำ วันอังคารหันแล..."³

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เกิดน้ำท่วมเวียงน่านครั้งใหญ่ คือ เมื่อ พ.ศ. 2360 เกิดน้ำท่วมเมืองกระแสน้ำได้พัดพาบ้านเรือนของราษฎรเสียหายเป็นอันมาก เจ้าสุมนเทวราชผู้ครองเมืองในเวลานั้นจึงย้ายเมืองอีกครั้งหนึ่งไปอยู่ที่ดงพระเนตรช้าง ในปี พ.ศ. 2363 ครั้นอยู่มาได้ 36 ปี เจ้านันทวรฤทธิเดชเจ้าผู้ครองนครเมืองน่านคนต่อมาได้ขอพระบรมราชานุญาตจากรัชกาลที่ 4 ย้ายเมืองจากดงพระเนตรช้างกลับมามาตั้งที่เดิม คือ เวียงน่านที่บ้านห้วยไค้ในปี พ.ศ. 2400 โดยได้ปฏิสังขรณ์กำแพงเมืองที่ถูกกระแสน้ำพัดพังลงตั้งแต่ครั้งก่อนให้ชำรุดทรุดโทรมให้กลับคืนดังเดิม ซึ่งมีขนาดกำแพงกว้าง 20 เส้น ยาว 40 เส้น อยู่ทางด้านใต้ดงพระเนตรช้างเป็นระยะ 25 เส้น⁴ ซึ่งก็คือเมืองน่านในปัจจุบัน

¹ศรี อมาตยกุล เมืองเหนือและเมืองใต้ หน้า 115

²ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดน่าน ตำนานพระธาตุแช่แห้งจังหวัดน่าน หน้า 8

³องค์การคำคุณา ประชุมพงศาวดารภาคที่ 2 เล่ม 9 หน้า 302

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 22 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217

4. สภาพสังคม ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม

เมืองแพร่และน่านเป็นเมืองที่มีความเก่าแก่ทางประวัติศาสตร์อันยาวนาน จึงมีขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมที่สั่งสมกันมาของตนเอง ซึ่งยังมียึดถือปฏิบัติสืบต่อกันเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันอย่าง ไรก็ตาม เนื่องจากเมืองทั้งสองต้องผูกพันเกี่ยวข้องกับเมืองอื่น จึงทำให้เกิดการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมขึ้น อย่างแยกไม่ออก ดังนั้นเรื่องราวเกี่ยวกับสังคม ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของเมืองทั้งสอง จึงควรได้รับการศึกษาอย่างละเอียดต่อไป

4.1 ลักษณะประชากร ประชากรที่อาศัยอยู่ในหัวเมืองแพร่และน่านมีหลายเชื้อชาติ หลายภาษา นับแต่ชาวพื้นเมือง จีน พม่า เงี้ยว ลื้อ ขมุ ละว้า ก็น และชาวเขาเผ่าต่าง ๆ¹ ซึ่งแต่ละเชื้อชาติต่างก็มีภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมเป็นของตนเอง การที่หัวเมืองแพร่และน่านมีพลเมืองหลายเชื้อชาติเช่นนี้ ก่อให้เกิดปัญหาทางด้านการปกครองตามมา โดยเฉพาะช่วงระยะที่อิทธิพลตะวันตกแผ่เข้ามา ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ต้องใช้ความพยายามอย่างมากในการแก้ปัญหา โดยพยายามหลีกเลี่ยงการเกิดปัญหากับชาติตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับประชากรกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งจะได้อภิปรายโดยละเอียดในบทต่อไป

การศึกษาเกี่ยวกับลักษณะประชากรของเมืองแพร่และน่านนั้น ปัญหาหนึ่งที่ควรหยิบยกขึ้นมาพิจารณาคือ ปัญหาเกี่ยวกับบรรพบุรุษของเมืองทั้งสองว่ามาจากไหน ซึ่งมีหนังสือหลายเล่มที่ได้กล่าวไว้อย่างน่าฟัง เช่น มีนักวิชาการบางท่านกล่าวว่าเชื้อสายของชาวเมืองน่านนั้นน่าจะเป็นไทยพวกหนึ่งที่อพยพข้ามฝั่งซ้ายแม่โขงโดยอพยพกันมาจากดินแดนซึ่งเรียกกันว่าล้านช้าง มีใช้พวกที่อพยพเข้ามาทางล้านนาไทยอย่างชาวเชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน² ซึ่งข้อสันนิษฐานดังกล่าวนี้ไปสอดคล้องกับเรื่องราวบรรพบุรุษของเมืองน่าน ที่ปรากฏในประชุมพงศาวดารเมืองน่านว่าบรรพบุรุษที่มาสร้างเมืองน่านนั้นมาจากเมืองหลวงภูคา³

¹บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ 30 ชาติในเชียงราย 724 หน้า

²ตรี อมาตยกุล เมืองเหนือและเมืองใต้ หน้า 116

³องค์การข้าราชการ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 2 เล่ม 9 หน้า 286 - 302.

ในดินแดนลาวเช่นกัน และยังต้องกันกับเรื่องราวบรรพบุรุษของเมืองน่านซึ่งพงศาวดารโยนก กล่าวไว้ว่าเจ้าผู้ครองเมืองน่านองค์แรกมีเชื้อสายร่วมกับเจ้าผู้ครองล้านช้าง โดยมีคา คนเดียวกันคือ ขุนเจือง¹ เมื่อประมวลหลักฐานต่าง ๆ เข้าด้วยกันแล้ว จึงน่าจะเชื่อว่า บรรพบุรุษของเมืองน่านมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในเขตลาวจริง ส่วนเมืองแพร่ไม่น่าปรากฏ หลักฐานตำนานหรือพงศาวดารว่ามีเชื้อสายดั้งเดิมจริงมาจากไหน ทราบแต่เพียงว่าเชื่อบ้างว่า เจ้าหลวงเมืองแพร่ นั้น มาจากเจ้า 7 คน ซึ่งเจ้าพระยาสุรฎาชัย (ทิพย์ช้าง) เป็นต้นตระกูล เพราะค้นพบในจดหมายเหตุติดต่อกันว่า เจ้าหลวงเมืองแพร่พิริยะเทพวงศ์ (น้อย) เรียก พระเจ้าน่านสุริยพงษ์ผริตเดชว่า พี่ และเจ้าหลวงอินทรวโรรสเชียงใหม่เรียกเจ้าหลวง-พิริยะเทพวงศ์ (น้อย) ว่า-อา อย่างไรก็ตามยังมีบางคนได้กล่าวถึงเชื้อสาย ของคนเมืองแพร่ว่าสืบเชื้อสายมาจากพวกไทใหญ่³

ประชากรของเมืองแพร่และน่านโดยทั่วไป มีลักษณะคล้ายคลึงกับประชากรในหัวเมือง ล้านนาไทยอื่น ๆ ซึ่งขณะนี้มีหลักฐานและวิทยานิพนธ์หลายเล่มที่ได้ศึกษาไว้อย่างละเอียด จะขอกล่าวเฉพาะกลุ่มประชากรที่มีความสำคัญและผูกพันกับประวัติศาสตร์การเมืองและ เศรษฐกิจของเมืองแพร่และน่าน โดยสังเขปดังนี้

4.1.1 ลือ เป็นคนไทยอีกสายหนึ่งเดิมอยู่ในแคว้นสิบสองปันนาอพยพเข้ามา อยู่ในเมืองไทยในเขตแดนเมืองน่านและเชียงรายหลายครั้ง ครั้งสำคัญคือสมัยที่เจ้าเมือง เชียงรุ่งกับท้าวพระยาสิบสองปันนายอมอ่อนน้อมต่อกองทัพเชียงใหม่และล้าปางใน พ.ศ. 2349⁴ ต่อจากนั้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 อธิพลของไทยในเชียงรุ่งและสิบสองปันนาได้ทวีมากขึ้นเป็น ลำดับ เมืองน่านซึ่งได้รับหน้าที่คุมเมืองเชียงรุ่ง และสิบสองปันนาได้ทำการเกลี้ยกล่อมและ

¹องค์การคำคุณฐา ประชุมพงศาวดารเล่ม 4 พงศาวดารโยนก หน้า 170

²ขุนพิศมัย คีตกุล แพร่ - น่าน หน้า

³จินตนา ยอดยิ่ง ประวัติของชื่อตำบลและหมู่บ้านในเขตอำเภอเมืองแพร่

จังหวัดแพร่ หน้า 20

⁴สรสวดี ประยูรเลณียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ หน้า 8

กวาดต้อนครอบครัวลี้ภัยเข้ามาในพระราชอาณาเขตเป็นจำนวนมาก เช่นเมื่อปี พ.ศ. 2355 เมื่อน่านกวาดต้อนเอาคนเมืองลำ เมืองพง เมืองหลวงภูคา ลงมาไว้ที่เมืองน่าน ถึง 6,000 คน¹ ทั้งนั้นพวกลี้ภัยจึงเป็นชนกลุ่มหนึ่งในเมืองน่านที่มีภาษาพูดเป็นของตนเอง แต่ใช้สื่อความหมายกับไทยวนได้เป็นอย่างดี นับถือพุทธศาสนาและผีสงฆ์ คนลี้ภัยส่วนใหญ่จะเป็นคนขยันขันแข็งประกอบอาชีพทำนา ทำไร่ฝ้าย พริก ยาสูบ²

4.1.2 เจียว หรือที่เรียกว่าไทยใหญ่ พวกนี้นิยมสักหมึกตามตัวก้วยสีกา และแต่งซิ่นดีเป็นความสวยงามน่าเกรงขาม ชายใดไม่มีรอยสักไม่ใช่ชาย มีน้ำใจห้าวหาญ แค้นขาดความอดทน มีความศรัทธาในพุทธศาสนา³ พวกนี้ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในหัวเมืองเจียว ทางชายแดนตะวันตกของแม่ฮ่องสอน เชียงใหม่และตอนเหนือของเมืองน่าน อาชีพที่ทำมีหลายอย่าง เช่น รับเช่าทำป่าไม้จากเจ้าผู้ครองนคร เป็นพ่อค้าขายสินค้าระหว่างเมืองต่าง ๆ⁴ และทำการเพาะปลูก

4.1.3 ชมุ เป็นชนเผ่าพันธุ์หนึ่งซึ่งชอบอาศัยอยู่บนภูเขาที่สูงกว่าระดับน้ำทะเล ตั้งแต่สองพันฟุตขึ้นไป เว้นเสียแต่ว่าจะถูกบังคับหรือถูกขโมยใจ หรือไม่มีทางเลือกอย่างอื่นจึงจะร่นลงมาอยู่ในพื้นที่ต่ำเท่านั้น ในปัจจุบันพวกชมุมีกระจัดกระจายอยู่ทางแถบภูเขาที่เป็นชายแดนทางตอนใต้ของจีนที่ติดกับเวียดนามตอนเหนือ แต่ส่วนมากจะอยู่ในประเทศลาว ชาตินี้พวกชมุนี้มานุษยวิทยาสันนิษฐานว่าเป็นพวกมอญ - เขมร⁵ ตามปกติชมุจะมีนิสัยชอบเป็นคนใช้ผู้อื่น พวกลาวหลวงพระบาง และลื้อเขตฝรั่งเศสจึงเรียกชมุว่า "ชา" ⁶ ชมุมีความผูกพันกับเศรษฐกิจในเมืองแพร่และน่านมาก กล่าวคือ การทำป่าไม้ในเมืองทั้งสองนั้น

¹ องค์การค้าคุรุสภา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 10 หน้า 48

² บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ 30 ชาติในเชียงใหม่ หน้า 182 - 193

³ ล.ค. หน้า 99 - 114

⁴ คาร์ล บ็อค สมัยพระปิยมหาราช แปลโดย เสถียร พันธรั้งษ์ และอัมพรจุลานนท์ หน้า 257 - 258

⁵ ศันตพร ชนภูมิ สภาพบุรุษ หน้า 185 - 186

⁶ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ ล.ค. หน้า 407 - 425

นิยมจ้างขมุเป็นคณงานซึ่งการจ้างนั้นจะจ้างเป็นชวหรือปี อัตราค่าจ้างจะมากน้อยแค่ไหน
เพียงใด ขึ้นอยู่กับรูปร่างร่าง ลักษณะ อายุ สุขภาพและความเฉลียวฉลาด ทั้งนี้ คณงานเข้าไม่
ส่วนใหญ่จึงเป็นคณงานขมุเสียเก้าสิบห้าคนในจำนวนคณงานหนึ่งร้อยคน ทางคณาภาษานั้น
เวลาพูดภาษขมุมักจะมีตัว ร เรือกล้ำ และมักจะตามท้ายด้วยตัว ร เหมือนกัน¹ โดยทั่วไปแล้ว
ความนิยมในการจ้างแรงงานพวกขมุมีมากจึงปรากฏว่ามีพวกขมุอาศัยอยู่ในเขตลพพาทไม่บ่อย²

เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของประชากรกลุ่มต่าง ๆ ในเมืองแพร่และน่าน โดยส่วนใหญ่
ประชากรกลุ่มต่าง ๆ จะอยู่กับอย่างสงบไม่มีปัญหา แต่ก็มีบางพวกที่ได้สร้างปัญหาในด้านปกครอง
ให้แก่รัฐบาลซึ่งก่อให้เกิดความยุ่งยากในการปกครองมาก จนกระทั่งบางครั้งรัฐบาลต้องใช้
ความเด็ดขาดเข้าแก้ปัญหาพวกที่สร้างปัญหาและก่อความวุ่นวายมากที่สุดในตัวเมืองแพร่และน่าน
คือ พวกเงี้ยว พวกนี้ได้ก่อความรุนแรงขึ้นหลายครั้งหลายครา ครึ่งสำคัญที่สุด คือการก่อกบฏ
ในปี พ.ศ. 2445 ซึ่งจะกล่าวในบทต่อไป

4.2 สภาพความเป็นอยู่และชนชั้นในสังคม สภาพความเป็นอยู่และชนชั้นในสังคม
เมืองแพร่และน่านเกือบจะกล่าวได้ว่าไม่มีความแตกต่างไปจากสภาพสังคมและชนชั้นในตัวเมือง
ล้านนาอื่น ๆ กล่าวคือสังคมเมืองแพร่และน่านก็มีการแบ่งชั้นของคนในสังคมเช่นเดียวกับ
เชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง มีหลักฐานที่กล่าวถึงการแบ่งชนชั้นในสังคมที่พอจะนำมากล่าวได้
คือหลักฐานว่าด้วยกฎหมายที่ใช้ในเมืองน่านได้แก่ ราชกถาเมืองน่าน และกฎหมายพระเจ้าน่าน
ซึ่งกล่าวถึงการแบ่งชนชั้นในสังคมว่ามี เจ้านาย ท้าว ไพร่ ไท³ และทาส⁴ อย่างไรก็ตาม
เราสามารถแบ่งชั้นของคนในสังคมเมืองแพร่และน่านเป็นกลุ่มใหญ่ โดยยึดอำนาจทางการเมือง
การปกครองเป็นเกณฑ์ได้ 2 กลุ่ม คือ

¹บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ 30 ขาดิโนเชียงราย หน้า 187 - 192

²ราชบัณฑิตยสถาน ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 378

³ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ กฎหมายพระเจ้าน่าน
ตำนานพระเจ้าให้ 29 หน้า

⁴สงวน โชติสุขรัตน์ คนดีเมืองเหนือ หน้า 411

4.2.1 กลุ่มผู้ปกครอง ประกอบไปด้วยชนชั้น เจ้านาย ท้าว พระยา และขุน ชนชั้นนี้ส่วนใหญ่จะเป็นบุตรหลาน หรือผู้สืบสายโลหิตจากเจ้าผู้ครองนครนั่นเอง พวกนี้มีความเป็นอยู่ดีกว่าชนชั้นอื่น ๆ กล่าวคือจะอยู่อย่างหรูหราฟุ่มเฟือย และมีการใช้อำนาจหน้าที่ฐานะทางสังคมที่เหนือกว่าชนชั้นที่ต่ำกว่าที่พอมีให้เห็นดังเช่นกรณีของเจ้าเมืองแพร่ ซึ่งใช้อำนาจของการเป็นเจ้าเมืองข่มเหงราษฎร ดังเรื่องราวที่เล่าว่าหญิงใดก็ตามถ้าเป็นที่ชอบพอของเจ้าเมืองแพร่แล้ว ยากนักที่จะหลุดมือไปได้ ไม่ว่าหญิงคนนั้นจะเป็น ลูกเมียใคร และก็ไม่เคยปรากฏว่ามีผู้เสียหายร้องทุกข์¹ ทั้งนี้เพราะเกรงกลัวอำนาจของเจ้าเมืองนั่นเอง

อีกสิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นชนชั้นสูง มีอำนาจ ใต้เท้า สถาปนาที่อยู่อาศัยหรือที่เรียกว่า "คุ้ม" ซึ่งสร้างใหญ่โตมโหฬารและวิจิตรพิสดาร เช่นคุ้มหลวงของเจ้าเมืองแพร่ ซึ่งมีประตูหน้าต่างนับรวมกันถึง 72 แห่ง ซึ่งความวิจิตรพิสดารและความใหญ่โตมโหฬารได้ถูกบรรยายไว้ในคำขวัญ² ตอนหนึ่งว่า

...จักอำนั่ม ประชุมไข สดกนอกใน ไม้ไปหมดเลี้ยง
มีเจ็ดสิบสอง เหล็กทองกลมเกลี้ยง³ จกจันเวียงเข้าไว้ ศรีวิจา
ตัวซำมากให้ จักใส่ชื่อตั้งทวารา ประตูหนึ่งนั้นชื่อชั้นคำชา
เขาแล้วออกมา งามเหลือเก่าไฉย...คนไหนมาพ่อข้าว...⁴

อย่างไรก็ตามก็มีเจ้านาย ขุนนาง ท้าวพระยาบางส่วนในเมืองแพร่และน่าน ที่มีสภาพความเป็นอยู่และฐานะไม่แตกต่างจากราษฎร แต่ส่วนใหญ่มีความเป็นอยู่ดีกว่าราษฎร และยังคงได้รับการนับถือ เป็นที่เกรงกลัวของราษฎรทั่วไป

¹ ทัศนาจร ชมภูมิ่ง สุภาพบุรุษภูธร หน้า 12

² คำขวัญ เป็นลักษณะคำประพันธ์ในวรรณกรรมล้านนาประเภทหนึ่งซึ่งมีทั้งหมด 5 ประเภท คือ กาพย์ ขอ โคลง ร่าย และคำว

³ เหล็กทอง หมายถึง เหล็กที่เอามาจากเมืองทอง

⁴ มณี พยอมพงค์ ประวัติและวรรณคดีล้านนาไทย หน้า 122

4.2.2 กลุ่มที่อยู่ใต้อาการปกครอง กลุ่มนี้ได้แก่ พวกราษฎรสามัญ (ไท) ไพร่และทาสในกลุ่มนี้พวกราษฎรที่เป็นอิสระมีจำนวนมากที่สุด มีความเป็นอยู่อย่างธรรมดา และอยู่อย่างง่าย ๆ บริโภคอาหารแบบพื้นบ้าน เรือนที่อยู่อาศัยปลูกเป็นกระท่อมมุงด้วย ใบตองตึงหรือแฝก¹ ซึ่งพวกนี้จะมีสภาพความเป็นอยู่แตกต่างกันตามฐานะเศรษฐกิจ อาชีพ ส่วนใหญ่คือการทำนา²

นอกจากไพร่ ไท ซึ่งเป็นราษฎรที่มีอิสระแล้ว ยังมีชนชั้นข้าหรือทาสอีกพวกหนึ่ง ทาสในเมืองแพร่และน่านมี 2 ประเภท คือ ทาสเชลย และทาสสินไถ่ ทาสเชลยส่วนใหญ่ เป็นคนที่ถูกกวาดต้อนเข้ามา จากการทำสงคราม ส่วนทาสสินไถ่ได้แก่คนที่นายเงินได้เสียเงิน เพื่อซื้อหรือฉ้อโกงมา³ สภาพความเป็นอยู่ของพวกนี้จะอยู่ภายใต้การควบคุมของผู้เป็นนาย ต้องทำงานให้แก่นาย เรื่องอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ผู้เป็นนายจะจัดให้ฐานะความเป็นมาของ พวกนี้จะมีผลสืบต่อไปชั่วลูกชั่วหลานไม่มีที่สิ้นสุด⁴ จนกระทั่งมีการปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่ และน่านในสมัยรัชกาลที่ 5 พวกทาสจึงได้รับการปลดปล่อยเป็นอิสระ

ชนชั้นต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้น แม้จะมีฐานะความเป็นอยู่แตกต่างกัน แต่ทว่าทุก ชนชั้นนี้ทำให้แยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้เพราะคนในสังคมยังยึดมั่นในบางสิ่งบางอย่าง ที่เหมือนกัน ที่สำคัญคือ ความมีศรัทธาในคำสอนของพุทธศาสนา ความเชื่อในเรื่องบุญกรรม แต่ชาติปางก่อนซึ่งเป็นความเชื่อความศรัทธา ที่เหมือนกันของคนส่วนใหญ่ในสมัยนั้น จึงเป็น

¹ สรัสวดี ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476)

หน้า 114

² ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ กฎหมายพระเจ้าล้าน
คำนำนาพระเจ้าไห้ 29 หน้า

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173 เรื่องจัดการ
เมืองแพร่ วันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 118

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173 เรื่องจัดการ
เมืองแพร่ วันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125

สาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่สามารถลดความขัดแย้ง และความตึงเครียดในสังคมระหว่างชนชั้น
ผู้ปกครองและประชาชนให้เบาบางลงได้¹ เป็นผลให้การกดขี่ระหว่างชนชั้น มีน้อยลง
ดังปรากฏในกฎหมายพระเจ้าน่านซึ่งกล่าวถึงการแบ่งปันน้ำเพื่อใช้ทำนาว่า "...อันหนึ่ง
คันฤดูเย็นะไรทำนามาถึงแล้ว ก็หื้อพ่อเมือง นายบ้าน ท้าวขุน เจ้านายทั้งหลาย หื้อได้
แบ่งปันห้าง เชียงตามน้ำข้าวปลูกนักน้อย อย่าข่มเหง ข้า เจ้า ไพร ไท..."² เป็นต้น

4.3 ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมคนในเมืองแพร่และน่านส่วนใหญ่
นับถือพุทธศาสนา ดังนั้น ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ จึงเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อทาง
พุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะพุทธศาสนาได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตในสังคมอย่างแยกไม่ออก
ด้วยเหตุนี้ขนบธรรมเนียมประเพณีตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย จึงเป็นเรื่องของความเชื่อ
ความศรัทธาที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาแทบทั้งสิ้น

อย่างไรก็ตามในเมืองแพร่และน่านยังมีพิธีบางอย่างที่ไม่เกี่ยวข้องกับคติทาง
พุทธศาสนาแต่เป็นขนบธรรมเนียมประเพณีที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผีสิง หรือไสยศาสตร์
ซึ่งเป็นความเชื่อที่ฝังแน่นอยู่ทั่วไปในภาคเหนือของไทย ความเชื่อเรื่องนี้ นฤจร อธิธิจระจรัส
ให้ทัศนะว่า "...พุทธศาสนามีได้มีอิทธิพลต่อค่านิยมและบุคลิกของชาวนาในภาคเหนือมากน้อย
ไม่กว่าลัทธิความเชื่อผีสิงเวทมนตร์..."³ ด้วยเหตุนี้ในหัวเมืองแพร่และน่านจึงมีทั้ง
ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นทั้งพุทธ พราหมณ์ ไสยศาสตร์ ปะปนกันไปซึ่งส่วนใหญ่เหมือนกับ
หัวเมืองอื่น ๆ ในล้านนา ซึ่งมีขนบธรรมเนียมประเพณีที่สำคัญอันเป็นลักษณะเดิมของดินแดน
ส่วนนี้พอจะยกมากล่าวโดยสังเขปดังนี้⁴

¹ ชูเกียรติ ชูชาติ "โลกทัศน์ชาวลานนา ศึกษาจากคำวพระยาพรหม" สังคมศาสตร์

2 : 37 - 57 ตุลาคม 2525 - มีนาคม 2527

² ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ กฎหมายพระเจ้าน่าน
ตำนานพระเจ้าไผ่ 29 หน้า

³ นฤจร อธิธิจระจรัส "ความเชื่อในเรื่องผีสิงเวทมนตร์ของชาวลานนาไทยภาคเหนือ"
พุทธศาสนาในล้านนาไทย หน้า 152

⁴ สวัสดิ์ ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476)

4.3.1 ประเพณีสงกรานต์ วันสงกรานต์ถือเป็นวันขึ้นปีใหม่ เหมือนประเพณีไทย ในราชอาณาจักร วันสงกรานต์จะเริ่มในวันที่ 13 เมษายน ชาวล้านนาเรียกวันนี้ว่า วันตั้งขารล่อง ซึ่งหมายถึงวันขึ้นศักราชแก่ตนเอง ในวันนี้ราษฎรจะทำความสะอาดบ้านเรือน วันรุ่งขึ้นคือ วันที่ 14 เมษายน ถือเป็นวันเนา ชาวล้านนาเรียก วันเนา ราษฎรจะเตรียมอาหารสำหรับ กราบพระในวันรุ่งขึ้น ซึ่งเรียกว่าวัน "ทานขันข้าว" ในตอนบ่ายจะมีการขนทรายเข้าวัดเพื่อ ก่อเจดีย์ทราย ส่วนวันที่ 14 เมษายน ถือเป็นวันสงกรานต์ หรือวันเถลิงศก ชาวล้านนา เรียกว่า "วันพญาวัน" ในตอนเช้าจะมีการทำบุญตักบาตร ฟังเทศน์และสรงน้ำพระ หลังจากนั้น จะมีพิธีคำห้วย อันเป็นวัฒนธรรมที่สูงส่งของชาวล้านนา โดยมีความมุ่งหมายเพื่อขอขมาและ ขอพรจากญาติผู้ใหญ่และผู้มีพระคุณเนื่องในโอกาสวันขึ้นปีใหม่ การกระทำพิธีดังกล่าวจะแสดง ถึงความเคารพขอบบ และความกตัญญูทวนต่อผู้มีพระคุณของชาวล้านนาไทย อันเป็นการ แสดงถึงความรัก ความสนุกสนานร่าเริง และความสามัคคีในหมู่คณะ

4.3.2 ประเพณีแล้วสาว¹ เป็นประเพณีที่แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมชาว ล้านนาไทยที่ให้อิสระในการเลือกคู่ครอง ประเพณีนี้จะไม่กำหนดเวลาแน่นอน แต่คงจะเกิดขึ้น ตลอดปี โดยในตอนกลางคืน ฝ่ายหนุ่มจะออกจากบ้านเพื่อไปยังบ้านหญิงสาวที่ตนรักและ หมายมอง เพื่อจะได้เกี้ยวพาราสีฝ่ายหญิง ซึ่งพ่อแม่ของฝ่ายหญิงจะเปิดโอกาสให้โดยไม่กีดกัน แต่อย่างใด เพราะต้องการให้ลูกสาวได้เลือกคู่ครองที่ตนเองรักและเห็นว่าดีที่สุด เมื่อหญิงชาย ชอบพอกันฝ่ายชายก็จะพาญาติผู้ใหญ่มาสู่ขอ จะเห็นว่าประเพณีนี้แสดงให้เห็นถึงความมีอิสระ และเข้าใจในเรื่องเพศศึกษาของชาวล้านนาไทยเป็นอย่างดี

4.3.3 พิธีสืบชาติ² เป็นพิธีที่แสดงให้เห็นถึงความเชื่อแบบพราหมณ์ พิธีนี้เป็นการเสาะเคราะห์และให้กำลังใจแก่ผู้เข้ากระทำพิธี พิธีนี้ทั้งการสืบชาติบ้าน ชาติเมือง ชาติคน โดยมากจะกระทำในคราวที่บ้านเมืองประสบทุกข์ภัยต่าง ๆ หรือ เมื่อเวลามีการเจ็บไข้ได้ป่วย

¹ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ เรื่องกฎหมาย
พระเจ้านันทนพราหมณ์เจ้าให้ 29 หน้า

²จินตนา ยอดยิ่ง ประวัติตำบล และหมู่บ้านในเขตอำเภอเมืองแพร่ จังหวัดแพร่

4.3.4 พิธีร่อนนระตั้ง¹ พิธีนี้เป็นเคล็ด อย่างหนึ่งของพระเพณีไทย เมื่อคลอดทารกแล้วซึ่งทารกยังอยู่ในระยะลูกหูลูกคน จึงแก้อาถรรพณ์โดยการร่อนนระตั้ง แล้วออกวาจาว่า "สามวันลูกหูลูกคน ลูกใครมารับเอาไปเน้อ" ว่าประมาณสามครั้ง เป็นการแก้เคล็ดดังปรากฏในคำว่เรื่อง แม่สอนลูกในตำนานพระธาตุแช่แห้งว่า

"...เลือกเอาวัตถุ แผ่นผ้ามาหา ยกเอาใส่ตั้งแบ่งดี
จึงขานปากหา ว่าผีเหยผี ว่าพอสามที แล้วตีค้อยไต้
มาร่ำไรตี เสียงดังโกล้งโกล้ง แล้วยกมาตำเมี่ยงไว้..."²

จะเห็นว่าพิธีนี้เป็นความผูกพันของความเชื่อในเรื่องผีสงหรือไสยศาสตร์ อันเป็นพิธีกรรมที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่โบราณ

ส่วนด้านวัฒนธรรมเมืองแพร่และน่านมีลักษณะ เช่นเดียวกับกับวัฒนธรรมของคนไทย และชาวล้านนาทั่วไป คือ มีความอ่อนน้อม ยอมรับฟังต่อผู้มีความรู้ ต่อผู้ใหญ่ และผู้มีอำนาจ มีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มีความเมตตากรุณา ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะปรากฏในดินแดนล้านนาไทยมากและเด่นชัดเป็นพิเศษกว่าภาคอื่น ๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะปัจจัยสำคัญ 2 ประการ คือ สภาพสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่เอื้ออำนวยและความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาของชาวล้านนาไทยนั่นเอง³ ปัจจัยพื้นฐานทางวัฒนธรรมข้างต้นนี้เองที่เป็นสิ่งสำคัญที่ช่วยในการผนวกดินแดนล้านนาไทยของรัฐบาลดำเนินไปอย่างราบรื่น คือทำให้เกิดการผสมกลมกลืนระหว่างวัฒนธรรมเหนือและใต้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน รุ่งเรืองขึ้น

¹ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดน่าน ตำนานพระธาตุแช่แห้งจังหวัดน่าน หน้า 32

²ก.

³สร้อยดี ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (ตั้งแต่ พ.ศ. 2436 - 2476) หน้า 20

5. ฐานะและความสำคัญขงเมืองแพร่และน่านที่มีต่ออาณาจักรไทลื้อเฉียงและต่อไทย ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

5.1 ความสัมพันธ์กับอาณาจักรล้านนาไทย อาณาจักรล้านนาไทยได้เริ่มก่อรูปขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ 19 โดยพระเจ้ามังราย¹ โดยพระองค์ได้รวบรวมเอาเมืองต่าง ๆ ในดินแดนส่วนนี้เข้าไว้ในอำนาจของพระองค์ โดยสถาปนา "เทพนครอินทสิงห์" ในปี 1893 ขึ้นเป็นศูนย์กลางของอาณาจักร²

อย่างไรก็ตามอาณาจักรล้านนาไทยในยุคถัดกัน ยังคงเป็นเพียงการรวมเอาบรรดาเมืองเฉพาะที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของดินแดนส่วนนี้ไว้เท่าใด ยังไม่ได้รวมถึงเมืองแพร่และน่านไม่ อาณาเขตของอาณาจักรจำกัดอยู่เพียงแค่นี้เรื่อยมา กระทั่งถึงสมัยพระเจ้าติโลกราช กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งล้านนาไทย เชกแสนของอาณาจักรจึงเริ่มขยายไปทางตะวันออก ซึ่งเป็นดินแดนที่เป็นที่ตั้งของเมืองแพร่และน่าน ในเวลาต่อมาไม่นานนัก พระองค์ก็สามารถรวมหัวเมืองแพร่และน่านเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรได้ในที่สุด

สาเหตุสำคัญที่ทำให้พระเจ้าติโลกราช รวมเอาเมืองแพร่และน่านเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรคือ

ประการแรก สาเหตุมาจากความต้องการกำลังคนเพิ่มขึ้น ทั้งนี้เป็นผลมาจากการที่อาณาจักร ต้องเสียกำลังไปมากในปี พ.ศ. 1987 เมื่อกองทัพอยุธยาบุกขึ้นไปกวาดต้อนกำลังคนจากล้านนาไทยไปเป็นจำนวนถึง 120,000 คน³ เป็นผลให้พระเจ้าติโลกราชต้องหากำลังเพิ่มเติม โดยยกทัพไปตีเมืองแพร่และน่านเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร

¹เป็นกษัตริย์แห่งราชวงศ์ลาวองค์ที่ 25 เป็นโอรสของพระยาหลวงเมือง กษัตริย์แห่งหิรัญนครเงินยาง พระราชมารดาเป็นเจ้าหญิงแห่งเมืองเชียงรุ่ง พระนามว่าพระนางเทพคำขมาย หรือคำข่าย เป็นชาวไทยลื้อ

²ปริณญา กายสิทธิ์ ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในล้านนาไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 1912 ถึง พ.ศ. 2101 หน้า 27 - 28

³บริศนา กิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 39

ประการที่สอง เนื่องมาจากความต้องการอยากได้ส่วยเมืองแพร่และน่าน ซึ่งมีทรัพยากร ที่สำคัญมากมายดังปรากฏหลักฐานในพงศาวดารว่า

...เมื่อนั้นท่านแต่ผู้ใช้อาเกลือบ่อมังไปเป็นแขก ถวายพระยาธิโลกราช
เมืองเชียงใหม่ขึ้นแล คุณแต่ขึ้นหน่วยหนึ่ง พระยาธิโลกราชมักใคร่ได้เมืองน่าน
ไปส่วยค่าเมืองปิงเชียงใหม่ จึงจัดเอาจากกรุงศรีเสนาสี่จำพวก รัชพลคนศึก ทั้ง
หลายมวลพร้อมแล้ว ท่านก็เสกจ้อออกเมืองเชียงใหม่ ...¹

จากสาเหตุดังกล่าวข้างต้นในปี พ.ศ. 1988 กองทัพเชียงใหม่จึงยกเข้าโจมตี
เมืองแพร่และน่าน ในการยกทัพมาตีครั้งนี้ พระเจ้าติโลกราชทรงอ้างความชอบธรรมที่เป็น
สาเหตุที่พระองค์ต้องยกทัพมาตีเมืองทั้งสองว่าเป็นเพราะพระยาแก้วผู้ครองเมืองน่าน
หลอกล่อให้เชียงใหม่ยกทัพไปช่วย โดยบอกว่าญวนยกทัพมาตี เมืองน่าน พระองค์จึงยกกองทัพ
ไปเมืองน่าน โดยให้หมื่นแก่งพร้าวถือพล 90,000 เป็นทัพหลวง กับทัพหัวเมือง อีก 23,000
ยกไปเมืองน่าน ครั้นไปถึงเมืองน่านปรากฏว่าไม่มีทัพญวนแต่อย่างใด ทำให้พระองค์ทรงพิโรธ
มาก จึงสั่งให้กองทัพยกเข้าตีเมืองน่านในฤดูร้อนมีขึ้นสิบสามค่ำ² แต่เมืองน่านเป็นเมืองใหญ่
มีกำลังเข้มแข็งทำให้พระองค์ต้องทำสงครามเป็นเวลายาวนานถึง 6 ปี จึงตีได้เมืองน่าน³
ครั้นได้เมืองน่านแล้ว พระเจ้าติโลกราช จึงแบ่งกองทัพให้พระมหาเทวีผู้มารดาออกไปตีเมืองแพร่
การที่ทรงให้พระมารดาเป็นแม่ทัพยกไปนั้น น่าจะเป็นเพราะเจ้าเมืองแพร่ขณะนั้นเป็นสตรี
จึงไม่สมพระเกียรติที่พระองค์จะยกทัพไปเอง กองทัพเชียงใหม่นำโดยพระมารดาล้อมเมืองแพร่
ไม่นานนักก็สามารถตีเอาเมืองได้ ดังปรากฏในพงศาวดารว่า "...นายทัพนายกองทั้งหลาย
จึงคิดป่วนเจ้ายังเข้าไปในเมือง นัคนแรกกระสุนต้องต้นตาลใหญ่ในเมืองหักเพียงกอ นัคนที่สอง
ถูกกลางต้นตาลหักโค่นลงมา หัวแม่ขุนเจ้าเมืองแพร่ตกใจกลัวก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระมหาเทวี

¹องค์การศึกษาดุสสุภา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 9 หน้า 307

²องค์การศึกษาดุสสุภา ประชุมพงศาวดาร เล่ม 9 หน้า 247 - 248

³คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ดำเนินการขึ้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 53

พระมหาเทวีก็ได้ให้ชาวแม่ขุนครองเมืองแพร่ดังเก่า..."¹ หลังจากที่ได้เมืองแพร่และน่านไว้แล้ว เชียงใหม่ก็ได้เข้ามาทำการปกครองเมืองทั้งสองโดยในระยะแรกนั้น คงให้เจ้านายเก่าและเชื้อสายปกครองอย่างเดิม แต่มีฐานะอย่างเมืองประเทศราช ขึ้นกับเชียงใหม่ โดยเมืองแพร่ขึ้นให้ชาวแม่ขุนปกครองต่อมา² ส่วนเมืองน่านให้เจ้าผาแดง ถูกเจ้าแสง ซึ่งเป็นน้องชายของพระยาอินท๊ะแก่ตัวเจ้าเมืองเดิม³ ปกครองต่อมา

เชียงใหม่ปกครองเมืองแพร่และน่านในฐานะประเทศราชต่อมาไม่นาน ก็รวมหัวเมือง ทั้งสองเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร โดยแต่งตั้งขุนนางจากเชียงใหม่หรือโยกย้ายจากเมืองอื่นไปปกครองแทนเชื้อสายเจ้านครคนเดิม⁴ สาเหตุสำคัญที่ทำให้เชียงใหม่มีการเช่นนี้เพราะดินแดนเมืองน่านอยู่ติดกับอาณาจักรล้านช้างและญวน เป็นผลให้เขตแดนด้านนี้ไม่ปลอดภัย ดังปรากฏว่าญวนเคยยกกองทัพมาตีเมืองน่านในปี 2023⁵ ทำให้พระองค์ไม่ไว้ใจจึงผนวกเอาดินแดนส่วนนี้เข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรโดยฐานะเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญทางด้านตะวันออกของอาณาจักรล้านนาไทย

สรุปได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างเมืองแพร่และน่านกับอาณาจักรเชียงใหม่เป็นลักษณะความสัมพันธ์ทางการเมืองมากกว่าด้านอื่น กล่าวคือ หัวเมืองทั้งสองจะเฝ้าระวังบังคับบัญชาจากเชียงใหม่โดยตรง การที่เมืองแพร่และน่านถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรนั้น ความสำคัญอย่างหนึ่งที่มีต่ออาณาจักร คือการมีฐานะเป็นเมืองหน้าด่านทางตะวันออกของอาณาจักรเรื่อยมาเป็นเวลาร่วม 100 ปีเศษ คือตั้งแต่ปี พ.ศ. 1993 ถึง พ.ศ. 2101 จนกระทั่งสิ้นราชวงศ์มังราย⁶

¹ องค์การคำคุณุสสา ประชุมพงศาวดารเล่ม 4 หน้า 248

² ด.

³ องค์การคำคุณุสสา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 9 หน้า 308

⁴ ด. 309

⁵ ด. 311

⁶ ปริศนา ศิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 43

5.2 ความสัมพันธ์กับอาณาจักรหลวงพระบาง จากการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองแพร่และเมืองน่านกับเมืองหลวงพระบาง พบว่าเมืองดังกล่าวมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ ดังจะกล่าวในรายละเอียดถึงความสัมพันธ์ในแต่ละยุคสมัยดังนี้

สมัยแรกตั้งอาณาจักรหลวงพระบางและเมืองน่าน ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองทั้งสอง มีปรากฏในพงศาวดารว่า ผู้ก่อตั้งเมืองหลวงพระบางและเมืองน่านเป็นพี่น้องกัน ดังปรากฏในพงศาวดารโยนกว่า

...จุลศักราชได้ 496...ขุนเจืองครองเมืองแก้วได้ 14 ปี มีราชบุตรกับนางอู่แก้ว ธิดาพระยาแก้ว 3 องค์ ผู้พี่ชื่อผาเรือง ผู้กลางชื่อยี่คำทาว ผู้น้องชื่อสามชุมแสง ครั้นราชกุมารเจริญวัยแล้ว จึงยกราชสมบัติเมืองแก้วให้แก่ผาเรือง ผู้เป็นลูกใหญ่ ให้ลูกผู้กลางชื่อยี่คำทาวไปเป็นพระยาในเมืองล้านช้างให้ลูกผู้น้องชื่อสามชุมแสงไปเป็นพระยานครบุรี คือ เมืองน่าน...¹

จะเห็นได้ว่าเมืองน่านกับเมืองหลวงพระบางมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติมาตั้งแต่ยุคเริ่มสร้างเมือง นอกจากนี้ยังมีหนังสือบางเล่มที่กล่าวแสดงให้เห็นว่าเมืองน่านกับเมืองหลวงพระบางมีความผูกพันทางเชื้อชาติต่อกัน โดยกล่าวถึงเชื้อสายของคนเมืองน่านว่าน่าจะเป็นไทยพวกหนึ่งที่อพยพมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และกล่าวว่าพวกที่อพยพมานี้มาจากดินแดนที่เรียกกันว่าล้านช้าง หรือล้านช้าง² นั้นเอง ดังนั้นจึงพอสรุปได้ว่า เมืองน่านกับเมืองหลวงพระบางมีความผูกพันทางบรรพบุรุษมาตั้งแต่สมัยเริ่มแรกแล้ว

สมัยต่อมาเมื่อเมืองแพร่ น่าน ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองน่าน กับเมืองหลวงพระบางคงปรากฏให้เห็นเรื่อยมา และเป็นลักษณะของการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันฐานวงศ์ญาติญาติที่เห็นได้ชัดคือ

¹องค์การคำคุณุสกา ประชุมพงศาวดารเล่ม 4 พงศาวดารโยนก หน้า 170

²ศรี อามาตยกุล เมืองเหนือและเมืองใต้ หน้า 116

การให้แหล่งที่พักพิงลี้ภัยการเมืองและการสงคราม ทั้ง เช่นกรณีที่พระยาฟ้าจุ่ม ซึ่งถูกขับไล่
ออกจากเมืองหลวงพระบางก็ให้หนีมาพึ่งพระยาคำคัมที่เมืองน่าน¹

สมัยเมืองแพร่และน่านตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า ความสัมพันธ์จึงเป็นแบบเดียวกับ
ตอนที่เมืองน่านเป็นเมืองขึ้นของเชียงใหม่ และยิ่งมีความสนิทชิดเชื้อเพิ่มขึ้น กล่าวคือ
คราวใดที่เมืองน่านถูกพม่าโจมตี เจ้าเมืองน่านมักจะหนีไปพึ่งเจ้าหลวงพระบาง เหตุการณ์
เช่นนี้ให้เกิดขึ้นบ่อยครั้ง เช่นใน พ.ศ. 2140 สมัยเจ้าเจตบุตรพรหมมินทร์ครองเมืองน่านนั้น
ได้มีการรบกับพม่าที่ปากงั่ว ผลคือกองทัพเมืองน่านแพ้พม่า เจ้าเจตบุตรพรหมมินทร์ก็
หนีไปอยู่ที่เมืองหลวงพระบางหรือลำช้าง² นอกจากเป็นลี้ภัยสงคราม บางครั้งเมือง
ทั้งสองยังให้ความช่วยเหลือด้านกำลังทัพ จะเห็นได้จากเมื่อครั้งเจ้าเจตบุตรพรหมมินทร์
ยกทัพไปตีเอาเมืองน่านคืนได้จากพม่า³ ก็ได้รับความช่วยเหลือจากหลวงพระบาง การที่
หลวงพระบางให้ความช่วยเหลือแก่เมืองน่านแทบทุกครั้งนั้น น่าจะเป็นเพราะหลวงพระบาง
เกรงว่าถ้าปล่อยไว้พม่ายึดเมืองน่านได้แล้ว หลวงพระบาง จะต้องได้รับความเดือดร้อนจาก
พม่าแน่นอน เพราะเมืองน่านเปรียบเหมือนเมืองหน้าด่านของตน ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์
ของเมืองน่านกับหลวงพระบางจึงเป็นไปในทางที่ค้ำคั่นเรื่อยมา

สมัยที่เมืองแพร่และน่านตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ ความสัมพันธ์กับหลวงพระบาง
ยิ่งใกล้ชิดสนิทสนมเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เป็นไปตามนโยบายที่ทางกรุงเทพฯ กำหนด กล่าวคือ
กรุงเทพฯ ต้องการให้เมืองแพร่และน่านกับหลวงพระบางใกล้ชิดกัน เพื่อให้หัวเมืองทาง
ด้านนี้ของไทยมีความมั่นคงและมีศักยภาพพอที่จะใช้เป็นตัวแทนของกรุงเทพฯ ในการแผ่
อำนาจและอิทธิพลเข้าไปในเชียงใหม่และสิบสองปันนา ด้วยเหตุนี้กรุงเทพฯ จึงพยายามอย่างยิ่ง
ที่จะให้เมืองแพร่ น่าน และหลวงพระบางใกล้ชิดกัน ดังปรากฏในพระบรมราชโองการที่มี
ขึ้นไปยังเมืองน่านและเมืองหลวงพระบางว่าให้

¹ องค์การคำกูรสุภา ประชุมพงศาวดารเล่ม 4 ภาคที่ 11 หน้า 167

² องค์การคำกูรสุภา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 9 หน้า 320

³ ต. 320 - 321

...ยาตีพี่น้อง แสนตัวพระยาลาวในเมืองน่านทั้งวังให้ปลงใจทำราชการ
 ฉลองพระเดชพระคุณ เริงพาทัพขึ้นไปเอาบุตรภรรยา พวกเมืองลำ เมืองพง
 สิบสองปันนา ลงมาใส่บ้านเมืองให้แน่นหนา เป็นกำแพงชั้นนอก ให้มีเกียรติต่อไป
 อนึ่งโปรดเกล้าฯ ว่า เมืองหลวงพระบางก็ให้ตระเตรียมกองทัพไว้กับบ้านเมือง
 แล้วให้แต่งผู้ใหญ่สำเร็จราชการเข้าไปปรึกษาด้วยพระยานคร มีให้มีความ
 แก่งแย่งกัน ให้เป็น สามัคคีน้ำหนึ่งใจเดียวกันฉลองพระเดชพระคุณ...¹

นอกจากนี้ความคาดหวังอีกอย่างของกรุงเทพฯ ที่กำหนดนโยบายให้เมืองน่านกับ
 หลวงพระบางใกล้ชิดกัน เพราะต้องการให้เมืองทั้งสองเป็นปราการที่มั่นคงเข้มแข็ง ทางด้าน
 ตะวันออก เพื่อที่กรุงเทพฯ จะได้วางใจได้ว่า ไทยสามารถยับยั้งอิทธิพลของญวนที่อาจแทรกแซง
 เข้าไปในหลวงพระบาง หรือหัวเมืองสิบสองปันนาได้ น่านและหลวงพระบางจึงได้รับการ
 สนับสนุนให้ใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น²

กล่าวได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างเมืองแพร่ น่าน กับหลวงพระบางในสมัยรัตนโกสินทร์
 ตอนต้นนี้เป็นความสัมพันธ์ที่ดำเนินไปภายใต้นโยบายของทางกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นลักษณะของ
 ความสัมพันธ์ที่ทั้งสองฝ่ายมีความเท่าเทียมกันในฐานะที่เป็นประเทศราชของไทยด้วยกันทั้งสองฝ่าย
 ความสัมพันธ์ลักษณะเช่นนี้คงดำเนินเรื่อยมา จนกระทั่งไทยเสียหลวงพระบางให้กับฝรั่งเศส
 ใน พ.ศ. 2436³ ความสัมพันธ์จึงเปลี่ยนไปคือจากมิตรกลายเป็นศัตรู ดังจะได้กล่าวใน
 บทต่อไป

5.3 ความสัมพันธ์กับไทยสมัยสุโขทัย ช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ที่สุโขทัยเป็นราชธานี
 ของไทย มีหลักฐานเชิงกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรสุโขทัยกับเมืองแพร่และน่านอยู่มาก
 เช่น ศิลาจารึกหลักที่ 1 (ระหว่าง พ.ศ. 1828 - 1835) ได้กล่าวถึงเขตแดนของอาณาจักร
 สุโขทัยซึ่งรวมเอาดินแดนของเมืองแพร่และน่านไว้ด้วยว่า

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 51 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

²ปรีศนา กิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทย
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 140

³จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 หน้า 308 - 314

...เบื้องทวนนครคดเคี้ยว พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี
 ธีรธรรมราช ฝั่งทะเลมหาสมุทร เป็นที่แล้ว เบื้องทวนนครคดเคี้ยวเมืองคด
 เมืองหงสาพิศ สมุทรทั้งห้าเป็นแดน เบื้องคั่นนครคดเคี้ยวเมืองแพร่ เมืองน่าน
 เมืองน่าน เมืองพลัว พันผองของ เมืองชวาเป็นแดน...¹

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงว่าในสมัยนั้นเมืองแพร่และน่านคงอยู่ใต้อำนาจของ
 สุโขทัย แต่จากการศึกษาที่ไม่พบหลักฐานว่าเมืองทั้งสองคงอยู่ใต้อำนาจของสุโขทัยตั้งแต่
 เมื่อใด คงทราบแต่เพียงว่าในสมัยพ่อขุนรามคำแหงหัวเมืองทั้งสองได้ตกอยู่ใต้อำนาจในฐานะ
 เมืองขึ้นของสุโขทัยแล้ว และทั้งสองฝ่ายได้ มีความสัมพันธ์ต่อกันอีกเป็นเวลานาน โดย
 ส่วนใหญ่เป็นความสัมพันธ์กับเมืองน่านมากกว่าเมืองแพร่ กล่าวคือ เรื่องราวของเมืองแพร่
 มีปรากฏไม่มากนักในหลักฐานของสุโขทัยและหลักฐานอื่น ๆ ต่างไปจากเมืองน่านที่มีสัมพันธ์
 ไม่ตรีอย่างแนบแน่นต่อสุโขทัยในสมัยกษัตริย์องค์ต่อ ๆ มา ดังนี้คือ

สมัยพระเจ้าลิไท (พ.ศ. 1890 - 1917)² เป็นช่วงระยะเวลาที่อาณาจักรสุโขทัย
 ถูกคุกคามอย่างหนักจากทางใต้ (อยุธยา) ภายหลังขึ้นครองราชย์พระองค์จึงพยายาม
 รวบรวมเมืองต่าง ๆ ที่เคยขึ้นกับสุโขทัย ให้กลับเข้ามารวมในอาณาจักรเดียวกันอีก โดย
 หวังจะให้เป็อาณาจักรใหญ่โต และสงบราบเหมือนกับสมัยพ่อขุนรามคำแหงให้จงได้ ใน
 บรรดาหัวเมืองสำคัญที่สุโขทัยให้ความสนใจและเป็นมิตรกับสุโขทัยในครั้งนี้ ส่วนมากเป็น
 หัวเมืองทางเหนือ สำหรับเมืองน่าน มีความสัมพันธ์ต่อกันดังนี้

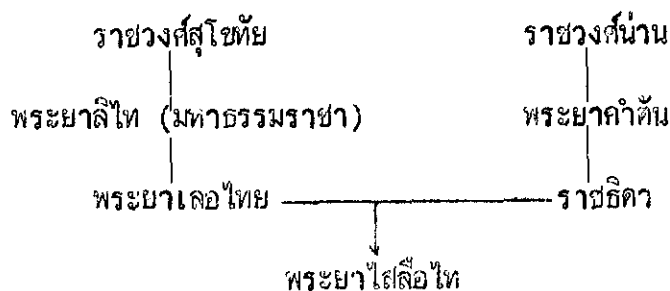
1. ความสัมพันธ์ทางสายโลหิต ความสัมพันธ์ดังกล่าวเกิดขึ้นจากการสมรสระหว่าง
 เจ้าชายแห่งราชวงศ์สุโขทัยกับเจ้าหญิงเมืองน่าน ซึ่งเริ่มปรากฏในสมัยพระเจ้าลิไท อันเป็น
 ช่วงระยะเวลาที่มี หลักฐานกล่าวถึงความสัมพันธ์ของเมืองทั้งสองมากที่สุด จากการศึกษาของ
 สันชัย กระบวนแสง กล่าวว่า³ ในช่วงรัชสมัยของพระยาสิทธิไธสน์ สันนิษฐานได้ว่าพระยาเลอไธ
 ราชโอรสของพระยาสิทธิไธสได้อภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงแห่งราชวงศ์น่าน อันเป็นการสร้างความ

¹ หอสมุดวชิรญาณ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 หน้า 58

² สันชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สุโขทัย หน้า 101

³ ศ. หน้า 9

ผูกพันทางสายเลือดของทั้งสองราชวงศ์ ซึ่งน่าจะเป็นนโยบายของทางฝ่ายสุโขทัย เพื่อผล
ทางการเมือง โดยอาจเขียนแผนภูมิได้ดังนี้

ผลจากการใช้นโยบายดังกล่าว ทำให้สุโขทัยได้เมืองน่านเป็นมิตรที่ใกล้ชิดสนิทสนม
จนถึงกับพระยาผากองเจ้าเมืองน่านได้ยกกองทัพไปช่วยสุโขทัยรบกับกองทัพอยุธยา เมื่อ
ปี พ.ศ. 1919¹

ภายหลังสิ้นสมัยของพระยาสิทธิ เมืองน่านกับสุโขทัยก็ยังงมีสัมพันธ์ไมตรีที่ดีต่อกัน
มาอีก เป็นเวลานาน แม้ว่าสุโขทัยจะยอมแพ้แก่อยุธยาในปี พ.ศ. 1921 ก็ตาม เมืองน่าน
ก็ยังคงให้การสนับสนุนสุโขทัยอยู่ ที่เป็นเช่นนี้น่าจะเป็นเพราะความผูกพัน ทางเครือญาติ
ดังกล่าวข้างต้น สุโขทัยจึงได้รับความร่วมมือและสนับสนุนจากเจ้าเมืองน่านเป็นอย่างดีถึงกับ
มีการทำข้อตกลงไม่รุกรานกัน และความร่วมมือทางทหารขึ้น เมื่อปี พ.ศ. 1935 ก่อนหน้าที่
พระมหาธรรมราชาที่ 2 สวรรคต² และต่อมาในสมัยพระยาไสลือไทแม้เสถียรภาพทาง
การเมืองของสุโขทัยที่ประสบความยุ่งยากมาตั้งแต่รัชกาลก่อน จากการขยายตัวออกไปอย่าง
กว้างขวางของอยุธยา จนยากที่จะแก้ไขก็ตาม แต่ความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์น่าน และ
ราชวงศ์สุโขทัยก็ยังคงเป็นอยู่อย่างแน่นแฟ้น ถึงกับมีการทำสัญญาไม่รุกรานกันระหว่างเมือง
ทั้งสอง กรอบคลุมถึงการให้ความร่วมมือกัน ซึ่งตามความเป็นจริงแล้วได้มีการช่วยเหลืออยู่
ตลอดเวลา ทั้งด้านการทหาร การค้าและศาสนา³ สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างเมืองแพร่

¹สินชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สุโขทัย หน้า 9

²ค. หน้า 11

³ค. หน้า 12

กับสุโขทัยนั้น ไม่ปรากฏว่ามีหลักฐานกล่าวถึงมากนักเท่าที่พบมีอยู่ในศิลาจารึกวัดป่าแดง
หลักที่ 9 แต่เพียงว่า "...มหาธรรมราชาผู้ไปอาพลไปเมืองแพดอยู่ได้เจ็ดเดือน..."¹
เท่านั้น ซึ่งคงจะเป็นการยกกองทัพไปตีหรือแสดงแสนยานุภาพกับเมืองแพด เพื่อการรวม
อาณาจักรสุโขทัยขึ้นอีกครั้งในสมัยพระองค์ (พระยาสิทธิ) นั้นเอง

2. ความสัมพันธ์ทางด้านศาสนา ความมุ่งหวังอันหนึ่งของสุโขทัยนับแต่สมัย
พระยาสิทธิเป็นต้นมาคือความพยายามที่จะชักนำให้เมืองต่าง ๆ เข้ามารวมในอาณาจักรอีกครั้ง
โดยเฉพาะหัวเมืองใกล้เคียง นอกจากการดำเนินการทางการเมืองโดยใช้ระบบเครือญาติ
ข้างต้นแล้ว ศาสนาก็เป็นสื่อกลางอีกอันหนึ่งของสุโขทัยที่นำมาใช้เป็นเครื่องมือผูกไมตรีกับ
หัวเมืองใกล้เคียง ดังปรากฏในความสัมพันธ์กับเมืองน่าน สมัยพระยาสิทธิพระองค์ได้
ดำเนินการอย่างฉลาดในการสร้างสัมพันธ์ไมตรี ด้วยการใช้นโยบายเป็นสื่อกลางทำให้สามารถ
ผูกใจเมืองน่านให้ร่วมมือเพื่อต่อต้านการขยายอำนาจของอยุธยา การดำเนินการดังกล่าว
จะเห็นได้จากการที่พระยาสิทธิทรงเชิญพระยาการเมืองเจ้าเมืองน่านให้ลงไปช่วยสร้าง
วัดหลวงอภัยด้วยกันและภายหลังเสร็จเรียบร้อยแล้วพระองค์ได้มอบพระธาตุ 7 องค์ พระพิมพ์คำ
พระพิมพ์เงินอย่างละ 20 องค์ให้พระยาการเมือง ซึ่งสร้างความมั่งคั่งแก่เจ้าเมืองน่าน
เป็นอย่างมาก² ผลจากการใช้นโยบายดังกล่าวทำให้เมืองน่านกับสุโขทัยมีสัมพันธ์ไมตรี
ทางการเมืองต่อกันเรื่อยมา นอกจากนี้ยังส่งผลให้เมืองแพดและน่าน รับเอาอิทธิพลทาง
ด้านศิลปะแบบสุโขทัยไปด้วย จะเห็นได้จากพระพุทธรูปที่เป็นศิลปะแบบสุโขทัยที่มีอยู่ทั่วไป
ในเมืองแพดและน่าน³ ในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ตามในความสัมพันธ์ดังกล่าวเชื่อว่าสุโขทัยจะได้ประโยชน์แค่เพียงฝ่ายเดียว
แท้จริงเมืองน่านที่ได้รับประโยชน์ไม่น้อยจากการมีสัมพันธ์ไมตรีที่ดีกับสุโขทัย โดยเฉพาะการ
ได้รับการสนับสนุนและช่วยเหลือในยามสงครามจากสุโขทัย ความสำคัญของสุโขทัยในข้อนี้

¹ ฐานสุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิชญ์โลก จารึกสุโขทัย หน้า 87

² องค์การก้าวรุดดา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 9 หน้า 299

³ สงวน โชติสุขรัตน์ ทำน่านเมืองเหนือ หน้า 115

ถือเป็นสถานที่ลี้ภัยสงคราม และภัยการเมืองของเจ้านายเมืองน่าน ดังเช่น กรณีของเจ้าอุ่นเมือง ซึ่งรบแพ่งกองทัพพม่า ใน พ.ศ. 2166 ก็หนีลงไปยังสุโขทัย¹ เหตุการณ์เช่นนี้ เกิดขึ้นบ่อยครั้ง และนอกจากนี้บางครั้งสุโขทัยยังได้ให้กองทัพแก่เจ้าเมืองน่านที่หนีลงไปถึงนำขึ้นมาตีเอาเมืองคืน อีกด้วย ดังปรากฏในปี พ.ศ. 1987 เจ้าอินท๊ะแก่ตัวาวซึ่งถูกน้องสองคนคือ เจ้าอินแบ่งกับ เจ้าหม่อคำนาง ก็หนีลงไปขอกองทัพจากสุโขทัยยกขึ้นมาตีเอาเมืองคืนได้²

จึงกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างเมืองแพร่และน่านกับสุโขทัยนั้น ส่วนใหญ่เป็น ความสัมพันธ์ที่มีจุดมุ่งหมายทางการเมือง ซึ่งทั้งสองฝ่ายต่างก็ได้รับประโยชน์ด้วยกัน แต่ถ้ามองจากพื้นฐาน ของทั้งสองฝ่ายที่มีต่อกันแล้ว สุโขทัยจะอยู่ในฐานะที่มีอำนาจเหนือ เมืองทั้งสองตลอดมา ดังปรากฏว่ามีการใช้กำลังที่เหนือกว่ากับเมืองทั้งสอง ดังที่พบในจารึก เขาสุมนัญญ์ หลักที่ 8 ตอนหนึ่งว่า "...พระยาศรีสุริยพงษ์มหาธรรมราชาธิราชเอาพลไปปราบเมืองน่านแต่บุรีได้สิ้น..."³

อย่างไรก็ตาม สุโขทัยก็สามารถผูกมิตรกับเมืองน่านได้อย่างแนบแน่น ด้วยนโยบาย ที่ชาวลาวคาด คือการสร้างความสัมพันธ์ทางสายโลหิต และใช้ศาสนาเป็นสื่อแห่งความสัมพันธ์ เมืองทั้งสองจึงยอมขึ้นอยู่กับสุโขทัยเรื่อยมา จนกระทั่งตกไปเป็นเมืองขึ้นของเชียงใหม่และ ถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา ความสัมพันธ์ระหว่างสุโขทัยกับเมืองแพร่และน่าน จึงสิ้นสุดลง

5.4 ความสัมพันธ์กับไทยสมัยอยุธยาและกับพม่า ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองแพร่ น่านกับไทยสมัยอยุธยานั้นมีน้อยมาก กล่าวคือทั้งสองฝ่ายจะมีความสัมพันธ์กันก็ต่อเมื่อกรุงศรีอยุธยา มีภัยหรือที่มีความเข้มแข็งและสามารถขับไล่พม่าจนทำให้เมืองทางล้านนาไทยเท่านั้น ซึ่ง โอกาสเช่นนี้เกิดขึ้นบ่อยครั้งมาก เพราะโดยส่วนใหญ่แล้วหัวเมืองล้านนาตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของพม่า เกือบตลอดเวลาที่อยุธยาเป็นศูนย์กลางของไทย มีปรากฏเพียงบางรัชกาลเท่านั้นที่อยุธยา

¹ องค์การคำคุณศัพท์ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 9 หน้า 325

² ต. หน้า 305 - 306

³ ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก จารึกสุโขทัย

สามารถตีหัวเมืองล้านนาได้ ซึ่งทำให้อยุธยาเข้าไปมีอำนาจแทนพม่า ในหัวเมืองแพร่และน่าน ได้ด้วย เช่น สมัยสมเด็จพระนารายณ์เพี้ยกกองทัพขึ้นไปตีหัวเมืองแพร่ น่าน ใน พ.ศ. 2205¹ แต่การที่ได้เมืองแพร่และน่านนั้น ทำให้เกิดประโยชน์อันใดไม่ ทั้งนี้เพราะอยุธยาไม่สามารถจะยึดครอง หรือคงอิทธิพลของตนในหัวเมืองนี้ได้ตลอด อยุธยาจึงหาได้จัดการปกครองหัวเมืองแพร่ น่านแต่อย่างใดไม่ นอกจากเป็นการแสดงแสนยานุภาพว่าสามารถรบชนะเท่านั้น ดังนั้น การพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองแพร่ น่านกับอยุธยาในสมัยนี้แทบกล่าวได้ว่าไม่มีความสัมพันธ์ใด ๆ ต่อกันเลย แต่ในทางตรงข้ามช่วงที่อยุธยาเป็นศูนย์กลางของไทยนี้ หัวเมืองแพร่ และน่านกลับมีความสัมพันธ์กับพม่ามากกว่า และเป็นความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน เป็นเวลายาวนานอีกด้วย

กล่าวคือ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีล้านคำ (พระเจ้าตะเบงชเวตี้) สามารถตีหัวเมืองทั้งหมดในปี พ.ศ. 2101² เมืองแพร่และน่านซึ่งถูกผนวกเข้ากับอาณาจักรล้านนาก็ตกไปเป็นเมืองขึ้นของพม่าด้วย พม่าจึงเข้าปกครองหัวเมือง ทั้งสองในฐานะเป็นเมืองขึ้นของพม่า โดยให้ขึ้นตรงต่อเชียงใหม่ที่พม่าส่งขุนนางเข้ามาปกครองซึ่งพอจะกล่าวถึง วิธีการปกครองเมืองแพร่ และน่านของพม่า ดังนี้

ลักษณะการปกครองหัวเมืองแพร่และน่านของพม่านั้น พม่าจะใช้วิธีการปกครองโดยการส่ง เจ้านาย ขุนนางของนครหรือให้เจ้านายพื้นเมืองที่พม่าไว้วางใจเข้ามาปกครอง ซึ่งมีทั้งคนพม่า ไทยใหญ่และชาวล้านนา แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าเมืองแพร่และน่านภายใต้การปกครองของพม่านั้น หัวเมืองทั้งสองได้แสดงปฏิกิริยาอย่างรุนแรงต่อต้านระบบการปกครองของพม่า กล่าวคือมีเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่แสดงออกถึงความเกลียดชังพม่าหลายครั้งหลายหน การแสดงออกซึ่งความรู้สึกดังกล่าวนี้เป็นผลมาจากการปกครองอันกดขี่ของพม่าต่อชาวล้านนา ดังปรากฏในพงศาวดารว่า "...ในเมืองล้านนาทั้งมวลนั้น ท่านทั้งหลายก็เท่าหัวไม้เข้าหาง หัวออกมา ก็กวาดหัว ปรืบใหม่ กินเบี้ย กินเงินและชักลากเอาลูกร้างหลานสาวชาวบ้านชาวเมือง กรันว่า

¹ องค์กรคำคุณุสกา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 9 หน้า 329

² สงวน โชติสุขรัตน์ ตำนานเมืองเหนือ หน้า 116

ได้แล้วก็เอาหนีไป..."¹ นอกจากนี้ยังบังคับให้ผู้ชายสักขาคำให้หญิงชวาก²ถือใบลานตาม
อย่างพม่าอีกด้วย³

ด้วยเหตุนี้การปกครองของพม่าจึงเต็มไปด้วยความยุ่งยากเพราะชาวเมืองแพร่ น่าน
และหัวเมืองอื่นได้ก่อความวุ่นวายเป็นแถบครั้งแล้วครั้งเล่า ดังปรากฏว่ามีการก่อกบฏต่อพม่า
ในเมืองน่าน ติดกันถึงสองครั้ง คือ พ.ศ. 2167 เมืองเชียงของเป็นกบฏ ในปีถัดมาคือ
พ.ศ. 2168 เมืองน่านก็เป็นกบฏอีก⁴ แต่การก่อ ความวุ่นวายหรือก่อกบฏแทบทุกครั้ง
พม่าก็สามารถปราบได้เช่นกัน ด้วยเหตุนี้เมืองแพร่ และน่าน ภายใต้การปกครองของพม่าจึง
มีการเปลี่ยนผู้ปกครองบ่อย ๆ ซึ่งน่าจะเป็นกลอุบายของพม่าที่ต้องการกลืนชาวเมืองแพร่และ
น่านรวมทั้งหัวเมืองอื่น ให้เป็นพม่าหรือให้นิยามพม่า และอีกวิธีการหนึ่งที่พม่านำมาใช้คือ
การส่งเจ้าพื้นเมืองมาเป็นผู้ปกครองหัวเมืองแพร่และน่าน ผลคือทำให้ความเกลียดชังที่มีต่อ
พม่าลดลงไปบ้าง ส่วนเจ้านายที่พม่าส่งมาปกครองนั้นก็ได้กลายเป็นเชื้อพระวงศ์ที่ปกครอง
เมืองแพร่ น่าน ในเวลาต่อมา เช่น การส่งพระยาหลวงคันทัน⁵ มาปกครองเมืองน่าน ซึ่งเชื้อสาย
ของเจ้าพื้นเมืององค์นี้เองที่สืบทอดกันเป็นเจ้าผู้ครองเมืองน่านต่อมาจนกระทั่งมีการ เปลี่ยนแปลง
การปกครองใน พ.ศ. 2475 เชื้อวงศ์เจ้านายเหล่านี้จึงหมดอำนาจลง

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองแพร่และน่านกับพม่านั้น มีลักษณะ เป็นเมืองประเทศราช⁶
ของพม่าเรื่อยมา แต่อย่างไรก็ตามเมืองทั้งสองหาได้ยอมรับสภาพดังกล่าวด้วยความเต็มใจไม่

¹ องค์การคำคุณสุภา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 10 หน้า 4

² ชวากหู คือ การเจาะใบหูให้เป็นรู

³ องค์การคำคุณสุภา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 5 เล่ม 4 หน้า 281

⁴ ค. หน้า 264 - 265

⁵ องค์การคำคุณสุภา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 9 หน้า 335

⁶ การปกครองประเทศราชของพม่าในหัวเมืองล้านนาไทยแตกต่างไปจากการปกครอง
ของไทย กล่าวคือ พม่าจะส่งเจ้านายขุนนางของตนหรือให้เจ้านายพื้นเมืองที่นิยมพม่าเข้ามาปกครอง
ส่วนของไทยนั้นปกครองหัวเมืองประเทศราชในล้านนาไทย โดยการยอมให้เจ้านายพื้นเมืองเดิม
ปกครองกันเอง แต่ต้องส่งบรรณาการให้ตามที่กำหนด

จะเห็นได้จาก การที่เมืองทั้งสองก่อความวุ่นวายและเป็นภัยอยู่ตลอดเวลา เพื่อที่จะให้คนเป็นอิสระจากการปกครองของพม่าแต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ในทางตรงกันข้ามพม่ากลับมีอำนาจเพิ่มมากขึ้น และทำการปกครองต่อมาอีก เป็นเวลานาน จนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์อิทธิพลและอำนาจของพม่าที่มีอยู่เหนือเมืองทั้งสองจึงหมดไป โดยที่เมืองทั้งสองได้กลับมาขึ้นกับไทยอย่างแท้จริงอีกครั้งหนึ่ง

5.5 ความสัมพันธ์กับไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ภายหลังจากที่ไทยเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าใน พ.ศ. 2310 อำนาจและอิทธิพลของพม่าได้เพิ่มขึ้นอย่างมากในหัวเมืองล้านนาไทย โดยที่พม่าปกครองดินแดนส่วนนี้อย่างประเทสราชเรื่อยมา จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนากรุงธนบุรีขึ้น พระองค์จึงได้ขับไล่อำนาจของพม่าให้หมดไปจากราชอาณาจักรไทย ด้วยความพยายามถึงสองครั้งในการยกทัพไปตีเชียงใหม่ ซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจพม่าในดินแดนส่วนนี้ กล่าวคือ ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2313 แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ¹ ต่อมาอีก 4 ปีถึงใน พ.ศ. 2317 พระองค์ได้ยกทัพไปตีเชียงใหม่เป็นครั้งที่สอง และสามารถตีเชียงใหม่ ซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจของพม่าได้² การตีเชียงใหม่ได้ในครั้งนี้เป็นผลทำให้อิทธิพลของพม่าในหัวเมืองล้านนาไทยอื่น ๆ หมดลง เมืองแพร่และเมืองน่านซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของล้านนาไทยจึงได้กลับมาขึ้นกับไทย อีกครั้งหนึ่ง³

อย่างไรก็ตามแม้ว่าไทยสมัยธนบุรีจะได้หัวเมืองล้านนาไทยส่วนใหญ่กลับมาเป็นของไทย แต่โดยสภาพความเป็นจริงแล้ว อิทธิพลของพม่ายังคงมีเหนือหัวเมืองต่าง ๆ ในดินแดนส่วนนี้อยู่ คือ พม่ายังคงมีอำนาจในตอนเหนือสุดของล้านนาไทย โดยยึดเมืองเชียงแสนเป็นที่มั่น อิทธิพลของพม่าที่เมืองเชียงแสนจึงแผ่เข้าไปในเมืองแพร่และน่านอีกเป็นเวลานาน

¹ องค์การคำครุสภา "พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 หน้า 53 - 55

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาบำรงราชนาถ ไทยรบพม่า หน้า 473

³ ด. หน้า 487

กระทั่งถึง ปี พ.ศ. 2328 อิทธิพลของพม่าเหนือเมืองแพร่ จึงหมดไปอย่างเด็ดขาด พระยาแพร่¹ ที่พม่าให้ไปอยู่เมืองยองได้แปรพักตร์จากพม่ามาขึ้นกับไทย โดยร่วมมือกับพระยาของ และ เจ้าเมืองเชียงราย ยกทัพเข้าตีพม่าที่เชียงแสนแล้วจับกุมประกำมะณีเจ้าเมืองเชียงแสนส่งลงมาถวาย ณ กรุงเทพฯ การครั้งนี้ทำให้พระยาแพร่ได้รับความชอบจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นอย่างมาก² แต่ทว่าพระองค์ยังทรงแคลงพระทัยพระยาแพร่อยู่ด้วยไปอยู่กับพม่านานแล้ว เกรงจะเป็นอุบายครั้งจะให้กลับขึ้นไปครองเมืองแพร่ตามเดิม ก็ยังไม่วางพระทัย จึงโปรดให้รับราชการอยู่เสียที่กรุงเทพฯ³ ส่วนเมืองน่านนั้นได้เข้าร่วมกับกรุงเทพฯ ซ้ำกว่าเมืองแพร่ คือเมืองน่านได้ขึ้นกับกรุงเทพฯ อย่างแท้จริง ในปี พ.ศ. 2331 ดังปรากฏในพงศาวดารว่า "จุลศักราชได้ 1150...ท่านภักดีเจ้านาย ท้าว ขุน ไพร่ ไท ลงไปกราบทูลพระมหากษัตริย์เจ้าเมืองได้..."⁴ ซึ่งเหตุผลที่เมืองน่านยอมขึ้นกับไทยในครั้งนี้ คงเป็นเพราะอำนาจของพม่าที่เชียงแสนถูกทำลายหมดไปดังกล่าวนมาแล้วข้างต้นนั่นเอง

5.5.1 เมืองแพร่และน่านภายใต้การปกครองของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

5.5.1.1 นโยบายการปกครองของไทยต่อหัวเมืองแพร่และน่าน

ภายหลังที่ เมืองแพร่และน่านตกอยู่ภายใต้อำนาจของไทยอย่างเด็ดขาดแล้ว ไทยจึงปกครองหัวเมืองทั้งสองอย่าง หัวเมืองประเทศราชเช่นเดียวกับเมืองอื่น ๆ ในล้านนาไทย คือ บล่อยให้เจ้าผู้ครองนครปกครองตนเองอย่างอิสระโดยกำหนดหน้าที่ที่สำคัญที่เจ้าผู้ครองนครจะต้อง

¹พระยาแพร่องค์นี้ชื่อว่า มังไชย ถูกพม่าจับตัวไปตั้งแต่เมื่อทัพอะแซหู่ยกมาตีเมืองพิษณุโลก และเมื่อพม่ายกทัพมาตีเมืองเหนือทั้งปวงในปี พ.ศ. 2328 ก็ได้มากับกองทัพพม่าด้วย ครั้นเมื่อกองทัพพม่าแตกกลับไป จึงให้พระยาแพร่องค์นี้อยู่ ณ เมืองยอง

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 95 - 96

³ค.

⁴องค์การตำรวจภูธร ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 เล่ม 4 หน้า 21

บัญญัติ 4 ประการ คือ การช่วยป้องกันพระราชอาณาเขต การช่วยขยายพระราชอาณาเขต การช่วยเหลือในการสงคราม และการส่งเครื่องราชบรรณาการ เข้ามามากมายทุก 3 ปี เครื่องราชบรรณาการที่จะส่งมากวายนั้น สิ่งสำคัญได้แก่ ต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง และสิ่งของอีกจำนวนหนึ่งตามความเหมาะสม¹

ส่วนวิธีการควบคุมหัวเมืองแพร์และน่านเท่าที่ปฏิบัติในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นของไทยนั้น กรุงเทพฯ จะควบคุมหัวเมืองดังกล่าวผ่านทางพระยาพิชัย ซึ่งทำหน้าที่เป็นตัวแทนของกรุงเทพฯ² ควบคุม เพื่อให้เมืองทั้งสองประเทศปฏิบัติได้ถูกต้องตามนโยบายที่ทางกรุงเทพฯ กำหนด และให้พระยาพิชัยรับหน้าที่เป็นผู้ไกล่เกลี่ยเมื่อเกิดกรณีวิวาทขัดแย้งระหว่างเจ้านาย ยุวดีพี่น้องในเมืองแพร์และน่านด้วย ดังจะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่มีการแก่งแย่งแข่งขันระหว่างพระยาทอหน้ากับพระยาน่านในคราวที่ยกทัพไปตีเชียงใหม่ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานะสมุหนายกก็มีคำสั่งให้พระยาพิชัยเร่งยกทัพเมืองพิชัยและเมืองแพร์ขึ้นไปช่วย โดยกำชับพระยาพิชัยว่า

...แลพญาพิไชยเป็นผู้ใหญ่ โปรดเกล้าให้ไปคิคราชาการเมืองน่านครั้งนี้ การจะสำเร็จได้ก็เพราะพญาพิไชย ถ้าพญาน่านร้าวรานไม่ชอบพอกัน ก็อย่าให้พญาพิไชยเข้าด้วยฝ่ายข้างโน้นข้างนี้ ไร้ตัวให้เป็นกลางว่ากล่าวไกล่เกลี่ยทั้งสองฝ่าย...³

การควบคุมหัวเมืองแพร์และน่านนอกจากจะกระทำโดยผ่านทางเมืองพิชัยดังกล่าวข้างต้น ในบางครั้งเมื่อเกิดเหตุการณ์สำคัญ ๆ ทางหัวเมืองนี้ กรุงเทพฯ ก็จะส่งข้าราชการจากเมืองหลวงขึ้นไปกำกับราชการโดยตรง เช่นเมื่อครั้งที่เมืองน่านทำการกวาดต้อน

¹ สรัสวดี ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476) หน้า 46

² ปรีศนา กิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและหัวเมืองประเทศราชลพบุรีไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 115

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 52 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

“ครวล์อมหาไชย”¹ มาตั้งไว้ที่เมืองหลวงภูคา นั้นทางกรุงเทพฯ เห็นว่าการกระทำดังกล่าว ไม่ถูกต้องด้วยวิตถว่าพวกลื้อจะหนีกลับ จึงได้ส่งพระศรีสทเทพจากเมืองหลวงขึ้นไปสืบสวนดูว่า ทำไมจึงปล่อยคนเหล่านั้นทิ้งไว้ที่เมืองหลวงภูคาซึ่งเป็นเมืองปลายเขตแดนเมืองน่าน พร้อมกันนั้น ก็สั่งกำชับให้พระศรีสทเทพจัดแจงรับพวกลื้อเข้ามาไว้ในพระราชอาณาเขตทั้งหมด²

วิธีการปกครองหัวเมืองแพร่และน่านของกรุงเทพฯ นั้น ทางกรุงเทพฯ จะดำเนิน นโยบายการปกครองสองวิธีพร้อมกันไป คือการใช้วิธีการนุ่มนวลและใช้ความเด็ดขาดสลับกันไป วิธีแรกที่กรุงเทพฯ หรือราชธานีปฏิบัติต่อหัวเมืองทั้งสองมักจะปรากฏให้เห็นในรูปของการ กระทำน้ำที่เป็นผู้ใกล้ชิด การแสดงความเป็นห่วง การให้การยกย่องสรรเสริญ และการ แสดงออกถึงการเอาใจใส่ต่อความเป็นไปต่าง ๆ นานา ในเมืองทั้งสอง ดังเช่นพระราชดำรัส ที่มีไปยังเจ้านายเมืองน่านว่า “...อาการโรคพญานารกล้ายหารขึ้นบ้าง ฤาประการไคย ยาศิพ้องบุตรหลาน ซึ่งไปราชการทัพ...อยู่คี่เป็นปรกติด้วยกันฤา ผู้ไคยเจ็บไข้อย่างไรบ้าง...”³ เป็นต้น แต่ในบางเรื่องถ้ากรุงเทพฯ เห็นว่าหัวเมืองทั้งสองกระทำการไม่ถูกต้องก็จะใช้วิธีการ ตีเถียนหรือลงโทษ เช่น เมื่อครั้งที่เมืองน่านกวาดต้อนครวล์อมหาไชยที่เมืองหลวงภูคานั้น ทางกรุงเทพฯ ถือว่าเมืองน่านปฏิบัติไม่ถูกต้อง จึงมีพระราชดำรัสรับสั่งให้พระศรีสทเทพขึ้นไป สืบสวนว่า “...บุตรหลานตัวพญาเมืองนารคนไคยคือคิงไม่ฟังบังคับบัญชาพญานาร พญาพิไชย ทั้งเป็นคนโลภเห็นกับภละสะการ หาปัญญามิได้ ทำให้เสียราชการไป ถ้าสู้รู้ตัวแล้วคนนั้น วางอยู่ที่เมืองนารไม่ให้ใช้สอยไปรับครอบครัว พญาศรีสทเทพจะบอกการสิ่งไคยลงไมก็ใช้ให้ คนนั้นถือนั่งส่งไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ อย่าให้กิดขวางอยู่เมืองนาร ...”⁴ การที่ กรุงเทพฯ กำชับไปเช่นนี้ ถือ เป็นการตีเถียนอย่างรุนแรงและใช้วิธีการลงโทษผู้กระทำผิดด้วย การส่งตัวไปกักไว้ที่กรุงเทพฯ

¹ “ครวล์อมหาไชย” หมายถึง ครอบครัวคนลื้อที่อาศัยอยู่ในเมืองพง ซึ่งมีมหาไชย (ตำแหน่ง) เป็นผู้ปกครอง

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 30 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 41 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212

⁴ ด.

อย่างไรก็ตามการปกครองของราชธานีในหัวเมืองทั้งสอง แม้จะเป็นโดยทางอ้อม ก็ไม่มีปัญหามากนัก กล่าวคือ ส่วนใหญ่หัวเมืองทั้งสองจะประพฤติกฎและปฏิบัติตามนโยบาย และคำสั่งจากกรุงเทพฯ โดยว่าง่ายเกือบทุกครั้ง ดังนั้น กรุงเทพฯ จึงปกครองเมืองแพร่และน่าน ด้วยความสบายใจ ไม่ค่อยวิตกกังวลแต่ประการใด

5.5.1.2 บทบาทและหน้าที่ของเมืองแพร่และน่านต่อไทยสมัย

รัตนโกสินทร์ตอนต้น

เมืองแพร่และน่านในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีฐานะเช่นเดียวกับเมื่อครั้งเริ่มเมืองประเทศราชของไทยที่ผ่าน ๆ มา แม้มีข้อแตกต่างกันตรงที่สมัยนี้ไทยได้เข้าปกครองและควบคุมดูแลใกล้ชิดยิ่งขึ้น และหัวเมืองทั้งสองก็ได้แสดงบทบาทด้วยการปฏิบัติหน้าที่ของหนต่อกรุงเทพฯ ในฐานะหัวเมืองประเทศราช เป็นอย่างดี บทบาทและหน้าที่ดังกล่าวมีดังนี้

ด้านการเมืองและการทหาร

1. บทบาทในราชการสงคราม ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นช่วงเวลา ที่ไทยกำลังอยู่ในระยะของการตั้งตัว ภายหลังที่เสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า พ.ศ. 2310 ในช่วงนี้ไทยยังคงทำสงครามกับพม่าตลอดมา แต่รูปแบบในการทำสงครามเปลี่ยนไปคือ เป็นการขับไล่พม่า ทุกครั้งมักจะได้รับความช่วยเหลือจากบรรดาหัวเมืองประเทศราชเป็นอย่างดี เมืองแพร่และน่านซึ่งอยู่ในข่ายดังกล่าวก็ได้ให้ความช่วยเหลือฝ่ายไทยด้วยดีตลอดมา

สมัยธนบุรีเมืองแพร่และน่านเป็นเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ แต่เพียงในนามเท่านั้น กล่าวคืออำนาจและอิทธิพลของพม่ายังมีอยู่มากในเมืองทั้งสอง ดังจะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2322 พม่ายังเข้ามามากวดค่อนคนเมืองน่านไปไว้ที่เชียงแสน¹ และได้เข้าตีเอาเมืองแพร่เมืองน่านได้อีกครั้งใน พ.ศ. 2328² จึงกล่าวได้ว่าสมัยธนบุรีเมืองทั้งสองไม่ปรากฏบทบาทใดต่อไทยเลย

¹ องค์การคำคุณุสกา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 10 หน้า 12

² ก. หน้า 15 - 16

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์เมื่ออิทธิพลของพม่าในเมืองแพร่เมืองน่านหมดไปอย่างเด็ดขาด เมืองทั้งสองได้แสดงบทบาทอย่างสำคัญในการช่วยไทยขับไล่พม่าให้ออกไปพ้นราชอาณาจักร โดยการยกทัพเข้าตีเมืองเชียงแสนของพระยามังไชยเจ้าเมืองแพร่ เป็นผลทำให้อำนาจและอิทธิพลของพม่า ซึ่งใช้เชียงแสนเป็นที่มั่นหมดไป¹

ในรัชกาลเดียวกันนี้เอง (รัชกาลที่ 1) ไทยเริ่มที่จะทำการโอบล้อมและขยายอิทธิพลเข้าไปในหัวเมืองของพม่าบ้างโดยการยกทัพไปตีเมืองเชียงรุ่ง เชียงตุง และเมืองสิบสองปันนา การสงครามดังกล่าว เมืองแพร่และน่านได้มีบทบาทอย่างสำคัญ ดังปรากฏในพงศาวดารว่า "...กองทัพเจ้าฟ้าเมืองน่านยกขึ้นไปครั้งนี้ได้เมืองใหญ่น้อย 11 - 12 หัวเมือง ได้ครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ 40,000 - 50,000 เศษ กับปืนใหญ่น้อย เครื่องศาสตราวุธช้างม้าเป็นอันมาก ..." ² นอกจากนี้เมืองแพร่และน่านยังได้ร่วมกับหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ ไปตีหัวเมืองลาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงซึ่งขึ้นกับพม่าได้เมืองใหญ่น้อยอีก 40 เมือง และได้ครอบครัวชายหญิงประมาณ 60,000 ถึง 70,000 เศษ ³อีกด้วย

สมัยรัชกาลที่ 2 เมืองแพร่และน่านยังคงมีบทบาทอย่างสำคัญต่อการแผ่อิทธิพลของไทยเข้าไปในหัวเมืองพม่าเช่นเดิม กล่าวคือ ภายหลังที่เจ้าหลวงสุมนเทวราชได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองน่าน ในปี พ.ศ. 2355 ก็ได้ยกกองทัพไปกวาดต้อนเอาครัวเมืองส้า เมืองหงเมืองเชียงแขง และเมืองหลวงภูคาลงมาไว้ที่เมืองน่านถึง 6,000 คน ⁴ อย่างไรก็ตามในรัชกาลนี้บทบาทของเมืองแพร่และน่านต่อการสงครามมีไม่มากนัก แต่ในด้านการเมืองมีเหตุการณ์หลายอย่างที่แสดงให้เห็นว่าเมืองทั้งสองมีความจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ อย่างแท้จริง เช่น กรณีที่เมืองเชียงรุ่ง เมืองสิบสองปันนา ได้ติดต่อบอกข่าวจากเมืองน่าน แต่พระยาน่านไม่ยอมขายให้ทันด้วยเกรงว่าทางกรุงเทพฯ จะระแวงสงสัยว่ามีใจเอนเอียงไปข้างพม่า

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 95 - 96

²ค. หน้า 190 - 191

³ค.

⁴องค์การคำคุณาธิปไตย ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่มที่ 10 หน้า 48

จึงมีหนังสือออกลงมายังกรุงเทพฯ เสียก่อนจนกระทั่งกรุงเทพฯ ทราบและอนุญาตเมืองน่าน จึงยอมขายช้างให้เมืองเชียงรุ้งสิบสองปันนา¹

สมัยรัชกาลที่ 3 บทบาทและความสำคัญของเมืองแพร่และน่าน เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เนื่องจากสถานการณ์ทางด้านตะวันออกและทางเหนือของไทยเกิดความวุ่นวาย กล่าวคือ ทางด้านตะวันออกเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ขึ้น กรุงเทพฯ จึงยกกองทัพไปปราบ ขณะเดียวกันก็สั่งให้กองทัพในหัวเมืองล้านนา ยกคิชนาบลงมา ในการสงครามครั้งนี้เมืองแพร่ และน่านก็ได้ยกกองทัพไปช่วย โดยยกร่วมไปกับกองทัพของหัวเมืองอื่น ๆ โดยมีกองทัพจาก เมืองแพร่ 1,000 คน ส่วนเมืองน่านยกไป 3,500 คน พร้อมทั้งเครื่องศาสตราวุธและเสบียงอาหาร² ผลก็คือกองทัพไทยและหัวเมืองประเทศราช สามารถตีกองทัพกบฏเจ้าอนุวงศ์แตกไปได้

สำหรับสถานการณ์ทางด้านเหนือมีเหตุการณ์สำคัญ คือ เกิดการจลาจลในเมือง เชียงรุ้งเป็นผลให้ครอบครัวลี้ภัยพหลมาอยู่ที่เมืองหลวงภูคา ซึ่งเป็นเมืองปลายเขตแดน เมืองน่านถึงหมิ่นแะ³ ทางกรุงเทพฯ จึงสั่งให้กองทัพเมืองแพร่และน่านร่วมกับหัวเมือง ประเทศราชล้านนาไทยยกกำลังขึ้นไปตั้งรับคอยเหตุการณ์โดยให้เมืองแพร่ เชียงใหม่ ลำปาง คู่มกองทัพไปตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกแม่น้ำโขง ให้เมืองน่านและหลวงพระบางคุมทัพไปตั้ง อยู่เมืองพง ซึ่งผลจากการยกกำลังไปครั้งนี้ทำให้พวกลี้ภัยยอมอ่อนน้อมต่อไทย และเข้าหา เจ้าเมืองน่าน เจ้าเมืองน่านจึงนำท้าวพระยาสิบสองปันนา คู่มเครื่องบรรณาการลงมาถวาย ณ กรุงเทพฯ⁴ ซึ่งบทบาทดังกล่าวของเมืองแพร่และน่านที่กระทำการในครั้งนี้เป็น การปฏิบัติ ตามนโยบายของกรุงเทพฯ ที่สั่งขึ้นไปว่า ให้คิดอ่านเอาพวกสิบสองปันนาเข้ามาเป็นข้า- ขอบขึ้นธสีมา⁵ ให้ได้นั่นเอง

¹ องค์การคำคุณสุภา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่มที่ 10 หน้า 57 - 58

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189

³ องค์การคำคุณสุภา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่มที่ 2 หน้า 142

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 156 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 46 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

จะเห็นได้ว่านับแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ฐานะและความสำคัญของเมืองแพร่ และน่านปรากฏเด่นชัดยิ่งขึ้น คือ นอกจากจะปฏิบัติหน้าที่ให้เป็นไปตามนโยบายของไทยในการแผ่อิทธิพลเข้าไปในหัวเมืองขึ้น พม่าแล้ว เมืองแพร่และน่านยังเป็นหัวเมืองสำคัญที่กรุงเทพฯ หวังใช้เป็นกำลังในการต่อต้านการแทรกแซงของญวน ซึ่งกรุงเทพฯ เกรงว่าจะแทรกแซงเข้ามาในดินแดนเมืองหลวงพระบางอีกด้วย

2. บทบาทด้านการเกลี้ยกล่อม การเกลี้ยกล่อมกำลังคนให้เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขต เป็นหน้าที่สำคัญอันหนึ่งที่เมืองแพร่และน่านรับคำสั่งจากกรุงเทพฯ ให้ปฏิบัติและดำเนินการอยู่ตลอดมา หัวเมืองสำคัญที่เมืองทั้งสองได้รับคำสั่งให้เกลี้ยกล่อมผู้คน คือ หัวเมืองเชียงรุ้ง และ 12 พันนา โดยกรุงเทพฯ จะหาโอกาสเมื่อเกิดความวุ่นวายในหัวเมืองดังกล่าว สั่งให้เมืองแพร่และน่านเข้าไปเกลี้ยกล่อมผู้คน จะเห็นได้จากเมื่อครั้งเกิดจลาจลในเมืองเชียงรุ้ง ในปี พ.ศ. 2381 พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 มีรับสั่งเกี่ยวกับเมืองแพร่และเมืองน่านว่า

...มหาไชยเจ้าเมืองพงกับราชบุตรอุปราชเจ้าเมืองเชียงรุ้งวิวาหระพงกัน
ครั้งนั้นการไต่ท้วงที่อยู่แล้ว ควรจะคิดเอา 12 พันนาให้มาเป็นขอบเขตเสมา..
ถ้าพญาพิไชยกับพญานารคุมกองทัพยกขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวก 12 พันนาไม่เข้ามา
โดยดี ก็จะต้องทำเป็นการศึก...¹

การเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้ามาไว้ในพระราชอาณาเขตนั้น นอกจากจะเป็นความชอบของหัวเมืองประเทศราชแล้ว ยังถือเป็นประโยชน์ของหัวเมืองนั้นด้วย กล่าวคือ ทำให้มีกำลังเพิ่มขึ้น อันจะเป็นประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจและการสงครามดังปรากฏในศุภอักษรที่ขึ้นไปถึงเมืองน่านว่า "...ให้เกลี้ยกล่อมครอบครัวพวกนาย บุตรมหาไชยมาไว้ในเขตแขวงเมืองน่านให้จงมาก ถ้าครอบครัวเหลือตกอยู่เมืองน่านเท่าใดก็ให้เป็นสิทธิแต่เมืองน่าน..."² ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่ามีการเกลี้ยกล่อมครอบครัวพวกส่วย เข้ามาไว้ในเขตเมืองน่านหลายต่อหลายครั้ง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 48 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 50 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224

เหตุผลสำคัญที่กรุงเทพฯ สั่งให้เกลี้ยกล่อมครัวเมืองเชียงรุ่ง เมืองสิบสองปันนา คือประการแรกเพื่อเป็นการตัดกำลังของพม่ามิให้มีฐานเสบียงอาหาร เพราะเมื่อน่านได้ตั้งข้อสงสัยว่า เมืองลา เมืองพง อันเป็นหัวเมืองในเขตสิบสองปันนา มีอาณาเขตติดกับเมืองเชียงของ¹ ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านของเมื่อน่านอาจเป็นเมืองเสบียงของพม่า² ดังนั้น กรุงเทพฯ จึงมีนโยบายสนับสนุนเมื่อน่านให้ทำการดักล่าว ประการที่สอง เพื่อให้หัวเมืองด้านนี้กำลังหนาแน่นเพื่อกันอิทธิพลของญวน เพราะนับแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ไทยเราเริ่มรู้สึกแล้วว่า ศัตรูสำคัญจะมาจากด้านตะวันออก ซึ่งเป็นความจริง เพราะในสมัยต่อมาประวัติศาสตร์ พิสูจน์แล้วว่า ในสมัยรัชกาลที่ 3 ศัตรูของไทยคือญวน อังกฤษ หาใช้พม่าอีกต่อไป และต่อมาในรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 ก็มากลายเป็นฝรั่งเศสซึ่งนำกลั้วว่าอังกฤษทางด้านตะวันตกมาก ดังนั้น กรุงเทพฯ จึงมอบหมายภาระในการเกลี้ยกล่อมหัวเมืองเชียงรุ่ง และสิบสองปันนา³ ซึ่งเมื่อน่านก็ปฏิบัติหน้าที่นี้ด้วยดีตลอดมา

3. บทบาทในการสอดแนมและสืบข่าวราชการ การสอดแนมและสืบข่าวเป็นหน้าที่สำคัญอีกอันหนึ่งของเมืองแพร่และน่าน ซึ่งถือว่าเป็นผู้เป็นตัวแทนรัฐบาลกรุงเทพฯ และเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในการรักษาอำนาจทางการเมืองของกรุงเทพฯ การสืบข่าวราชการของเมืองแพร่และน่านนั้น จะมีลักษณะเป็นการรายงานข่าวอันเกี่ยวข้องกับหัวเมืองของตนและข่าวคราวความเคลื่อนไหวทางราชการหัวเมืองใกล้เคียงส่งลงมายังกรุงเทพฯ ตลอดเวลาสำหรับข่าวคราวที่เป็นหน้าที่รับผิดชอบของเมืองทั้งสอง คือ ข่าวความเคลื่อนไหวของพม่าในหัวเมืองเชียงรุ่ง สิบสองปันนา โดยทางกรุงเทพฯ ระบุว่า การสืบราชการทางเมืองเชียงรุ่งนั้นเป็นหน้าที่ของ พระยาน่าน กรมการเมืองน่าน ที่จะต้องบอกความเคลื่อนไหวทุกระยะให้ทางกรุงเทพฯ ทราบ⁴ ดังปรากฏในสุภอักษรที่ขึ้นไปถึงเมื่อน่านว่า

¹เมืองเชียงของ ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำโขงอยู่ทางทิศเหนือของเมื่อน่าน และติดต่อกับหัวเมืองในแคว้นสิบสองปันนา ซึ่งมีเขตแดนต่อเนื่องไปทางทิศเหนือด้านฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 156 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

³ปริศนา ศิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทย และหัวเมืองประเทศราชในลานนาไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 193

⁴ค. หน้า 121

...ให้พญานารมีหนังสือกำชับว่ากล่าวให้พญาวังซ้าย พญาราชวงศ์เมืองเชียงของ
จัดแจงลาดตระเวนรักษาเขตแดนทางด่านให้มั่นคง แต่งผู้คนพลัดเปลี่ยนกันกันไปเสีย
ข่าวราชการเมืองเชียงรุ่งทุกวันนี้ ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองสืบความให้รู้แน่ ...¹

จะเห็นได้ว่าบทบาทของเมืองแพร่และน่านในด้านที่มีความสำคัญอย่างมากต่อการ
ดำเนินนโยบายเพื่อความมั่นคงของไทย ในอันที่จะเตรียมการเพื่อดำเนินการป้องกันประเทศ
ซึ่งเป็นการเตรียมการในการแก้ปัญหาที่จะเกิดขึ้นในอนาคต อันจะส่งผลดีต่อการรักษาความ
มั่นคงแก่พระราชอาณาจักร

ด้านเศรษฐกิจ

1. บทบาทในการรวบรวมและส่งราชบรรณาการให้แก่กรุงเทพฯ เครื่องราชบรรณาการ
เป็นรายได้สำคัญอีกอย่างหนึ่งที่กรุงเทพฯ ได้รับจากหัวเมืองประเทศราช เมืองแพร่และน่านก็อยู่
ในฐานะเช่นเดียวกับหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ ของไทยคือจะต้องส่งเครื่องราชบรรณาการ
ให้แก่กรุงเทพฯ แม้ว่าเครื่องราชบรรณาการที่ได้รับจะมีค่าไม่มากนัก แต่ก็ก็เป็นเครื่องแสดง
ให้เห็นว่าหัวเมืองดังกล่าวยังจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ อยู่ ซึ่งทำให้กรุงเทพฯ ได้รับประโยชน์
สองทางในขณะเดียวกัน ตัวอย่างเครื่องราชบรรณาการที่เมืองแพร่และน่านส่งให้แก่กรุงเทพฯ
ได้แก่ ทองคำหนัก 4 ตำลึง 1 บาท 3 สลึง ตันเงินหนัก 7 ตำลึง 2 บาท ช้างหนัก 1
ฝัาขาวเพลา 100 เพลา ไม้สัก 200 ต้น²

นอกจากจะส่งเครื่องราชบรรณาการแล้ว เมืองแพร่และน่านยังทำหน้าที่รวบรวม
เกลือหรือบั้งกับให้หัวเมืองเชียงรุ่ง สิบสองปันนา จัดส่งเครื่องราชบรรณาการต่อกรุงเทพฯ
โดยเฉพาะเมืองน่านจะทำหน้าที่ เป็นคนกลางระหว่างหัวเมืองเชียงรุ่ง สิบสองปันนา กับ
กรุงเทพฯ โดยเครื่องราชบรรณาการจากหัวเมืองดังกล่าวที่จัดส่งลงมากรุงเทพฯ นั้น เมืองน่าน
จะเป็นผู้จัดการแทบทั้งสิ้น ทั้งการตกแต่งตลอดจนคุมลงมายังกรุงเทพฯ ซึ่งเรื่องนี้เมืองน่าน
ได้รับความไว้วางใจจากกรุงเทพฯ มาก จะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่พระยาพิชัยซึ่งได้รับคำสั่ง

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 41 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 39 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1220

จากกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ให้มีใบบอกขึ้นไปยังเจ้านายเมืองน่านให้ช่วยตกแต่ง
เครื่องราชบรรณาการว่า "...คอกไม้เงินทองนั้นพวกส่วยทำไม่เป็น มีความอ่อนน้อมกับพญา
น่านนั้น ก็ให้สมกับพระเกียรติยศแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่าให้พวกส่วย
เสียใจ..."¹

ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าหน้าที่ของ เมืองแพร่และน่าน นอกจากจะปฏิบัติตามข้อกำหนดของ
เมืองประเทศราชโดยทั่วไป คือ ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นตัวแทน
ในการรักษาผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจในหัวเมืองเชียงใหม่ สิบสองปันนา โดยเป็นศูนย์กลาง
ในการติดต่อระหว่างหัวเมืองประเทศราชกับกรุงเทพฯ อีกด้วย

2. การจัดส่งสิ่งของที่ต้องการใช้ในราชการกรุงเทพฯ เมื่อใดก็ตามที่กรุงเทพฯ
ต้องการให้หัวเมืองต่าง ๆ จัดส่งสิ่งของที่ต้องการใช้ในราชการ เมืองแพร่และน่านก็มักจะ
ได้รับสารตราให้จัดส่งไปใช้ในราชการกรุงเทพฯ อยู่เสมอ ๆ เช่น การจัดส่งของสำหรับ
ใช้ในพระราชพิธีหรือสิ่งของจำเป็นในการก่อสร้างในพระนครหรือสร้างวัด เมืองแพร่และ
น่านมักจะได้รับการร้องขอให้ตัดไม้ที่มีขนาดตามที่ทางกรุงเทพฯ ต้องการ ส่งไปให้เสมอ
เช่น การสั่งให้เมืองน่านตัดไม้ขนาดใหญ่ ยาว ส่งให้ 400 คืบ เพื่อนำไปใช้ทำการสร้าง
พระนครและวัดวชิราาราม² เป็นต้น

นอกจากนี้บางครั้งเมืองน่านยังได้รับการร้องขอจากกรุงเทพฯ เพื่ออนุญาตให้หัวเมือง
อื่นเข้าไปตัดไม้ในเขตแขวงเมืองน่านเพื่อส่งให้กับกรุงเทพฯ เช่นเมื่อครั้งพระยาพิชัยมโหบท
ลงไปกรุงเทพฯ เพื่อขอตัดไม้ป่าเมืองน่านนั้นทางกรุงเทพฯ ก็ได้แสดงความเห็นว่า

"...ไม้จำนวนเกณฑ์เมืองพิไชยเป็นไม้ชื่อ ช่อฟ้า ล่ายอง บานระตุ เป็นไม้ใหญ่ยาว
ตัดหาไม้ในแขวงเมืองพิไชยเป็นไม้เล็กย่อมหาได้ขนาดไม่ใหญ่พิไชยขอตัดป่าไม้ห้วยทัพ
ห้วยสเทิน แขวงเมืองน่าน ภูจะได้อามาใส่ราชการป่าไม้เมืองน่าน ซึ่งพญาน่าน
จัดแจงตัดทูลถวายนั้น ป่าไม้มีมากมายหลายตำบล ไม้ใหญ่ ยาว...ซึ่งพญาพิไชย

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 20 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1217

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 20 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1214

ขอตั้งไม้ในป่า...นั้น ก็เป็นราชการสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเหมือนกัน อย่าให้
พญานาครีความรังเกียจทวงกันไม้ในป่าได้เลย...”

ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าเมืองแพร่และน่านนอกจากจะมีความสำคัญทางการเมือง
ต่อไทยแล้ว ยังมีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจอีกด้านหนึ่ง ซึ่งนอกจากเครื่องราชบรรณาการ
แล้ว หัวเมืองทั้งสองยังมีทรัพยากรอีกมากมายที่สำคัญ คือ ป่าไม้ ซึ่งจะมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น
โดยเฉพาะในสมัยที่อังกฤษเข้ามาค้าใบฝิ่นกับการนำไม้ไปเผาและในหัวเมืองล้านนาไทย
นับเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งที่สร้างความยุ่งยากให้แก่ไทยในเวลานั้น ทั้งด้านการเมืองและ
การปกครอง ทำให้หัวเมืองทั้งสองมีความสำคัญต่อไทยมากยิ่งขึ้น ความสำคัญดังกล่าวนี้ถือว่าเป็น
เป็นตัวเร่งที่นำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองแพร่และน่าน ซึ่งจะกล่าวในตอนต่อไป

สภาพทั่วไปของเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองแพร่และน่านมีฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราชของไทยเช่นเดียวกับเมืองอื่น ๆ ในล้านนาไทย และเพิ่มพูนความสำคัญต่อไทยขึ้นในทุก ๆ ด้าน โดยเฉพาะด้านการเมืองและเศรษฐกิจ จึงเป็นโอกาสให้รัฐบาลเข้าไปควบคุมใกล้ชิดยิ่งขึ้น การดำเนินการดังกล่าวก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในหัวเมืองทั้งสอง แต่การที่จะเข้าใจการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ ได้ดีขึ้น ควรที่จะได้ศึกษาถึงสภาพทั่วไปอันเป็นรากฐานเสียก่อน โดยสังเขปดังนี้

1. สภาพทั่วไปด้านการเมืองการปกครอง

สภาพทั่วไปของเมืองแพร่และน่านด้านการเมืองการปกครอง ก็มีลักษณะเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ ในล้านนาไทย คือเป็นการปกครองแบบประเทศราช โดยแต่ละเมืองจะมีเจ้าผู้ครองนครที่มีอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครอง ซึ่งภาษาพื้นเมืองเรียกว่า "เจ้าชีวิต" มีอำนาจอย่างพระมหากษัตริย์ แต่ก็ยังคงนับถืออำนาจของทางกรุงเทพฯ ด้วยการลงไปถวายสัตย์ถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ถวายต้นไม้เงินต้นไม้ทอง¹ ตลอดจนรับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ ตามกำหนด โดยปกติหัวเมืองทั้งสองจะลงไปถวายเครื่องราชบรรณาการในทุก 3 ปี

สำหรับการปกครองบังคับบัญชาในหัวเมืองแพร่และน่านนั้น คงเป็นการปกครองที่เจ้าผู้ครองนครมีอำนาจสูงสุด โดยจะมีการแต่งตั้งเจ้านายเชื้อพระวงศ์ให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ เพื่อทำหน้าที่ให้คำปรึกษาแก่เจ้าผู้ครองนครในเรื่องต่าง ๆ แต่ไม่มีอำนาจในการตัดสินใจ ตำแหน่งสำคัญบางตำแหน่งทางกรุงเทพฯ จะแต่งตั้ง เช่น เจ้าอุปราช เสนาบดี ซึ่งมีการจัดลำดับตำแหน่งเรียงตามอำนาจการบังคับบัญชาจากสูงสุดลงไปถึงต่ำสุด รวม 14 อันดับ ดังนี้

¹ให้ทรง ชนมู้ง "เหตุเกิดเมืองโกสีย์" รายงานเรื่องเงี้ยวปล้นเมืองแพร่
เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 121 พิมพ์ในการฉะพินิจพงศาวดารของหัวเมือง รวมนุสรณ์ 29 มีนาคม 2523

- อันดับที่ 1 เจ้าผู้ครองนคร
- อันดับที่ 2 เจ้าอุปราช
- อันดับที่ 3 เจ้าราชวงศ์
- อันดับที่ 4 เจ้าบุรีรัตน์
- อันดับที่ 5 เจ้าราชบุตร
- อันดับที่ 6 เจ้าสุริยวงศ์
- อันดับที่ 7 เจ้าภาติวงศ์
- อันดับที่ 8 เจ้าราชภาติัย
- อันดับที่ 9 เจ้าราชคนัย
- อันดับที่ 10 เจ้าราชสัมพันธวงศ์
- อันดับที่ 11 เจ้าประพันธุวงศ์
- อันดับที่ 12 เจ้าไชยสงคราม
- อันดับที่ 13 เจ้าราชญาติ
- อันดับที่ 14 เจ้าวญาติ¹

ตำแหน่งต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ถ้าหากตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใดว่างลง ก็จะเลื่อนอันดับขึ้นไปแทนที่โดยความเห็นชอบของทางกรุงเทพฯ สำหรับวิธีการสืบสันตติวงศ์เพื่อขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองนครซึ่งมีฐานะเป็นประมุขสูงสุดของเมืองแพร่ น่านก็จะถือเอาทายาททางตำแหน่งเป็นเกณฑ์ในการพิจารณา ไม่ถือเอาสายเลือดอย่างทางกรุงเทพฯ ซึ่งถือในลักษณะเฉพาะของการปกครองในเมืองแพร่ และน่าน และหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ ในล้านนาไทย ซึ่งมีรูปแบบเป็นอย่างเดียวกัน

สำหรับการปกครองหัวเมืองขึ้นเท่าที่ปรากฏในหลักฐาน เมืองแพร่ น่านได้ทำการปกครองโดยแบ่งหัวเมืองออกเป็นชั้น ๆ แบบสมัยโบราณ โดยวิธีการกำหนดยศเจ้าเมืองตาม

¹ ทัศนะทรง ชมภูมิ่ง "เหตุเกิดที่เมืองโกสีย์" รายงานเรื่องเงื้อมสันเมืองแพร่
รัตนโกสินทร์ศก 121 พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพเจ้าทองด้วง วงศ์บุรี 29 มีนาคม 2325

ขนาดและความสำคัญของเมือง ที่มีต่อเมืองแพร์และน่าน ดังเช่นเมืองน่านนี้ให้กำหนด ยศของเจ้าเมืองที่เป็นเมืองชั้นถึงนี้ คือ กลุ่มแรก ได้แก่ หัวเมืองที่มีขนาดใหญ่ตั้งอยู่ใกล้ เมืองน่าน ผู้ปกครองจะมียศเป็นเจ้า ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน 4 เมือง ได้แก่ เชียงของ เถิง เชียงคำ เมืองเงิน ถัดลงมาได้แก่เมืองขนาดเล็กตั้งอยู่ไกลจากเมืองน่าน ผู้ปกครองมียศเป็น พระยา และแสนหลวง มีด้วยกันทั้งหมด 41 หัวเมือง เช่น เมืองงอบ เมืองหง เมืองบ่อ เมืองบัว¹ เป็นต้น (ดูภาคผนวก) เมืองต่าง ๆ เหล่านี้โดยส่วนใหญ่เมืองน่านจะปกครอง โดยปล่อยไว้ให้คนพื้นเมืองปกครองกันเอง แต่ถ้าเป็นเมืองใหญ่และมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ เช่น เมืองเชียงของ เมืองเถิง แล้วเจ้าเมืองจะได้รับการแต่งตั้งและลงใบจากเมืองน่าน แยกทั้งสิ้น สำหรับเมืองแพร์นั้นเท่าที่ปรากฏเมืองชั้นส่วนใหญ่เป็นเมืองภายในเขต จังหวัด เพชรบูรณ์ และใกล้เคียงมากเท่าเมืองน่าน เช่น เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองตอง เป็นต้น

1.1 การตัดสินใจตีความ

การพิจารณาตัดสินใจตีความในตัวเมืองแพร์และน่านในช่วงก่อนที่รัฐบาลจะเข้าไป ปฏิรูปการปกครองนั้น คงกระทำกันตามแบบอย่างที่เคยยึดถือมาแต่โบราณ ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญ คือ เจ้าเมืองหรือเจ้าผู้ครองนครจะมีอำนาจเต็มภาคในด้านความยุติธรรม การตัดสินใจตีความ ต่าง ๆ โดยมากมักเป็นไปตามความพอใจ ของเจ้าเมือง เท่าที่ศึกษาพบว่ากระบวนการด้าน ยุติธรรมในตัวเมืองทั้งสองในสมัยนั้นมีการใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือสำคัญ โดยเฉพาะที่เมือง น่านได้พบว่ามีมีการตรากฎหมายขึ้นหลายฉบับ แต่ที่เมืองแพร์เท่าที่ศึกษายังไม่พบว่ามีการตรา กฎหมาย เ็นของตนเองหรือใช้กฎหมายใด ทราบแต่เพียงว่ามีการใช้กฎหมายในการตัดสินใจตีความ อยู่แล้ว ดังปรากฏในวรรณกรรมร่วมสมัยของพระยาพรหมโวหารกวีเอกของล้านนาไทยที่ สะท้อนให้เห็นถึงขบวนการพิจารณาตัดสินคดี ของเมืองแพร์ตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/158 เรื่อง รายงานการปกครองเมืองน่าน ประจำปี ร.ศ. 119 มีเทียบการขึ้นเก่าและการขึ้นใหม่ วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 120

... หลอนจึกก็ถูกที่บังควร กำตั้งมวลงน้อยใหญ่ ควรดีเอามาไต่พิจารณา เอาหญิงชาย มาตั้งคู่แล้วถามต่อหน้าหมู่กลางหลาย แล้วจกหมายเอากำปากมันจึกไว้เข้าทลงไท่ด มันจึกข้อใส่ถาว่าบังล้มไว้ ควรชักใช้ให้มันจึก กั้นหญิงชายยังบับรับ สมบับคัมยัง กฎหมาย มันจึกคางเต็กฝ่ายตั้งไฟ กั้นหมคไต่สุดแล้วแต่จะโปรด กั้นมีโทษก็ควร ทาระกั้ม หักจึกแก่งคตธรรมและสุภาสิต ...¹

(ถ้าจะให้เป็นการถูกต้องแล้ว ควรมีการซักพยานทั้งหลาย แล้วนำหญิงชายมา ซักถามต่อหน้าคนทั้งหลายว่าได้เสียกัตามที่ถูกกล่าวหาหรือไม่ ถ้าไม่รับก็ควรใช้กฎหมาย บังคับ แล้วชักใช้ให้เห็นจริง ก็ ถ้ามีพยานรู้เห็นก็ควรนำพยานมาเบิกความ ถ้าพิจารณา จนถึงที่สุดโดยยุติธรรมแล้ว ถ้าเห็นว่ามีโทษจริงก็ควรลงโทษให้เป็นไปตามกฎหมาย)

จากข้อความข้างต้นชี้ให้เห็นว่าขบวนการตัดสินคดีความที่ถูกตั้งของเมืองแพร่ นั้น ประกอบไปด้วยการดำเนินการหลายขั้นตอน คือ ก่อนที่จะตัดสินว่าผิดหรือถูกจะต้องมีการ สืบพยานเสียก่อน แล้วจึงจะพิจารณาตัดสินตามกฎหมายต่อไป

สำหรับเมืองน่านนั้น การพิจารณาตัดสินคดีความต่าง ๆ มีหลักฐานปรากฏชัดเจน เท่าที่ศึกษาพบว่ามีกฎหมายสำคัญสองฉบับ คือ พระราชกถาเมืองน่าน ร.ศ. 111 และ กฎหมายพระเจ้าน่าน กฎหมายดังกล่าวได้กำหนดขบวนการในการพิจารณาตัดสินคดีไว้อย่าง มีระเบียบแบบแผน โดยกำหนดขั้นตอนว่าถ้าเกิดคดีในหมู่บ้านหรือหัวเมือง กฎหมายก็กำหนด ให้นายบ้านหรือพ่อเมืองนั้นเป็นคนพิจารณาตัดสิน แต่ถ้ายังไม่ยอมความต่อกันก็สามารถ ร้องอุทธรณ์ขึ้นไปยังสวามหลวงให้ตัดสินใหม่อีกครั้งหนึ่ง ดังปรากฏในกฎหมายพระเจ้าน่านว่า

...อันหนึ่ง ด้วยคดีเนื้อความอันเกิดกับบ้านและหัวเมืองนั้น ท้อพ่อบ้านและนายบ้าน ทั้งหลายให้พิจารณาตามสวามะ ตามวิธีทดลองแล้ว คั้นว่าเจ้าความยอมชักมาถึง สวาม ไต่ชำระแถมกำ (พิจารณาซ้ำ) ว่าถูกแม่กำเมือง และนายบ้านชำระ

¹สงวน โชติสุขรัตน์ ชีวิตและผลงานของพญาพรหม หน้า 63

นั้นแล้ว จักไหมเจ้าความก็พอเมือง...คั้นว่าพอเมืองนายบ้านพิจารณาตาม
 ภาวธรรมเบ็ญรืตทอง ค่มก่าเจ้าความมาปฏิบัตินั้น จักไหมพอเมือง...
 นายบ้าน...¹

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า การพิจารณาคัดเลือกดีความของเมืองน่าน คำนึงถึง
 ทักษะและความยุติธรรมอยู่มาก กล่าวคือ ยังเปิดโอกาสให้เจ้าความอุทธรณ์ข้อพิพาทที่มีการ
 คัดเลือกใหม่ได้ เมื่อเห็นว่า ตนไม่ได้รับความเป็นธรรม ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับขบวนการพิจารณา
 ความสมัยใหม่ที่ยอมให้จำเลยมีอุทธรณ์และฎีกาได้อีก

สรุปได้ว่า รูปแบบการปกครองของเมืองแพร่และน่านยังคงเป็นแบบสมัยโบราณ
 และดำเนินตามรูปแบบนี้เรื่อยมา จนกระทั่งมีการปฏิรูปในอาณาจักรล้านช้างพริบพริบมาทสมเด็จ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบบแผนการปกครองของเมืองทั้งสองจึงเปลี่ยนไป กล่าวคือ
 อำนาจสิทธิ์ขาดของเจ้าผู้ครองนครลดน้อยลงโดยเฉพาะในด้านการคัดเลือกดีความต่าง ๆ
 ซึ่งได้ตกไปอยู่ในมือของข้าหลวงที่ทางกรุงเทพฯ ส่งขึ้นไปกำกับราชการแทนทั้งหมด และ
 เมื่อสิ้นรัชกาลที่ 5 อำนาจสิทธิ์ขาดต่าง ๆ ของเจ้าเมืองก็ถูกกลืนไปจนหมด เจ้าเมือง
 และเจ้านายทั้งหมดจึงมีฐานะเป็นเพียง “เจ้า” ที่ได้รับการยอมรับและเคารพจากราษฎร
 แต่ปราศจากอำนาจ

1.2 ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างเจ้านาย

ความขัดแย้งทางการเมืองที่เกิดขึ้นในเมืองแพร่และน่าน โดยส่วนใหญ่เป็นการ
 ขัดแย้งกันเองในกลุ่มเจ้านายผู้ปกครอง ลักษณะของความขัดแย้งดังกล่าวปรากฏให้เห็นได้
 จากการกล่าวหาซึ่งกันและกัน แต่ก็ไม่มีวาระรุนแรงมากนัก ที่มาของความขัดแย้งส่วนใหญ่
 มีสาเหตุมาจากความอิจฉาริษยาระหว่างเจ้านายชั้นสูงด้วยกัน และอีกสาเหตุหนึ่งเป็นผล
 สืบเนื่องมาจากการที่เจ้าผู้ครองนครถูกแทรกแซงจากอำนาจภายนอก คือ จากกรุงเทพฯ

¹ ฐานสงเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ กฎหมาย
 พระเจ้าน่านตำนานพระเจ้าไว้ 29 หน้า

ทำให้เจ้าผู้ครองนครซึ่งเดิมเคยมีอำนาจอิทธิพล ถูกท้าทายจากชนชั้นเจ้านายด้วยกัน ดังจะเห็นได้จากกรณีความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในเมืองแพร่และน่าน ดังนี้

ในเมืองน่านมีกรณีความขัดแย้งที่พอจะยกมากล่าวเป็นตัวอย่างได้ คือ กรณีวิวาทระหว่างเจ้าเมืองน่าน (เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช) กับพระเมืองแก้ว¹ สาเหตุของการวิวาทเกิดจากการที่พระเมืองแก้วไม่พอใจต่อการตัดสินใจคดีของท้าวพระยาเจ้าเมืองน่าน โดยกล่าวว่าตัดสินไม่ยุติธรรม² พระเมืองแก้ว จึงกล่าวโทษเจ้านครเมืองน่านมายังกรุงเทพฯ ว่า "...ไปไว้เมืองน่านแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น โปรดเกล้าให้ท้าวพระยาเมืองน่านตัดสินไม้ส่งลงไม่พูดกล่าวถวาย บัณฑิตเจ้าเมืองน่านเห็นว่ามีข้อสงสัยราคาขึ้น เจ้านครเมืองน่านจึงยกไปไว้ให้เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าสุริยวงษ์ เจ้าราชบุตร และบุตรหลานเสีย ปิตมึงเอาไม้ของหลวงไว้เป็นอาถรรพณ์ โทษว่าฟ้าเชียงแขงเจ้าเมืองเชียงตุงแต่งให้เสนาพรมจักรคุมสิ่งของบรรณาการลงมาไว้เจ้านครเมืองน่านยกเมืองลงเมืองขึ้นของนครเมืองน่านกับช้างพลาย 1 ช้าง ให้ฟ้าเชียงแขง³...ซึ่งการวิวาทกันในครั้งนั้นกลายเป็นเรื่องราวใหญ่โตต้องร้องลงไม่ถึงกรุงเทพฯ ทำให้ทางกรุงเทพฯ ต้องขึ้นมาไกล่เกลี่ยและตั้งสอบสวนหาข้อเท็จจริงอยู่เป็นเวลานานจึงจะเรียบร้อย

จากกรณีดังกล่าวแสดงถึง "อำนาจของเจ้านครเมืองน่านว่ามีอย่างจำกัด ทั้งนี้ น่าจะเป็นผลมาจากการที่รัฐบาลเข้าไปควบคุมใกล้ชิดยิ่งขึ้นเอง อำนาจของเจ้านครจึงลดน้อยลง เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้นในเมือง พวกขุนนางที่ไม่พอใจจึงฟ้องร้องลงมายังกรุงเทพฯ เพื่อที่จะทำการ "ไกล่เกลี่ย" และตัดสินกรณีพิพาทระหว่างเจ้ากับขุนนางประเทศราชด้วย"

¹พระเมืองแก้ว เห็นบุตรของเจ้าเมืองน่านคนเดิม ถือ องค์ที่ปรึกษาว่า สมณะ

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12ก/2 ใบบอกเมืองน่าน วันที่ 10 สิงหาคม ร.ศ. 108

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.145/32 เรื่อง ให้เจ้านครเมืองน่านแต่งทนายไม่ว่าความกับพระเมืองแก้วที่เมืองเชียงใหม่ รายงานเรื่องปิตมึงไปไม้ของสีก และยกเมืองลงให้เจ้าฟ้าเชียงแขง จ.ศ. 1238 - 1239

ส่วนเมืองแตรนั้นก็เกิดความขัดแย้งเช่นเดียวกับเมืองน่าน แต่มีความรุนแรงมากกว่า กล่าวคือ เกิดกรณีวิวาทระหว่างเจ้าเมืองแตรกับพระยาราชวงษ์ ได้เกิดความขัดแย้งดังกล่าวนี้น่าจะเนื่องมาจากการที่เจ้าเมืองแตรมีอิทธิพลที่ส่งลงมายังกรุงเทพฯ / กล่าวหาว่าพระยาราชวงษ์เบียดบังเงินค่าพาหนะคราวส่งกองทัพพระยาสุรศักดิ์มนตรี และกล่าวหาอีกว่าพระยาราชวงษ์ประพฤติกุศลทุจริตกับคนต่างประเทศเพื่อเหตุการณ์ต่าง ๆ จากการฟ้องร้องของเจ้าเมืองแตรในครั้งนี้ เป็นผลทำให้ทางกรุงเทพฯ ตั้งสมณสนมและนำตัวพระยาราชวงษ์ไปไว้ที่เชียงใหม่ แต่เมื่อได้ไต่สวนถึงสาเหตุที่เจ้าเมืองแตรฟ้องเจ้าราชวงษ์โดยอ้างสาเหตุข้างต้นนั้น หาใช่สาเหตุที่แท้จริงไม่ ซึ่งเหตุแห่งการวิวาทที่แท้จริงนี้เกิดจากความอิจฉาริษยากันมากกว่า กล่าวคือ เกิดจากความอิจฉาริษยาและชิงดีชิงเด่นกันระหว่างบัวไหลภรรยาเจ้าเมืองแตรกับนางเบาะภรรยาของพระยาราชวงษ์ ที่มีความรักใหญ่ไฝสูง และการที่พระยาราชวงษ์เป็นคนมีไหวพริบเฉียบแหลม วางตัวเป็นผู้รู้การงานต่าง ๆ¹ ในเมือง ด้วยเหตุนี้บัวไหลจึงหาทางที่จะกำจัดพระยาราชวงษ์ให้ออกไปสิ้นเสียจากเมืองแตรดังจะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่พระยาทรงสุรเดชจะส่งพระยาราชวงษ์กลับเมืองแตรนั้น ก็ได้รับการคัดค้านจากบัวไหล โดยอ้างว่าถ้าขึ้นส่งพระยาราชวงษ์กลับมายุ้งเมืองแตรอีก พระยาแตรกับบัวไหลจะได้รับความทุกข์² ด้วยเหตุนี้พระยาทรงสุรเดช (อัน บุณมาศ) จึงไม่กล้าส่งตัวพระยาราชวงษ์กลับ เพราะกลัวจะเกิดการวิวาทต่อกัน จึงหาวิธีอื่นลงไปยังกรุงเทพฯ ซึ่งผลที่สุดก็ให้พระยาราชวงษ์ไปเป็นข้าหลวงเมืองเดิม ทั้งนี้เพื่อแก้ปัญหาคความขัดแย้งดังกล่าว

สรุปได้ว่าความขัดแย้งระหว่างเจ้าภายในเมืองแตรและน่านนั้น โดยส่วนใหญ่เกิดจากการแก่งแย่งแข่งขันเองในหมู่เจ้าภายใน ซึ่งนอกจากการวิวาทแล้วก็ได้เปิดโอกาสให้ไทยเข้าไปควบคุมเมืองทั้งสองใกล้ขึ้นยิ่งขึ้น โดยกำหนดนโยบายแบ่งแยกแล้วปกครอง (Devide

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/167 เรื่องพระยาราชวงษ์เบียดบังเงินค่าแรงสัตว์พาหนะคราวส่งกองทัพพระยาสุรศักดิ์มนตรี และเรื่องจะให้พระยาราชวงษ์ไปเป็นข้าหลวงเมืองเดิม 16 สิงหาคม ร.ศ. 114 - 19 กันยายน

ร.ศ. 115

² ก.

and Rule) กับหัวเมืองทั้งสอง จะเห็นได้จากการที่กรุงเทพฯ ไม่คำสั่งขึ้นไปยังพระยา-
ทรงสุระศรีให้ดำเนินนโยบายต่อปัญหาความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองแพะกับพระยาราชวงษ์
ว่า "...ควรให้พระยาพิริยวิไชย¹ และพระยาราชวงษ์รู้สึกเป็นนัย ๆ ว่า ถ้าพระยา-
พิริยวิไชยจัดการปกครองบ้านเมืองไม่เรียบร้อยแล้ว ก็จะเป็นช่องให้พระยาราชวงษ์มีเวลา
กลับไปเมืองแพะได้ ฝ่ายพระยาราชวงษ์ก็ยังไม่ทำความดีไว้ที่เมืองเดิมก่อน ก็ไม่มีโอกาสที่
จะขึ้นไปเมืองแพะได้ ดังนั้น ทั้งสองฝ่ายคงจะมีความอดทนต่อการที่เป็นคู่แข่งกัน..."²
ซึ่งนับเป็นการดำเนินนโยบายที่ฉลาดของรัฐบาล ทำให้สามารถควบคุมเมืองทั้งสองได้
อย่างแน่นหนา และยังเป็นการแก้ปัญหาวินัยเมืองทั้งสองไปในตัวด้วย

2. สภาพทั่วไปทางด้านการเศรษฐกิจ

เศรษฐกิจของเมืองแพะและน่านโดยทั่วไป อยู่ในสภาพที่พึ่งตัวเองได้โดยไม่ต้อง
พึ่งพาจากภายนอก แต่ถ้าจะเปรียบเทียบกับหัวเมืองทางด้านตะวันตกของสยามไทย อัน
ได้แก่ เชียงใหม่ ลำพูน และกำแพงเพชร จะพบว่าเศรษฐกิจของเมืองทั้งสองผู้ทางด้าน
ตะวันตกไม่ได้เคย ทั้งนี้เพราะมีปัจจัยหลายอย่างที่เบียดเบียนและอุปสรรคต่อความเจริญเติบโต
ทางด้านเศรษฐกิจในหัวเมืองดังกล่าว ที่สำคัญได้แก่ ปัจจัยเกี่ยวกับที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ และ
การคมนาคม ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

2.1 ด้านการเกษตร

การเกษตรนับเป็นรากฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดของเมืองแพะและน่าน การ
เกษตรที่มีความสำคัญต่อหัวเมืองทั้งสองได้แก่ การทำนา ทำไร่ ทั้งนี้เพราะเป็นพืชเศรษฐกิจ

¹พระยาพิริยวิไชย คือ ตำแหน่งเจ้าครองนครเมืองแพะ

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.50/167 เรื่อง
พระยาราชวงษ์เบียดบังเงินค่าแรงสักร์พาหนะกราบล่องกองทัพระยาสุรศักดิ์มนตรีและ
เรื่องจะให้พระยาราชวงษ์ไปเป็นข้าหลวงเมืองเดิม 16 สิงหาคม ร.ศ. 114 - 19
กันยายน ร.ศ. 115

ที่จำเป็นต่อการดำรงชีพของชนในเมืองแพร่ และน่าน ด้วยเหตุนี้การทำนาจึงได้รับการส่งเสริมอย่างมากในหัวเมืองทั้งสอง ดังจะเห็นได้จากการออกกฎหมายให้ความคุ้มครองแก่สัตว์เลี้ยงที่ใช้ในการทำนา คือ วัว ควาย และการสนับสนุนให้ราษฎรบุกเบิกที่ดินให้กลายเป็นที่นา ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งในกฎหมายเมืองน่านว่า "...อย่าท้อ เจ้านาย ท้าว ขุน ไพล่ ไท ทั้งหลายได้ทิ้ง (หวง) ขางป่าพงที่ควรบุกเบิกเป็นนาเสีย แต่ตามผู้จัดสร้างแปลงเบิกนาคาย ท้อเบิ่นโง่งนาต่อไปภายหลัง..."¹ และได้ออกกฎหมายให้ความคุ้มครองแก่สัตว์เลี้ยง วัว ควาย ซึ่งเป็นสัตว์เศรษฐกิจ ที่มีความสำคัญต่อการทำนา โดยกำหนดโทษอย่างรุนแรงต่อผู้กระทำความผิดดังกล่าว ซึ่งระบุโทษว่า "...ผู้ใดไม่ลักควายท่านมาส่วนกันก็จักเอาตัวใส่ราชวัตรไว้ แล้วท้อใช้คำควายตามราคา แล้วจักเอาตัวไปฆ่าเสียท้อเบิ่นเสียหนามต่อแผ่นดินไปภายหลัง..."² จึงกล่าวได้ว่าการทำนาคานี้ เป็นอาชีพที่มีความสำคัญต่อเมืองแพร่และน่านมาก จึงมีการออกกฎหมายส่งเสริมและให้ความคุ้มครองแก่อาชีพนี้ ดังกล่าวข้างต้น

อย่างไรก็ตามการทำนาในเมืองแพร่และน่านสมัยนั้น มีการทำกับเฉพาะเพื่อเก็บไว้บริโภคในครัวเรือนเท่านั้นไม่ได้ปลูกเพื่อส่งออก³ เป็นสินค้า ทั้งนี้เพราะปริมาณการผลิตโดยเฉลี่ยอยู่ในระดับต่ำ จึงไม่พอสำหรับส่งเป็นสินค้า ซึ่งสาเหตุสำคัญที่ทำให้ผลผลิตข้าวอยู่ในระดับต่ำนั้น เกิดเพราะปริมาณน้ำฝนที่ไม่แน่นอน ประกอบกับพื้นที่ราบที่ใช้ในการทำนามีน้อย ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่หนึ่ง จึงเป็นผลทำให้การทำนาในหัวเมืองแพร่และน่านเป็นการทำนาเพื่อใช้บริโภคภายในครอบครัวเท่านั้น

¹บุญยังเสริม และกัญญาวัฒนธรรมลาวนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ กฎหมายพระเจ้าน่าน คำนาพระเจ้าไท่ 29 หน้า

²ดู.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P 3/1 Siam - Diplomatic And Consular Report 1896 P. 16

2.2 การค้าขาย

ในสมัยรัชกาลที่ 5 การค้าขายในหัวเมืองแพร่และน่านโดยทั่วไปตกอยู่ในมือของพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาลงทุน จะมีพ่อค้าพื้นเมืองเพียงบางส่วนเท่านั้น สภาพทั่วไปเกี่ยวกับการค้าในหัวเมืองทั้งสอง ส่วนใหญ่จะทำกัมที่เมืองน่านมากกว่าเมืองแพร่ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเมืองน่านเป็นเมืองที่ใหญ่ที่สุดทางด้านตะวันออกของล้านนา จึงทำให้กลายเป็นศูนย์กลางการค้า (Land emporium) สำคัญทางด้านนี้ ในขณะที่ทางด้านตะวันตกมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง ประกอบกับการที่เขตแดนทางด้านเหนือ และด้านตะวันออกของเมืองน่านซึ่งติดต่อกับหัวเมืองในดินแดนพม่าและลาว จึงทำให้เมืองน่านกลายเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างเมืองทางด้านนี้ไป และที่น่าจะเป็นปัจจัยอีกอย่างที่ทำให้เมืองน่านมีการทำการค้ามากกว่าแพร่ คือ จำนวนพลเมืองซึ่งมีถึง 150,000 คน¹

อย่างไรก็ตาม หลักฐานทางฝ่ายอังกฤษได้รายงานเกี่ยวกับสภาพการค้าในเมืองน่านว่ายังไม่ค่อยเจริญนัก เพราะผู้คนขาดเงินทำให้อำนาจการซื้อต่ำ² ซึ่งหลักฐานดังกล่าวมองแบบประเทศที่พัฒนาทางเศรษฐกิจแล้ว ในขณะที่ของไทยยังคงเป็นแบบดั้งเดิม (Barter) คือใช้ของแลกเปลี่ยนไม่ต้องใช้เงินตรา ดังนั้นชาวนาจึงไม่มีเงินตราใช้เพราะยังไม่จำเป็นที่จะต้องมี "เงิน" เพื่อซื้อของใหม่เพื่อย่ออย่างสมัยหลังเมื่อไทยก้าวเข้าไปร่วมกับเศรษฐกิจโลกภายหลังทำสนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty) แต่ชนบทไทยก็ยังตามไม่ทัน ดังเช่นในเมืองแพร่และน่านในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นเช่น

สินค้าที่พ่อค้านำเข้ามาขายในเมืองทั้งสองโดยเฉพาะที่น่าน ส่วนใหญ่เป็นสินค้าจากต่างเมือง แต่ก็มียูปร่างที่เข้ามาลงทุนทำการค้าในเมืองน่าน สินค้าจากเมืองต่าง ๆ ที่เข้าสู่เมืองน่าน เท่าที่มีปรากฏมีดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/5 Report on the Trade of Nan for Year 1900 P. 7

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/1 Siam - Diplomatic And Consular Report 1896 P. 15

1. สินค้าจากกรุงเทพฯ ซึ่งส่งผ่านอุตรดิตถ์โดยทางบกหรือทางน้ำ หรือทั้งสองทาง มีพ่อค้าอังกฤษจากรัฐฉานเป็นผู้นำเข้ามา ที่สำคัญที่สินค้าฝ่ายจากอังกฤษ ไม่ซัดไฟจากฉานใน น้ำมันก๊าก ชาจีน เหล้า และอาวฉ้าจากอังกฤษ

2. สินค้าจากทางเหนือ นำเข้าโดยพ่อค้าจากเชียงตุง ยูนนาน สินค้าสำคัญ ได้แก่ ผืน (จากยูนนาน) การส่งผืนเข้าสู่่านกระทำโดยกองคาราวานผืนจากเชียงตุง และช่อ แต่การซื้อขายผืนที่เมืองน่านมีน้อย ดังนั้น ผืนส่วนใหญ่จึงได้แก่ผืนเมืองน่านไปเมืองแพร่ แล้วลงไปยังเมืองต่าง ๆ ทางใต้ นอกจากนี้ในแต่ละปีพ่อค้าจากยูนนานจะแวะมาค้าขาย ที่เมืองน่านในทุกฤดูแล้ง โดยนำสัตว์ประเภท ลา ม้า เล็ก จากยูนนาน และเชียงตุงเข้ามา¹ อีกด้วย

3. สินค้าจากรัฐฉาน และจากมะละแหม่ง (Moulmien) ซึ่งนำเข้ามาโดย พ่อค้าจากพม่าและอังกฤษ² ผ่านทางระแวง (ตอง) เข้าสู่อุตรดิตถ์แล้วขึ้นไปเมืองน่าน

สำหรับสินค้าที่พ่อค้านำออกจากเมืองน่านได้แก่ หนึ่งสัตว์ ซึ่งนำไปขายที่อุตรดิตถ์ ส่วนวัว ควาย ส่งไปขายที่เชียงใหม่ ซึ่งขายได้กำไรดี คือ ตั้งแต่ตัวละ 5 - 10 รูปี สินค้าออกที่สำคัญอีกอย่างคือ ข้าว แต่จำนวนที่ส่งไปขายมีน้อย เพราะราคาที่น่านก็สูงพอ ๆ กับที่ เชียงใหม่³

ในการลงทุนทำการค้าของพ่อค้าต่างชาตินับแต่พ่อค้าจีนเมืองที่น่านนั้น ก่อพบกับ ปัญหาและอุปสรรคมากมายเป็นผลทำให้การค้าไม่เจริญเต็มที่ ทำให้พ่อค้าไม่กล้าไปลงทุนทำ การค้าที่เมืองนี้ ดังปรากฏในรายงานของกงสุลอังกฤษในเรื่องนี้ว่า เคยมีพ่อค้าจีน 2 - 3 คน จากอุตรดิตถ์ไปเยี่ยมม่าน เพื่อหาทางลงทุนทำธุรกิจที่นั่น แต่พออยู่ที่นั่นได้สักระยะหนึ่งเขา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศุลกากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/3 Siam - Diplomatic And Consular Report 1899 P. 15

² กองจดหมายเหตุ กรมศุลกากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/1 Siam - Diplomatic And Consular Report 1896 P. 15

³ ก.

ทั้งหมดก็กลับอุดหนุน คิดเลือกความคิดที่จะลงทุน เพราะพิจารณาตลาดในเมืองน่านแล้ว เห็นว่าจะค้าขายได้ก็แต่สินค้าราคาถูกซึ่งส่วนใหญ่เป็นสินค้าภายในเมือง ประกอบกับความ ต้องการของตลาดต่ำ โดยเฉพาะมีปัญหาและอุปสรรคสำหรับพ่อค้าที่จะไปลงทุนการค้าที่ เมืองน่านหลายอย่าง ประมวลจากเอกสารได้ดังนี้

1. ชาวต่างประเทศที่จะสนับสนุนการค้ามีน้อย
2. ประชาชนไม่ค่อยมีเงินซึ่งจำเป็นสำหรับการพัฒนาเศรษฐกิจ
3. ประชาชนมีความต้องการน้อย และมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ
4. รัฐเก็บภาษีสินค้า¹
5. การคมนาคมจากอุดรธานีไปเมืองน่านทั้งทางน้ำและทางบกลำบากมาก
6. เมืองน่านอยู่ห่างไกลและตลาดขายสินค้าจากต่างประเทศไม่ดี²

สภาวะดังกล่าวเป็นผลทำให้สินค้าที่ส่งไปขายเมืองน่านไม่อาจขายได้ในราคาแพง เป็น 2 เท่าของกรุงเทพฯ ทั้ง ๆ ที่จำเป็นต้องขายในราคาเป็น 2 เท่าของกรุงเทพฯ เพื่อให้คุ้มกับค่าขนส่ง แต่ก็ทำไม่ได้เพราะขายสินค้าไม่ออก ดังนั้น พ่อค้าในเมืองน่านจึง จำเป็นต้องขายสินค้าในราคาถูก ด้วยเหตุนี้พ่อค้าจึงเลือกซื้อสินค้าที่มีคุณภาพต่ำมาขาย สินค้า เข้าราคาถูกที่พอจะขายได้เห็นจะได้แก่สินค้าจากภูไทเพียงประเทศเดียวเท่านั้น³

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/1 Siam - Diplomatic And Consular Report 1896 P. 14

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/7 Siam - Diplomatic And Consular Report 1902 P. 18

³ดู.

ตาราง 1 แสดงราคาสินค้าจากต่างประเทศในตลาดเมืองน่าน

รายการสินค้า	ประเทศผู้ผลิต	ปริมาณ	ราคาท้องถิ่น
ผ้าฝ้ายไม่ได้ดอก	อังกฤษ	ผ้าขาวกว้าง 4 นิ้ว ยาวตะ 38 หลา	10 ซิลลิง 6 เพนนี
ผ้าสีแดงเข้ม	สวิตหรือเยอรมัน	กว้าง 3 นิ้ว ยาวตะ 24 หลา	9 ซิลลิง 4 เพนนี
ผ้าไหมหยก	อังกฤษ	หลอดละ	1 ซิลลิง 8 เพนนี
ตะเกียงแขวน	ญี่ปุ่น	-	2 ซิลลิง 6 เพนนี
สบู่	ญี่ปุ่น	20 ก้อน	17 ซิลลิง 6 เพนนี
ไขวชิไฟ	ญี่ปุ่น	หลอดละ 10 หลอด	1 $\frac{3}{4}$ เพนนี

ที่มา กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/7 Siam - Diplomatic
And Consular Report 1902 P. 7

จากตารางแสดงสินค้าข้างต้น ข้าได้เห็นถึงคุณภาพและราคาสินค้าที่พ่อค้านำเข้ามา
 ในเมืองน่านได้ว่า สินค้าส่วนใหญ่มีคุณภาพต่ำ ราคาถูก และเป็นสินค้าที่มีความจำเริญต่อ
 ความเป็นอยู่แทบทั้งสิ้น¹

เปรียบเทียบการค้าระหว่างเมืองน่านกับเชียงใหม่

สินค้าที่นำเข้าเมืองแพร่และน่านนั้น ถ้าเป็นสินค้าที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ ส่วนมาก
 จะซื้อที่อุตรดิตถ์ซึ่งเป็นคลังเก็บสินค้าที่จะส่งไปยังเมืองแพร่และน่าน² ดังนั้นสินค้าที่นำ
 เข้าเมืองทั้งสองจึงเป็นสินค้าที่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลางอีกต่อหนึ่ง ซึ่งถ้าเปรียบเทียบปริมาณ
 การค้ากับเชียงใหม่แล้ว เมืองแพร่และน่านจะมีปริมาณการนำเข้าน้อยกว่า ดังปรากฏว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/5 Report
on the trade of Nan for Year 1900 October 7, 1901 P. 7

² ก.

พ่อค้าที่ใหญ่ที่สุดในเชียงใหม่เพียง 2 รายที่นำสินค้าเข้าเชียงใหม่ ยังมีมูลค่าสูงกว่าของพ่อค้าในเมืองน่านทุกคนรวมกัน¹ ทั้งนี้เพราะการค้าที่เมืองน่านมีอุปสรรคมาก โดยเฉพาะค่าบริการขนส่งสินค้าทางเรือในลำน้ำน่าน เมื่อเปรียบเทียบกับค่าขนส่งในลำน้ำโขงพบว่าสูงกว่ากันมาก กล่าวคือ การขนส่งในลำน้ำโขงจากเชียงใหม่ไประยอง ไปกลับซึ่งไกลกว่าจากน่านไปอุดรธานีค่าบริการเพียงลำละ 30 รูปี รวมทั้งค่าอาหารลูกเรือ 4 คน ชีตความสามารถในการบรรทุก 7 - 10 เท่าของเรือจากน่าน²

การที่พ่อค้าต้องสิ้นค่าใช้จ่ายในการขนส่งสูงเช่นนี้ มีสาเหตุมาจากการที่ขบวนเรือในลำน้ำน่านเรียกค่าบริการสูงขึ้นเรื่อย ๆ กันเอง คือเรียกค่าบริการถึงลำละ 130 รูปี (9 บอนต์)³ การเรียกอัตราค่าบริการสูงเช่นนี้ส่งผลกระทบต่อภาระเงื่อนไขการลงทุนการค้าในเมืองน่านมาก ทำให้ปริมาณการค้าอยู่ในวงจำกัด เมื่อเปรียบเทียบกับการค้าในเมืองเชียงใหม่

สาเหตุอีกอันหนึ่งที่ทำให้การค้าในเมืองน่านสู่เชียงใหม่ไม่ได้ เพราะการค้ากับฝรั่งเศสทางตะวันออกไม่ได้ผลเป็นที่พอใจ ต่างกับเชียงใหม่ที่มีโอกาสค้าขายกับพม่าทางตะวันตกได้มากกว่า สินค้าบางอย่าง เช่น สีสียก ที่ผลิตได้ในเขตปกครองของฝรั่งเศส ซึ่งแต่เดิมส่งผ่านน่านไปยังกรุงเทพฯ จำนวนมาก แต่ในระยะหลังปริมาณลงมาก การค้าข้างก็เช่นกัน แต่ก่อนชาวบ้านเขตฝรั่งเศสนำช้างข้ามโขงมาขาย ต่อมาเจ้าฟ้าที่ฝรั่งเศสห้ามส่งออก⁴ เหล่านี้เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้การค้าที่น่านสู่เชียงใหม่ไม่ได้ในทุกด้าน ทั้งชนิดคุณภาพ และปริมาณของสินค้า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/1 Siam - Diplomatic And Consular Report 1902 P. 17

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/5 Report on the trade of Nan for Year 1901 October 1901 P. 7

³ ด.

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/1 Siam - Diplomatic And Consular Report 1902 P. 17

ตาราง 2 สถิติสินค้าเข้าสำคัญที่ส่งมาจากมะละแหม่งเข้ามาเมืองน่าน ระหว่างปี

พ.ศ. 2438 - 2439

สินค้า	2438		2439	
	ปริมาณ	มูลค่า(ปอนด์)	ปริมาณ	มูลค่า(ปอนด์)
เงิน ...	-	11,850	-	25,257
หัตถกรรมผ้าฝ้าย หลา	439,868	5,567	432,281	3,881
ตัน	30		44	
หัตถกรรมผ้าไหม หลา	36,524	3,047	62,687	5,047
ตัน	1		2	
หัตถกรรมผ้าขนสัตว์ หลา	12,763	3,317	10,142	942
ตัน	5		3	
โลหะ -	-	500	-	768
สินค้าอื่น ๆ -	-	4,613	-	5,864
รวม -	-	25,894	-	43,761

ที่มา หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/1 Siam - Diplomatic
And Consular Report 1902 P. 15

แม้ว่าจะเปรียบเทียบการค้าระหว่างเมืองก็ตาม การค้าที่เมืองน่านก็สู้เมืองอื่น ๆ
 ไม่ได้ กล่าวคือ การค้ากับพม่า เมืองน่านก็สู้เชียงใหม่ ลำปางไม่ได้ เพราะทั้งสองเมือง
 อยู่ใกล้พม่ามากกว่า ส่วนการค้ากับกรุงเทพฯ ก็สู้เมืองแพร่ไม่ได้ แม้ว่าการคมนาคมทางน้ำ
 จะไปเมืองแพร่ไม่ได้ แต่สินค้าจากกรุงเทพฯ ที่ส่งผ่านอุตรดิตถ์ไปเมืองแพร่สามารถใช้

เส้นทางทางบกได้เร็วกว่า คือใช้เวลาเพียง 2 วันเท่านั้น ถ้าเปรียบเทียบกับทางขนส่งสินค้าจากอุตรดิตถ์ไปยังเมืองน่าน ซึ่งส่วนมากใช้เส้นทางน้ำไปกับเรือขนาดเล็ก จะต้องใช้เวลายาวนานถึง 10 วัน¹ สภาพเช่นนี้ส่งผลให้การค้าที่เมืองน่านสู่เมืองอื่น ๆ ในล้านนาไทยด้วยกันไม่ได้ อย่างไรก็ตามบรรดาพ่อค้าจากต่างเมืองก็ยังพยายามที่จะเข้าไปลงทุนค้าขายในเมืองน่าน เหตุผลสำคัญคือเมืองน่านมีทรัพยากรหลายอย่างที่เป็นที่ต้องการของพ่อค้าอีกมาก เพราะทรัพยากรในเมืองนี้ยังไม่ถูกทำลามาไว้มากเช่นตัวเมืองอื่น ๆ ในล้านนา ที่สำคัญได้แก่ ป่าไม้สัก ฯลฯ จึงจะกล่าวในบทต่อไป

2.3 ระบบเงินตรา

ระบบเงินตราที่ใช้ในเมืองแพร่และน่านนั้น มีสกุลเงินตราต่าง ๆ หลายสกุลที่ใช้ในการซื้อขายทั้งนี้เพราะหัวเมืองทั้งสองมีพ่อค้าจากเมืองต่าง ๆ เข้ามาค้าขาย โดยพ่อค้าเหล่านั้นจะนำเงินตราสกุลของตนเข้ามาแลกเปลี่ยนกับสกุลเงินตราที่ใช้ในเมืองแพร่และน่าน เงินตราที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในเมืองทั้งสองที่สำคัญ ได้แก่ เงินบาท และเงินรูป² ส่วนเงินเหรียญทองแดงสยามพ่อค้าไม่ค่อยนิยมนัก พ่อค้าที่ขายสินค้าส่วนใหญ่ต้องการเงินบาท แต่ถ้าต้องการซื้อผลิตภัณฑ์ในท้องถิ่น อาจต้องใช้เงินรูป การที่พ่อค้านำเงินของตนมาแลกเปลี่ยนเป็นเงินรูปดังกล่าว อาจทำให้เสียราคาไปบ้าง

สำหรับเงินเหรียญทองแดงสยาม ที่ใช้ในเมืองแพร่และน่านนั้น ได้กำหนดอัตราไว้ดังนี้

1. ฟัส (lot) = ครึ่งอัฐ (Att)
2. อัฐ (Att)

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/3 Siam - Diplomatic And Consular Report 1899 P. 16

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/7 Siam - Diplomatic And Consular Report 1902 P. 19

3. ไพ (Pai) = 2 อัฐ

4. สองไพ (Song Pai) = 2 อัฐ¹

อย่างไรก็ตาม การใช้เงินเหรียญทองแดงสยามในเมืองทั้งสองนั้น คนยังไม่ค่อยคุ้นเคยกับการใช้เงินดังกล่าว เพราะมาตราเงินดังกล่าวยังทำให้เกิดความสงสัยอยู่มาก ดังนั้น จึงรับแต่ ไพ และอัฐ ส่วนไพกับสองไพ ชาวเมืองยังไม่ค่อยยอมรับ²

นอกจากเงินสกุลดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ยังมีเงินตราสกุลอื่น ๆ อีก ได้แก่ เงินแอนนา ซึ่งนำเข้ามาโดยพ่อค้าอังกฤษ ซึ่งพ่อค้าอังกฤษจะชื่อนำเงินดังกล่าวไปแลกเปลี่ยนเป็นเงินรูปี หรือเงินเหรียญทองแดงสยามเสียก่อน จึงจะนำไปซื้อสินค้าพื้นเมืองได้ ซึ่งอัตราการแลกเปลี่ยนที่แพร่และนาน จะแตกต่างไปจากอัตราแลกเปลี่ยนมาตรฐานและจากเชียงใหม่ ซึ่งสามารถเปรียบเทียบให้เห็นได้ดังนี้

อัตราแลกเปลี่ยนมาตรฐาน ระหว่างเงินสกุลรูปี เงินแอนนา กับเงินไทย

กรุงเทพฯ	1	รูปี แลกเงินเหรียญสยาม	ได้	48	อัฐ หรือ 75 สตางค์
	2	แอนนา	มีค่าเท่ากับ	6	อัฐ
	4	แอนนา	มีค่าเท่ากับ	12	อัฐ
ที่นาน	1	รูปี	มีค่าเท่ากับ	48	อัฐ
	2	แอนนา	มีค่าเท่ากับ	7	อัฐ
	4	แอนนา	มีค่าเท่ากับ	14	อัฐ

อัตราแลกเปลี่ยนระหว่างเงินรูปีกับเงินแอนนา

ที่นาน	1	รูปี แลกเหรียญ	4	แอนนาได้	3	เหรียญ
	1	รูปี แลกเหรียญ	2	แอนนาได้	7	เหรียญ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศุลกากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/1 Siam - Diplomatic And Consular Report 1902 P. 17

² ก.

ที่เชียงใหม่ 1 รูปี แลกเหรียญ 4 แอนนาได้ 4 เหรียญ
1 รูปี แลกเหรียญ 2 แอนนาได้ 7 เหรียญ¹

จากอัตราแลกเปลี่ยนเงินตราสกุลต่าง ๆ ดังกล่าวจะเห็นว่าอัตราการแลกเปลี่ยนที่นานต่างไปจากอัตราแลกเปลี่ยนที่กรุงเทพฯ และเชียงใหม่ กล่าวคือ อัตราแลกเปลี่ยนเงินสกุลรูปีที่น่าจะลดต่ำลง 12.05 % ดังนั้น พ่อค้าที่ส่งสินค้าเข้าและจ่ายเป็นเงินเหรียญ แอนนาจะไวกว่าไร² ซึ่งอัตราการแลกเปลี่ยนที่แพร่จะ เป็นเช่นเดียวกับนาน ที่เป็นเช่นนี้ เพราะประการแรก เงินทองที่เป็นเหรียญเล็กหายาก เนื่องจากเหรียญเล็กมีความจำเป็น คนใช้แลกเปลี่ยนเอากำไร ประการที่สอง ความต้องการซื้อของประชาชนมีปริมาณน้อย แม้ว่ารัฐบาลจะประกาศให้อัตราแลกเปลี่ยนเป็น 1 รูปี แลกเหรียญ 4 แอนนาได้ 4 เหรียญ แลกเหรียญ 2 แอนนาได้ 8 เหรียญ และเหรียญ 2 แอนนาเท่ากับ 6 อัฐ³ โดยกำหนด โทษผู้ฝ่าฝืนอย่างรุนแรงก็ตาม แต่กระนั้นคนก็ยังนิยมอัตราการแลกเปลี่ยนอย่างงเดิม โดยยืนยันว่า เป็นประเพณีทำกันมาอย่างนั้น

สรุปได้ว่าระบบเงินตราในหัวเมืองแพร่และน่านนั้น มีการใช้เงินตราสกุลต่าง ๆ ในการแลกเปลี่ยนสินค้าหลายสกุลด้วยกัน แต่อัตราแลกเปลี่ยนในหัวเมืองทั้งสองต่างไปจากมาตรฐานและหัวเมืองอื่น ๆ ทั้งสิ้นเนื่องมาจากสภาพเศรษฐกิจที่ล้าหลัง และปัจจัยต่าง ๆ ที่เกื้ออุปสรรคต่อความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในหัวเมืองทั้งสองดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

3. สภาพทั่วไปทางด้านการสังคมวัฒนธรรม

3.1 ลักษณะของสังคม สภาพสังคมวัฒนธรรมของเมืองแพร่และน่านโดยทั่วไปมีสภาพเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ ในล้านนา กล่าวคือ เป็นสังคมเกษตรกรรม แต่ที่ต่างไป

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/1 Siam - Diplomatic And Consular Report 1902 P. 17

² ร.

³ ร.

จากหัวเมืองทางด้านตะวันตก อันได้แก่ เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน คือ สภาพความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการที่น้อยกว่า ดังปรากฏในรายงานของคณะมิสชันนารีที่เข้าไปเผยแพร่คริสต์ศาสนาในเมืองน่าน ซึ่งกล่าวถึงสังคมเมืองน่านในสมัยนั้นว่า ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2439 - 2478 เมืองน่านเป็นหัวเมืองหนึ่งในประเทศสยามที่อยู่ห่างไกล และได้รับความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการน้อยกว่าที่อื่น ๆ เป็นชุมชนที่ยังอยู่ห่างไกลความเจริญ และที่จะเริ่มติดต่อกับโลกสมัยใหม่ ในทศวรรษ 1950 (พ.ศ. 2493) เนื่องจากเมืองนี้ขาดการติดต่อกับโลกภายนอก และคณะมิสชันนารีในสมัยแรก ๆ ยังพบอีกว่า เมืองน่านเป็นเมืองที่ยังยึดมั่นอยู่กับขนบธรรมเนียมประเพณีและมีสภาพเศรษฐกิจที่แสนจะยากจน¹ อีกด้วย ซึ่งความจริงในเรื่องนี้ยืนยันได้จากความล่าช้าในการเข้าไปปฏิบัติการปกครองของรัฐบาล กล่าวคือในช่วงที่กรมหมื่นพิชิยวชิรากรขึ้นไปปฏิบัติการปกครองมณฑลพายัพนั้น พระองค์คงทำการปฏิรูปเฉพาะหัวเมืองทางด้านตะวันตกเท่านั้น ส่วนเมืองแพร่และน่านยังคงอยู่ในสภาพเดิมต่อมาจนถึงปี พ.ศ. 2439 ซึ่งข้อเท็จจริงในเรื่องนี้เป็นการตอบคำถามที่ว่า ทำไมสังคมเมืองแพร่และน่านจึงล้าหลังกว่าเมืองอื่น ๆ คือมีสภาพเป็นสังคมดั้งเดิม มีผู้บริหารที่หัวโบราณ วิทยาการต่าง ๆ ไม่ก้าวหน้า ผลผลิตไม่เพียงพอมีโรคเรื้อรังต่าง ๆ ประชาชนมีอายุสั้น ส่วนใหญ่ไม่ได้รับการศึกษา² ซึ่งสภาพดังกล่าวผู้เขียนเห็นว่าน่าจะเป็นผลมาจากความทุรกันดารของสภาพภูมิประเทศและเส้นทางการคมนาคมที่ใช้ติดต่อระหว่างเมืองทั้งสองกับเมืองอื่นภายนอก ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อความเจริญที่จะเข้าไปยังเมืองทั้งสองอย่างมาก เป็นผลให้เมืองทั้งสองพัฒนาตนเองไม่ด้วยความเชื่องช้าเมื่อเทียบกับหัวเมืองทางด้านตะวันตกของล้านนาไทย

3.2 การควบคุมสังคม

การควบคุมสังคมถือเป็นสิ่งสำคัญที่สุดที่จะทำให้สังคมมีความมั่นคง และนำมาซึ่งความสงบเรียบร้อย วิธีการที่ถูกนำมาใช้ในการควบคุมสังคม สำหรับหัวเมืองในดินแดน

¹เซอร์เบท สวอนสัน ผู้ส่งเสริมและผู้ร่วมงาน : คณะมิสชันนารีกับการรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ในจังหวัดน่าน (ค.ศ. 1895 - 1934) วารสารคณะภคินยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2 : 74 มกราคม - มิถุนายน 2526

²ดู.

ล้านนาไทยเกือบทุกเมืองจะพบว่ามีการใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคมภายในเมืองของตน ยกเว้นกรณีเมืองแพร่ซึ่งยังไม่มีกฎหมายเป็นของตนเองหรือใช้กฎหมายโคตงไคกล่าวมาแล้ว ต่างไปจากเมืองน่านซึ่งพบว่าการตรากฎหมายขึ้นสำหรับใช้ควบคุมสังคมถึงสองฉบับ อันได้แก่ พระราชกถาเมืองน่าน ร.ศ. 111 และกฎหมายพระเจ้าน่าน ซึ่งใช้เป็นเครื่องมือควบคุมความเป็นไปภายในบ้านต่าง ๆ ของสังคมดังนี้คือ

3.2.1 ด้านความสงบเรียบร้อย กฎหมายเมืองน่านได้กำหนดกฎเกณฑ์เกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยของสังคมไว้เกือบทุกด้าน เช่น เกี่ยวกับการลักขโมย การปลอมแปลงเงินตรา และการห้ามเล่นการพนัน ดังตัวอย่างที่เราภาควิชาในกฎหมายพระเจ้าน่านตอนหนึ่งว่า "...อย่าหื้อ เจ้านาย ท้าว ชุน ไพร่ ไทย ทั้งหลายสมทบกันเล่นถั่ว แทะน และหมากแก้ว¹ พันธัม (พนัน) กับเอาสิ่งของเงินทองด้วยกัน หื้อบังเกิดด้วยความ หื้อรอนรน แก่บ้านเมืองเป็นอันขาด..."² เป็นต้น

3.2.2 ด้านศาสนา กฎหมายเมืองน่านนอกจากจะใช้บังคับควบคุมคนธรรมดาสามัญ ยังใช้ควบคุมความประพฤติของพระภิกษุสงฆ์อีกด้วย นอกจากนี้ กฎหมายยังเป็นเครื่องมือสำคัญในการอุทธรณ์คำพิพากษาเพื่อให้เป็นที่พึงพอใจของคนในสังคมอีกด้วย ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า

...หื้อเจ้านาย ท้าว ชุน พ่อเมือง ไพร่ ไทย ทั้งหลายหื้ออุปฐากรักษาชาว
สมณะพราหมณ์ภายในวัดวาไฟม้น บ้านไฟเมืองกัน (บ้านเมืองของตน)
...หื้อนิมนต์นิยพาทศวัดชวอารามหื้อเป็นประสาทะ(ศรัทธา) เลื่อมใสแก่
ชินศาสนา อารามไปชวันชยาม...ขออย่ากระทำการอันไม่ชอบ คือว่า กิน
เหล้า เล่นถั่ว แทะน หมาก เล่นท้าย ถังนก ชนไก่ ไปค้ำมาคั้นชวนเวลาการละ

¹ ถั่ว แทะน หมากแก้ว เป็นการพนันชนิดหนึ่งในสมัยนั้น

² ศุภย์สงเสริม และศิษย์วิจัยมรดกล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ กฎหมายพระเจ้าน่าน ตำนานพระเจ้าไผ่ 29 หน้า

แอ่วไป ลำเถื่อน ตามผู้ญิง ถือลานตัดดอกไม้ หาสมณะเพียบอได้...
 ในกรรมทั้งหลายผู้ญิง ก็จักพาหื้ออาณาจารย์ในศาสนา...อย่าหื้อ
 กระทำเป็นอันขาด..."¹

จากข้อความดังกล่าว ได้กำหนดให้เจ้านายขุนนางและคนสามัญเป็นผู้อุทิศตนทำชู้
 บัณฑิต อันได้แก่พวกพระและพราหมณ์ในเข้เมืองของใครของมัน นอกจากนี้ยังกำหนด
 เกี่ยวกับวัตรปฏิบัติของสงฆ์ คือ ห้ามไม่ให้เล่นการพนัน ถือศีลห้า และตามหญิง ซึ่งจะนำมา
 ซึ่งความหมั่นหมองแก่ศาสนาเป็นอันขาด

กล่าวได้ว่า กฎหมายเป็นเครื่องมือที่สำคัญยิ่งที่ใช้ปกครองใช้เป็นเครื่องมือควบคุม
 สังคม นอกจากการใช้อำนาจสิทธิ์ขาดของเจ้าเมือง ดังเช่นกรณีของเมืองน่านดังกล่าว
 ช่างเห็นซึ่งวิธีการเช่นนี้คงปฏิบัติสืบทอดกันเรื่อยมา จนกระทั่งมีการปฏิรูปการปกครองใน
 หัวเมืองทั้งสอง เมืองแพร่และน่านจึงเปลี่ยนมาใช้กฎหมายอันเกี่ยวข้องกับกรุงเทพฯ และ
 หัวเมืองอื่น ๆ ในล้านนา

3.3 ระบบเครือญาติ ระบบเครือญาติเป็นรากฐานที่สำคัญของสังคมเมืองแพร่และ
 น่าน ซึ่งถือเป็นโครงสร้างพื้นฐานของสังคม กล่าวคือ ระบบสังคมของเมืองทั้งสองความ
 สัมพันธระหว่างเครือญาติจะมีความผูกพันกันอย่างเหนียวแน่น คนรุ่นใหม่จะได้รับการฝึกฝน
 อบรมในด้านต่าง ๆ จากคนรุ่นเก่าโดยเน้นในเรื่องความรัก ความกตัญญู และความสามัคคี
 กลมเกลียวในหมู่เครือญาติ สิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวนี้จะเห็นได้จากวรรณกรรมร่วมสมัย เช่น
 วรรณกรรมกวีแม่สอนลูก ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงชีวิตความผูกพันที่แน่นแฟ้นระหว่าง พ่อ แม่
 และลูกในเรื่องความกตัญญูทศเวที ดังปรากฏข้อความในวรรณกรรมตอนหนึ่งว่า "...พระเจ้า
 คันทิว มาทูลทอผ้า บัณฑิตพอกหน้ามาไซ ได้หัวร่วมรัก ได้เขี้ยวร่วมใจ บ่กลัวอาลัยมารดาแม่เจ้า
 กุดพ่อแม่ตัวเหลือคุณพระเจ้า สิบขวบองค์หมั้นไว้..."²

¹ศูนย์ส่งเสริม และศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ กฎหมาย
พระเจ้าน่าน คำานพระเจ้าไ้ 29 หน้า

²ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดน่าน ตำนานพระธาตุแช่แห้ง หน้า 25

(กล่าวถึงลูกบางคนว่าหลังจากแต่งงานมีครอบครัวแล้วก็ทอดทิ้งพ่อแม่ จึงสอนว่า บุญคุณของพ่อแม่มีมากมายมากยิ่งเสียกว่าคุณพระเจ้า (พุทธรูป) เป็นสมณวัตถุ)

นอกจากนี้ยังเน้นในเรื่องความสัมพันธ์กลมเกลียวในหมู่เครือญาติ ไม่ให้มีความแตกแยกทะเลาะวิวาทกัน ดังปรากฏในวรรณกรรมต่างเรื่อง พี่น้องถูกกันตอนหนึ่งว่า "...บ่ว่าสิ่งสิ่ง ทั้งช้างและม้า ก็หาว่ายไ้ไ้มานาน ญาติพี่น้อง เพื่อนพ้องวงศ์ จักหาไหน มาเล่ามันจักได้ ควรที่รักกัน ทุกวันไ้ไ้ มีสิ่งใดยื่นให้อม..."¹ และอีกตอนหนึ่งกล่าว ให้น่าฟังว่า "พี่กันน้องกัน เหมือนมีค้ำน้ำ บัดนั้นขาดไ้รอยพัน พี่น้องน้อง บ่ตายเสียกัน จักมาค้ำกัน ไ้ไหนจักขาดไ้"²

จากตัวอย่างดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สังคมเมืองแพร่และบ้านยอมนับว่า ความสัมพันธ์ระหว่างญาติพี่น้องเป็นสิ่งที่เหนียวแน่นมาก ถึงแม้จะทะเลาะเบาะแว้งกันก็สามารถประสาธน์หรือยั่วกันได้ ซึ่งสิ่งนี้ถือว่าเป็นพื้นฐานของการอยู่ร่วมกันในสังคมที่จะขยายออกไปสู่สังคมภายนอก ทำให้มองเห็นว่าสังคมของเมืองแพร่และบ้านยอมนับว่า เป็นสังคมที่ล้ำหลัง แต่คนในสังคมก็อยู่กันอย่างมีความสุข

3.4 สถานภาพสตรี

สถานภาพของสตรี เมืองแพร่และบ้านยอมนับว่ามีฐานะ เช่นเดียวกับสตรีในสังคมเจ้าขุนมูลนายทั่วไป กล่าวคือ ฐานะทางสังคมของสตรีจะถูกเอารัศเอาเปรียบอย่างมากจากสังคม แต่ในขณะที่เดียวกันสตรีก็มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบในเรื่องต่าง ๆ มากมาย ความรับผิดชอบดังกล่าวปรากฏให้เห็นดังนี้

3.4.1 บทบาทที่มีต่อครอบครัว หน้าที่สำคัญอันหนึ่งของสตรีเมืองแพร่และบ้านยอมนับว่า คือ ความรับผิดชอบต่อครอบครัว โดยการทำหน้าที่ในการควบคุมและจัดการทุกเรื่องภายในครอบครัว เช่น การอบรมเลี้ยงดูลูก การจัดการเกี่ยวกับการใช้จ่ายต่าง ๆ นอกจากนี้

¹ ทุนวัฒนธรรมจังหวัดน่าน ตำนานพระธาตุแช่แห้ง หน้า 41

² ๒. หน้า 25

ยังมีบทบาทนอกบ้าน ในการให้ความช่วยเหลือกิจการงานของสามีอีกด้วย เช่น ช่วยในเรื่องการทำไร่ทำนา การทำป่าไม้¹ เป็นต้น นอกจากนี้ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นสตรีต้องรับภาระที่ลำบากแสนเข็ญ คือ ต้องปรนนิบัติสามีเยี่ยงทาส เช่น การที่ต้องยอมขายตัวเป็นทาสเพื่อเอาเงินไปใช้สามีเล่นการพนัน ดังตัวอย่างหญิงสาวชาวเมืองแพร่ ชื่อศรีจ่มที่ถูกสามีซึ่งเล่นการพนันจนหมดตัว นำไปเป็นตัวแทนประกันเพื่อนัดกับการขอยืมเงินมาเล่นการพนัน² บางครั้งก็ต้องทนทุกข์ทรมานอยู่กับสามีที่ติดฝิ่น ทำให้ต้องขายสิ่งของมีค่า เครื่องประดับไปจนหมด ดังคำรำพึงของศรีจ่มตอนหนึ่งว่า

“ปริบ่หา พามาแต่หนี่ ถมดอกเท ใฝ่ห้อง บ่ไผ่หนี่กิน อิ่มใส่เลี้ยงห้อง ใฝ่หนี่
หย่านของค่าทาน บ่ไผ่หนี่ซื้อ หมากปูอาหาร การบุญคุณม่มีสักข้อ เป็คนสิ้น
เพราะยากผืนซ่อ ของคิ่นเค็มบ่จ้าง ปั้นถานแหวน แก้วเขนริตผ้าง ข้าวเดียว
เครื่องหยองจอมทวย”³

(การงานไม่สนใจทำเอาแต่ทุกข์เข็ญ และไม่ไผ่หนี่เพื่อเลี้ยงดูครอบครัว ไม่ไผ่
หนี่เกิดจากการทำบุญ ไม่ไผ่หนี่เพราะซื้อหมากปูอาหาร แต่เป็นหนี่เกิดจากยาฝิ่นของเงินซ่อ
สมบัตินี้เก่า ๆ ก็ขายไปจนหมด)

จากตัวอย่างข้างต้น แสดงให้เห็นถึงฐานะความยากลำบากของสตรีในสังคมที่
ต้องรับภาระหนักในทุกด้าน แต่ขณะเดียวกันก็ถูกกดขี่จากสังคมเบี่ยงทาส

อย่างไรก็ตามฐานะของสตรีก็ยังได้รับการคุ้มครองจากสังคมอยู่บ้างในบางเรื่อง
ดังข้อความในกฎหมายคนหนี่ซึ่งกำหนดไว้ในเรื่องของสิทธิสตรีว่า

¹ กอบเกิด ชมภูมิ่ง อายุ 80 ปี อาชีพทำป่าไม้ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ สมศักดิ์ ลือราช
เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านเลขที่ 26 ถนนคำแสน จังหวัดแพร่ เมื่อวันที่ 9 กันยายน พ.ศ. 2528

² สงวน โชติสุขรัตน์ ผู้รวบรวม ชีวิตและงานของทนายพรหม หน้า 7

³ ด. หน้า 16

...กันว่าผู้หญิงเป็นลูกหลานเจ้านายในราชสกุลกิติ นอกราชสกุลกิติ
เป็นลูกหลานท้าวพระยา กิติ เสนาอำมาตย์ แสน หมัน ท้าวท้าวทั้งหลาย
กิติ บุคคลใดไปเล่นกับแล้วช่วยบ่เอากิติ (ไม่แต่งงานด้วย) ท้อการะ
พ่อแม่ผู้หญิง ตามประภายศขุน...ฝ่ายหญิงตามสกุล...กันว่าฝ่ายหญิง
มาน (ตั้งครรภ์) แล้วพ่อบ่เอา ท้อเบื่องกำเคื่อนไฟ (อยู่ไฟหลังคลอด)
72 น้ายาต่อเก็ง กันว่าออกดีเป็นแล้ว ออกบ่ดีตาย ท้อเสียค่าเผ่า 300
น้ายาต่อเก็ง...¹

(ถ้าบุคคลผู้ใดได้เสียกับหญิงไม่ว่าจะเป็นลูกเจ้านาย ตัวพระยา คนมีตระกูล
หรือคนธรรมดาสามัญ ถ้าไม่รับเป็นภรรยาแล้วจะต้องเสียเงินให้แก่ฝ่ายหญิงตามราคาที่
แต่ละตระกูลกำหนด และถ้าฝ่ายหญิงตั้งครรภ์แล้วไม่รับเป็นภรรยา ฝ่ายชายจะต้องเสียเงิน
เป็นค่าคลอดลูก)

ข้อความดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญคุ้มครองเกสิทธิ์สตรีที่อาจ
ถูกข่มเหงจากฝ่ายชายบางเรื่อง คือ กำหนดให้ฝ่ายชายต้องรับผิดชอบต่อฝ่ายหญิง เมื่อทำ
ให้ฝ่ายหญิงเสียหายแล้วไม่ยอมแต่งงานด้วย และถ้าฝ่ายหญิงตั้งครรภ์ต้องเสียค่าอยู่ไฟ แต่
ถ้าฝ่ายหญิงตายในขณะคลอดลูก ฝ่ายชายจะต้องเสียค่ารับไหมหมากขึ้น

อย่างไรก็ตามในทางกลับ ประเพณีดังกล่าวก็เป็นจุดอ่อนอย่างหนึ่งในปัจจุบัน
คือทำให้หนุ่มต่างถิ่นประเมินค่าตัวของหญิงสาวด้านนามว่ามีราคาถูก เพราะการเสียเงินค่า
“ผี” นั้นไม่มากนัก จึงทำให้วัฒนธรรมในเรื่องนี้ของชนล้านนาถูกมองไปในทางที่ผิด ด้วยความ
ไม่เข้าใจถึงวัฒนธรรมของตนแทนส่วนนี้โดยต้องแท้ นั่นเอง

3.4.2 บทบาทต่อการเมืองการปกครอง สตรีในเมืองแพร่และน่านที่มี
บทบาทต่อการเมืองการปกครองนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นพวกคนชั้นสูงในสังคมซึ่งสตรีเหล่านั้นจะ

¹ ฐานสงเสริม และศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่ กฎหมาย
พระเจ้าน่าน ตำนานพระเจ้าไผ่ 29 หน้า

มีอิทธิพลอย่างมากต่อหน้าที่การงานของสามีและบางครั้งก็เป็นผู้ก่อให้เกิดความวุ่นวายเสียเอง
 ดังเช่น กรณีเจ้าบัวไหลภรรยาเจ้าเมืองแพร่ ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทและมีส่วนสำคัญต่อเรื่องราว
 ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองแพร่กับเจ้าราชวงศ์ กล่าวคือ นางเป็นคนกำเริบการเรื่องราว
 ทั้งหมดแทนเจ้าเมือง ด้วยการส่งหนังสือไปฟ้องร้องกล่าวหาเจ้าราชวงศ์ ตลอดจนกักขัง
 ไม่ให้พระยาทรงสุรเดชส่งตัวพระยาราชวงศ์กลับเมืองแพร่ โดยมีหนังสือไปถึงพระยา-
 ทรงสุรเดชว่า "...ถ้าขึ้นส่งพระยาราชวงศ์กลับไปเมืองแพร่ พระยาแพร่กับบัวไหลจะ
 ให้อภัย..."¹ ข้อยืนยันในเรื่องนี้จะเห็นได้จากผลการสอบสวนข้อเท็จจริงของทางกรุงเทพฯ
 ที่ว่าความแตกแยกระหว่างเจ้าเมืองแพร่กับพระยาราชวงศ์นั้นเป็นเพราะ "...พระยา-
 ราชวงศ์เป็นคนมีไหวพริบดีเยี่ยมแหลม เป็นผู้รอบรู้งานต่าง ๆ ความซื่อทำให้บัวไหลไม่ชอบ
 พระยาราชวงศ์ และพระยาพิริยวิไชยก็เห็นตามภรรยา พดอยเกลียดพระยาราชวงศ์ไปด้วย
 ..."² แสดงให้เห็นว่าบทบาทของสตรีเมืองแพร่และน่านนั้น นอกจากจะทำหน้าที่ในฐานะ
 ภรรยาที่พึงปฏิบัติต่อสามีแล้ว ยังมีบทบาทต่อการเมืองการปกครองอีกด้วย อย่างไรก็ตาม
 บทบาทเช่นนี้ของสตรีในเมืองทั้งสอง โดยส่วนใหญ่จะจำกัดอยู่ในวงของชนชั้นสูง อาจมี
 บ้างในครอบครัวของชนธรรมดาสามีอยู่ แต่ก็ยังหาหลักฐานไม่พบ

สรุปได้ว่าสภาพทั่วไปทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมในหัวเมืองแพร่และ
 น่านนั้น โดยส่วนใหญ่ยังอยู่ในสภาพที่ด้อยกว่าเมืองอื่น ๆ ในทุกด้าน มีสาเหตุสำคัญทั้งได้
 กล่าวมาแล้ว คือสภาพภูมิประเทศที่ถูกปิดกั้นโดยธรรมชาติเป็นผลทำให้ความเจริญแบบสมัยใหม่
 ที่จะเข้าสู่เมืองทั้งสองเป็นไปได้อย่างล่าช้า ทำให้สภาพที่ด้อยคงอยู่ต่อมาอีกเป็นเวลานาน
 เมื่อเปรียบกับหัวเมืองทางด้านตะวันตกของล้านนาไทยในช่วงเวลาเดียวกัน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/167 เรื่อง
พระยาราชวงศ์เมืองแพร่เบียดบังเงินค่าแรงสัตว์พาหนะ กราว่งกองทัพระยาสุรศักดิ์มนตรี
และเรื่องจะให้พระยาราชวงศ์ไปเป็นข้าหลวงเมืองเกิน 16 สิงหาคม ร.ศ. 114 - 19
 กันยายน ร.ศ. 115

² ก.

ปัจจัยส่งเสริมบทบาทและความสำคัญของเมืองแพร่และน่าน

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งที่ต้องเผชิญกับการขยายอิทธิพลของจักรวรรดิตะวันตกอย่างหนัก กล่าวคือทางด้านตะวันตกไทยต้องเผชิญกับการขยายอิทธิพลของอังกฤษ ซึ่งยึดมาได้ในปี พ.ศ. 2429¹ ภายหลังที่ได้เข้าปกครองพม่า อังกฤษก็ได้พยายามแผ่อิทธิพลเข้ามาในดินแดนไทยส่วนนี้ เรียกว่าล้านนาไทยอยู่ตลอดเวลา จากอิทธิพลของอังกฤษที่เพิ่มขึ้นตามลำดับ ส่งผลให้หัวเมืองทางด้านตะวันตกของล้านนาไทยได้รับการเอาใจใส่และความสนใจลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น ในขณะที่ไทยได้รับแรงกดดันอย่างหนักทางด้านตะวันตกจากอังกฤษนั้น ก็เป็นช่วงเวลาเดียวกันที่สถานการณ์ทางด้านตะวันออกเริ่มปรากฏความยุ่งยากขึ้นตามลำดับ ซึ่งส่งผลให้หัวเมืองชายแดนทางด้านตะวันออกมีความสำคัญยิ่งขึ้น เมืองแพร่และน่านนับเป็นหัวเมืองหนึ่งที่ตั้งอยู่ทางด้านนี้ที่มีความสำคัญต่อไทยมากขึ้น ปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งเสริมบทบาทและความสำคัญของเมืองทั้งสองในรัชสมัยนี้จึงมีดังนี้

1. บทบาทที่มีนโยบายในการขยายและรักษาอิทธิพลของไทยในแคว้นเชียงแขง (เมืองสิบ)

เมืองเชียงแขงที่จะกล่าวต่อไปนี้ ได้แก่เมืองสิบซึ่งเป็นเมืองที่เจ้าเชียงแขงอพยพครอบครัวราษฎรลงมาตั้งอยู่ในปี พ.ศ. 2426 โดยอพยพครอบครัวราษฎรลงมาประมาณ 1000 เกษ สาเหตุที่ต้องอพยพลงมาตั้งที่เมืองสิบนั้น เพราะเมืองเชียงแขงเดิมการทำมาหากินฝืดเคืองไร้กำไรน้อย ซึ่งเดิมทีนั้นเมืองเชียงแขงเก่าเคยเป็นเมืองขึ้นของพม่ามาก่อน แต่ภายหลังที่อังกฤษต้องจะได้ เจ้าเมืองเชียงแขงพร้อมทั้งเมืองบริวารอีก 5 เมือง ซึ่งมี เมืองขุ่น

¹Michael Edwardes. The West in Asia. p. 48

²ตั้งอยู่ริมฝั่งขวาของแม่น้ำโขง อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองสิบ

เมืองและ เมืองโพธิย เมืองยุ เมืองอะก็ไม่ยอมเป็นเมืองขึ้นของพม่าอีกเลย¹ สำหรับเมืองสิงห์ที่ตั้งมาตั้งแต่ใหม่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง เป็นเมืองขึ้นของเมืองน่านและร้างอยู่² เพราะราษฎรพลเมืองถูกกวาดต้อนลงมาที่เมืองน่าน ภายหลังที่เจ้าเมืองเชียงแขงอพยพคนลงมาตั้งที่เมืองเชียงสิง ชื่อของเมืองจะถูกเรียกใหม่ตามชื่อเมืองเก่าของผู้คนที่เข้ามาอาศัย จึงเรียกว่าเมือง "เชียงแตง" ในเวลาต่อมา

จากการที่เจ้าเมืองเชียงแขงอพยพผู้คนลงมาตั้งอยู่ในเมืองสิงห์ครั้งนี้ ทำให้ทางกรุงเทพฯ เมื่อทราบข่าวก็เกิดความหวาดวิตกมาก เพราะเกรงว่าเจ้าเมืองเชียงแขงซึ่งเคยขึ้นกับพม่า ซึ่งขณะนั้นได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ จะพาเอาเมืองสิงห์เมืองน่านเมืองขึ้นของเมืองน่านไปขึ้นกับอังกฤษ ความวิตกกังวลในเรื่องนี้ของไทยจะเห็นได้จากพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 ดังนี้

...ด้วยเมืองพม่าทุกวันนี้ไม่ได้เป็นของพม่าเหมือนอย่างแต่ก่อน ถ้าเป็นเมืองของพม่าก็จะไม่เป็นการยากอันใดด้วยเป็นเมืองปัจเจกมิตร เมื่อมีข้อทู่เถียงอันใดขึ้นก็ใช้สาตราวุธต่อสู้กันเอาไชยชนะตกลงได้ง่าย แต่ฝ่ายอังกฤษเป็นเมืองมีพระราชไมตรีกับสัมพันธมิตรฝ่ายอังกฤษก็คิดจัดการที่จะรวบรวมเมืองขึ้นเมืองนอกของพม่าแต่เดิมให้ได้อยู่ ถ้าเขาจัดการมาถึงเมืองเชียงคองเชียงแขง เขาคงจะถือว่าเมืองเชียงแขงเป็นเมืองขึ้นพม่า จะให้มาว่ากล่าวเจ้าเมืองเชียงแขง ถ้าเจ้าเมืองเชียงแขงเกรงกลัวอำนาจอังกฤษก็จะกลับไปอ่อนน้อมต่ออังกฤษ เมื่อเป็นเช่นนั้นเมืองสิงห์เมืองน่านซึ่งเจ้าเมืองเชียงแขงมาตั้งอยู่ก็จะพลอยมีข้อติดอยู่ในห้วงล้อมอันอ่อนน้อมต่ออังกฤษ...³

1 องค์การข้าหลวงเทศาภิบาล ประชุมพงศาวดาร เล่ม 9 พงศาวดารเมืองเชียงแขง

หน้า 148 -- 151

2 พ.

3 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.40/5 เรื่อง เจ้าอนันตวรฤทธิเดชน่าน ให้เร่งจัดการตั้งเมืองหลวงภูคา จัดเจ้านายพลัดเปลี่ยนขึ้นไปอยู่รักษา แล้วให้มีตัวพระยาขึ้นไปประจำราชการอยู่เมืองสิงห์เมืองน่าน วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 110

จากพระราชดำริดังกล่าวแสดงถึงความหวาดหวั่นของไทยที่มีต่อการขยายอิทธิพลของอังกฤษ โดยเกรงว่าอังกฤษจะเคลื่อนขบวนเอาหัวเมืองเหล่านี้ไป พระองค์จึงดำเนินวิเทศนโยบายในการที่จะรักษาหัวเมืองดังกล่าวไว้ ขณะเดียวกันก็ถือโอกาสเข้าไปแทรกแซงหัวเมืองเชียงแขงเดิม จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้เมืองน่าน¹ รับหน้าที่ไปปฏิบัติตามพระบรมราชโองการที่ต้องการให้เจ้าเมืองเชียงแขงเข้ามาขอขึ้นต่อมอมสวามิภักดิ์ให้ได้ จึงมีพระราชดำรัสสั่งขึ้นไปยังเมืองน่านว่า

... เมืองสิงเมืองมั่งก็เป็นเมืองเขตรแขวงเมืองน่านมาแต่เดิม ถ้าเจ้าเมืองเชียงแขงเข้ามาตั้งอาไศยอยู่ในเมืองสิงเมืองมั่ง จงให้อ่อนน้อมต่อเจ้าอนันตวรฤทธิเดชโดยดี ถ้าไม่อ่อนน้อมยอมเป็นเมืองขึ้นก็ได้เจ้าอนันตวรฤทธิเดชแต่งเจ้านายท้าวพระยาคุมกำลังยกไปบุตจว่ากล่าวให้เบญการตกลง ถ้าเจ้าเมืองเชียงแขงจะพูดขัดขวางไม่ยอมเป็นเมืองขึ้น ควรจะขับไล่ก็ให้ยกกำลังขับไล่ไปเสียให้พ้นพระราชอาณาเขตรอย่าให้ตั้งพักอาไศยอยู่ได้... ถ้ายอมให้เจ้าเมืองเชียงแขงอยู่ในพระราชอาณาเขตรไม่ยอมขึ้นเมืองน่านแล้ว อังกฤษก็จะพลอยเคลื่อนขบวนเอาเขตรแดนเมืองน่าน ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตรกรุงเทพฯ ไปเป็นของอังกฤษเสียด้วย...²

¹ที่สั่งให้เมืองน่านรับหน้าที่นี้ เป็นพระราชดำริทั้งของเมืองน่านอยู่ใกล้กับเมืองเชียงแขงมากที่สุด โดยที่เมืองน่านจะควบคุมผ่านทางเมืองเชียงของซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองน่าน และตั้งบนฝั่งแม่น้ำโขง

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.36/41 คุณอักษรน่าน ตอบว่าด้วยได้ส่งเสบียงอาหารขึ้นไปปากแคว บั๊กแคว และไผ่กับได้เจ้าเมืองเชียงแขงซึ่งเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองสิงเมืองมั่งแต่งเครื่องราชบรรณาการมาอ่อนน้อมต่อเมืองน่าน และเจ้าเมืองเชียงแขงไม่อ่อนน้อมต่อเมืองน่านแล้วให้ขับไล่ออกไปให้พ้นพระราชอาณาเขตร
วันที่ 2911 ปีชวศัสมฤตศก จ.ศ. 1250

จากพระราชดำรัสข้างต้นทำให้เห็นนโยบายของไทยต่อแคว้นเชียงแขง (สิง) ชัดเจนว่า ไทยต้องกระทำทุกวิถีทางเพื่อป้องกันการขยายอิทธิพลของอังกฤษมิให้แผ่เข้ามาเหนือหัวเมือง เชียงแขง ซึ่งไทยถือว่าดินแดนดังกล่าวเป็นสิทธิของไทยที่จะเป็นเจ้าของ จึงมอบหมายภาระ รับผิดชอบดังกล่าวให้แก่เมืองน่านเป็นผู้ดูแลและปกครองคุ้มครองแทน ซึ่งก็ปรากฏว่าเมืองน่าน สามารถตอบสนองนโยบายดังกล่าวได้สำเร็จในเวลาต่อมา

1.1 การควบคุมแคว้นเชียงแขงของเมืองน่าน

เกี่ยวกับการขึ้นแคว้นเชียงแขง เมืองน่านในฐานะผู้รับผิดชอบในการปกป้องและรักษาผลประโยชน์ของไทย ได้แสดงบทบาทที่สำคัญ ๆ ดังนี้

1.1.1 การทำให้แคว้นเชียงแขงสวามิภักดิ์ต่อไทย

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411) เป็นต้นมา จักรวรรดิอินมอังกฤษเริ่มคุกคามประเทศไทยเข้ามาทางด้านพม่าเป็นหลัก โดยสามารถรบชนะพม่าในปี พ.ศ. 2395 และในรัชกาลต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พม่าก็ต้องสูญเสียเอกราชให้อังกฤษ โดยถูกผนวกเข้าเป็นแคว้นหนึ่งของอินเดียภายใต้การปกครองของอังกฤษ ซึ่งรวมทั้งบางส่วนของสิบสองปันนา ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2429¹ การคุกคามของอังกฤษดังกล่าวเป็นผลให้ทางไทยต้องเร่งให้เมืองน่านรับจัดการเกี่ยวกับปัญหาในแคว้นเชียงแขงให้เรียบร้อยเพราะมีเวลาจำกัด กล่าวอังกฤษจะเข้ามาแทรกแซง สิ่งแรกที่เมืองน่านได้ดำเนินการคือ การทำให้เจ้าเมืองเชียงแขงยอมสวามิภักดิ์ต่อไทย วิธีการที่เมืองน่านนำมาใช้กับแคว้นเชียงแขงเท่าที่ปรากฏใช้ 2 วิธีสลับกันไป

วิธีแรกคือการเกลี้ยกล่อมให้เจ้าเมืองเชียงแขงยอมเข้ามาสวามิภักดิ์แต่โดยดี วิธีนี้เจ้านครเมืองน่านได้ใช้สถานะจากการที่เป็นเมืองใหญ่เป็นที่เคารพยำเกรงของบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ในแคว้นสิบสองปันนา ประกอบกับความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่มีกับเมืองเชียงแขง²

¹ Michael Edwards. The West in Asia. p. 48

² องค์การคำคุณาธิสา ประชุมพงศาวดารเล่ม 9 พงศาวดารเมืองเชียงแขง

ทำการเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองเชียงแขงที่ตั้งอยู่ที่เมืองสิงห์ให้เข้ายอมสวามิภักดิ์ต่อไทย โดยการส่งหนังสือขึ้นไปเกลี้ยกล่อมและชี้ให้เห็นถึงความสุขสบายที่จะได้รับถ้ายินยอมอ่อนน้อมต่อไทย ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งในหนังสือเกลี้ยกล่อมว่า

...บัดนี้พระราชบัญชาจากราช มารำพึงในพระราชหฤทัยว่าเหตุนั้น ด้วย
มหาจักราเมืองใหญ่ทั้งหลาย...ฝ่ายวันตกอังกฤษก็ตั้งระเอบเมืองอังวะได้แล้ว
ฝ่ายวันออกฝรั่งก็ตั้งระเอบเมืองเกวเมืองยวนได้แล้ว มีแต่กรุงเทพมหานคร
อันเป็นพระราชอาณาเขตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนี้ไม่มีฝรั่งอังกฤษจะมา
กระทำให้เป็นขณะยุทธล่วงเลยเข้าในเขตแดน ฝ่ายอังกฤษทั้งมวลยอมเอาเป็น
ไมตรีทุกเมืองทุกแห่ง เหตุนี้ในเขตแดนของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพมหานคร
ยังมีความสบายจนทุกวันนี้ด้วยพระบารมีพระมหากษัตริราชเจ้าแม่เพื่อไปไพบมา ฯ
ประเทศทุกแห่ง บัดนี้ด้วยเจ้าคุณเป็นราชันดคาไถยกเข้าตั้งอยู่ในเมืองสิงห์แล้ว...
จะยินยอมอ่อนน้อมสวามิภักดิ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในกรุงเทพฯ ฝ่ายใดก็ได้
สุขสบายต่อไปนั้น ใต้แต่งเครื่องราชันนการให้เจ้านายหัวพระยาราชากรมการ
นำลงมาถึงนครเมืองน่าน...¹

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงฐานะความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างเมืองน่าน
กับเมืองเชียงแขงและความฉลาดของเจ้าเมืองน่านที่พิจารณาว่าสมควรเจ้าเมืองเชียงแขงอย่าง
แน่นอน แต่ทว่า การใช้วิธีการเกลี้ยกล่อมให้ยอมสวามิภักดิ์แต่โดยดีทำได้ผลไม่ กล่าวคือเจ้าเมือง
เชียงแขงยังคงถือคั้งเบี่ยงบ่ายไม่ยอมลงมาโดยอ้างว่าต้องจัดการป้องกันรักษาน่านเมืองก่อน
เพราะพวกฮ่อไถยกกำลังเข้าที่เมืองอังวะ² และยังกล่าวต่อไปอีกว่าถ้าจะให้เมืองเชียงแขง
ยอมอ่อนน้อมกรุงเทพฯ จะต้องเอาเชียงตุงให้เสียก่อน ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งใน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/2 ใบบอกเมืองน่าน
จ.ศ. 1250

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.37/101 เรื่อง น่านตอบให้
จัดการรักษาเมืองสิงห์เมืองนัง ซึ่งเจ้าเมืองเชียงแขงตั้งอยู่ขึ้นให้เป็นขึ้นขึ้น วันที่ 12 มิถุนายน
ร.ศ. 108

หนังสือของเจ้าเมืองเชียงใหม่ที่ส่งลงมาเมืองน่านว่า "...ซึ่งจะให้เมืองเชียงใหม่แขวงแต่ง
 ราชบัณฑิตการกันคอกไม้เงินและคอกไม้ทองลงมาครั้งนี้อะไรไม่ได้ เหตุเมืองเชียงรุ่ง เชียงตุงกับ
 เมืองเชียงใหม่แขวงคอกกันแล้ว 3 ลูก ช่วยกันว่าพากันคิด...ขอให้เจ้านครเมืองน่านคิดเอาเมือง
 เชียงตุงให้ไว้ก่อน ถ้าได้เมืองเชียงตุงแล้วเมืองเชียงใหม่แขวงจะคบลาอยู่ในลอบ ถ้าสิ่งนี้อยู่ในมือ..."¹

จากความล้มเหลวดังกล่าวทำให้เจ้านครเมืองน่านเห็นว่าวิธีการเกลี้ยกล่อมแต่โดยดีนั้น
 ไม่สามารถที่จะทำให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ยอมสวามิภักดิ์ได้ จึงเปลี่ยนมาใช้วิธีการใหม่ คือ
 การส่งกองทัพขึ้นไปยังกับ จึงสั่งให้เจ้าสุริยวงษ์เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองหลวงภูคา² แล้วให้
 พระยาพนังใจถือหนังสือของเจ้านครเมืองน่านขึ้นไปให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ ขณะเดียวกันก็ให้
 เจ้าเมืองเทิง และเชื้อสายเมืองหลวงภูคาที่อพยพเข้ามาอยู่ที่เมืองน่านยกทัพตามขึ้นไปตั้งที่ปางตัน
 ฝ่ายเจ้าเมืองเชียงใหม่เมื่อได้รับแจ้งหนังสือของเจ้านครเมืองน่านและทราบว่ามีการยกทัพ
 ขึ้นไปประชิดเมืองเช่นนี้ จึงแต่งตั้งให้นายพนาอินตระลงมารับกองทัพเจ้าสุริยวงษ์ที่เมืองหลวง
 ภูคาพร้อมกับเชิญเจ้าเมืองเทิง เจ้าเมืองหลวงภูคาเข้าไปอยู่ในเมืองสิงห์ สำหรับกองทัพของ
 เจ้าสุริยวงษ์ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองหลวงภูคานั้นเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ขอร้องต่อเจ้าสุริยวงษ์ไม่ให้
 ยกไพรพลทั้งหมดเข้าไปในเมืองสิงห์ โดยกล่าวว่า "...ถ้าจะเข้ามานั้นก็ขอมาแค่ 40 - 50 คน
 ด้วยการที่จะไต่มนิยัตินักกัณฑ์ต่อกรุงเท่านั้น ข้าพเจ้าทั้งปวงมีความยินดีเป็นอันมาก แต่จะให้
 ข้าพเจ้าทั้งปวงทำอย่างใดจะชอบจะควรนั้นก็แล้วแต่เจ้าสุริยวงษ์ว่าแม่ทัพจะชี้แจงให้ทุกประการ..."³

เจ้าสุริยวงษ์เมื่อเห็นเจ้าเมืองเชียงใหม่แสดงออกมาเช่นนั้น จึงเอาความเรื่อง
 น้ำใจพัฒนาขึ้นมาถามว่า โดยแต่งตั้งให้แสนสิทธิสารถือหนังสือขึ้นไปพร้อมกับทูตเมืองเชียงใหม่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/2 ใบบอกเมืองน่าน
 วันที่ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 108

² เมืองหลวงภูคา เป็นเมืองขึ้นของเมืองน่านและเป็นเมืองร้างเพราะพลเมืองถูก
 กวาดต้อนเข้ามาไว้ในเมืองน่าน

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/2 ใบบอกเมืองน่าน
 วันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 108

ในหนังสือมีความว่าถ้าหากเจ้าเมืองเชียงแขงจะตั้งใจอ่อนน้อมยินดีสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ แล้ว ให้เจ้าเมืองเชียงแขงแลเจ้านายท้าวพระยาทั้งปวงสาบานตัวรับน้ำพิพัฒน์สัตยา กระทำ สัตยานุสสัยคือได้ฝ่าละอองฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่กรุงเทพฯ ตามเยี่ยงอย่างธรรมเนียม ประเพณีในการอ่อนน้อมยินดีสวามิภักดิ์จึงจะเป็นเสร็จการมั่นคง¹ พร้อมกันนั้น เจ้าสุริยวงษ์ ก็ส่งความเรื่องดังกล่าวขึ้นไปยังเจ้าเมืองภูคาซึ่งพักอยู่ที่เมืองสิงห์นั้น ให้ชี้แจงว่ากล่าวกับ เจ้าเมืองเชียงแขง เจ้านายท้าวพระยาให้เร่งสาบานตัวรับน้ำพิพัฒน์สัตยาโดยเร็ว²

ฝ่ายเจ้าเมืองเชียงแขงเมื่อได้รับหนังสือของเจ้าสุริยวงษ์ด้วยความกลัวจึงได้ยอม สวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ โดยกำหนดเอาวันที่ 18 พฤศจิกายน ร.ศ. 108 เวลาสี่โมงเป็น วันกระทำพิธีสาบานตนและถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ซึ่งมีพิธีการ ดังนี้

...เจ้าเมืองเชียงแขง..เจ้านายท้าวพระยาในเมืองสิง...พร้อมเพรียงกันที่ อารามวัดหลวงกลางเมืองสิง แล้วเจ้าเมืองจึงเอาปืน 4 บอก หอกสี่คัน คานผักทองคำสี่เล่ม รมีตของคำคันหนึ่ง และพานดอกไม้ธูปเทียน แต่ง ท้าวพระยามารับเชิญเอาน้ำพิพัฒน์สัตยาที่ภักเจ้าเมืองภูคาเมืองเทิงเข้าไปใน วิหารวัดหลวงนิมนต์พระสงฆ์รูปมาให้สวดแล้วสวดพระพุทธมนต์ แลอ่านคำ น้ำพิพัฒน์สัตยา แล้วบ้ายหน้าต่อกรุงเทพฯ ถวายบังคมต่อได้ฝ่าละอองฯ แล้วพร้อม กันรับน้ำพิพัฒน์สัตยาจากทุกคน...³

การรับน้ำพิพัฒน์สัตยาและสาบานตนดังกล่าว นับเป็นขั้นแรกของการยินยอม สวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ ของเจ้าเมืองเชียงแขงและเมืองขึ้น หลังจากนั้นเมื่อยกหนึ่งปีเจ้าเมือง เชียงแขงและเมืองขึ้นก็ได้ทำหนังสือยินยอมสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นสิ่งใหม่ที่ใช้หนังสือ สัญญาเป็นสายสัมพันธ์รักษาสภาพความเป็นมาของเขตแดนในประวัติศาสตร์ พร้อมกันนั้นก็ได้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/2 ใบบอกเมืองน่าน วันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 108

² ด.

³ ด.

จัดเครื่องราชบรรณาการลงมาถวาย ทั้งปรากฏข้อความในหนังสือที่ส่งลงมาพร้อมกับเครื่อง
ราชบรรณาการว่า

...ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงจัดได้เครื่องราชบรรณาการ ถิ่นไม้ทองคำหนัก $\frac{2}{2}$
ตันได้เงินหนัก $\frac{7}{2}$ มาศรีขาว มาศรีลาย 3 มา ๆ หนึ่งมีเดือยทั้ง 4 ท้าว แดง
ให้พระยาราชไมตรี ราชพรหมยาแสนราชวัง นาย บ่าวไพร่ 11 คน นำเอาเครื่อง
ราชบรรณาการลงมาทูลเกล้าถวายขอเป็นได้มาล่องๆ เอกราชาพระมหากษัตริศ-
ธราชเจ้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ ทั้งเขตแดนเมืองเชียงแขงแลเมือง
ขึ้นของเมืองเชียงแขงด้วยทั้งสิ้นสืบไปเท่ากาลปาวสาร...¹

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่านโยบายของกรุงเทพฯ ที่ต้องการมีอำนาจ
เหนือเมืองเชียงแขงได้บรรลุผลสำเร็จในนี้เอง อย่างไรก็ตามแม้ว่าเจ้าเมืองเชียงแขงจะ
ยินยอมสวามิภักดิ์แต่โดยดีก็ตาม ไทยก็หาได้วางใจในการขยายอิทธิพลของอังกฤษไม่ จึงได้
กำชับขึ้นไปเมืองน่านให้ทำการควบคุมเมืองเชียงแขงและเมืองขึ้นให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น จึงมี
พระบรมราชโองการขึ้นไปถึงเจ้านครเมืองน่านว่า

...การซึ่งเจ้าเมืองเชียงแขงอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาครั้งนี้ยังเป็นการ
ใหม่อยู่ ฝ่ายเขตแดนพม่าตกเป็นของอังกฤษ ๆ ก็กำลังคิดจัดการที่จะปกครอง
บ้านเมือง บางทีก็จะมีเหตุเกี่ยวข้องกับเมืองเชียงแขงบ้าง เจ้าเมือง
เชียงแขงทั้งเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ ใหม่ ยังมีให้เข้าใจชนมธรรมนิยมแล
ทางราชการในกรุงเทพฯ จะพูดได้ตอบกับอังกฤษไม่สะดวก ควรที่จะให้เจ้านาย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/2 ใบนอกเมืองน่าน
วันที่ 26 เมษายน ร.ศ. 109

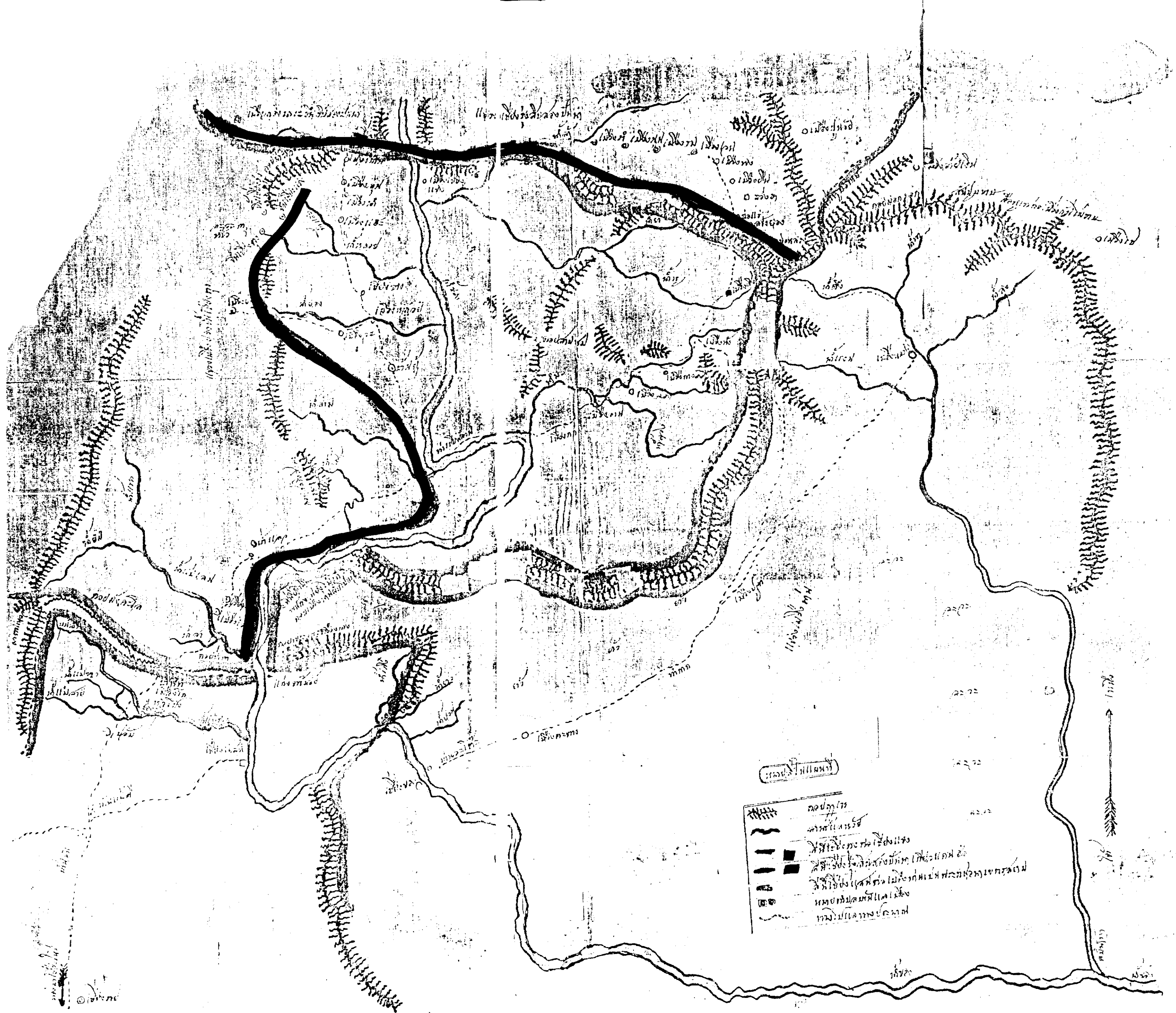
ผู้ใหญ่นับไปช่วยทำนุบำรุงแนะนำในทางราชการให้เจ้าเมืองเชียงใหม่เข้าใจ...¹

จากพระบรมราชโองการเกี่ยวกับการส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับเมืองเชียงใหม่ดังกล่าว
เจ้านันทวรฤทธิเดชจึงส่งของตอบพระบรมราชโองการด้วยการขอพระราชทานให้เจ้านาย
เชื้อสายเจ้าเมืองภูคาซึ่งเป็นเมืองร้างใกล้กับเมืองสิงเมืองนัง ยกครอบครัวขึ้นไปตั้ง
เมืองหลวงภูคา² เพื่อที่จะได้เป็นที่ปรึกษาหารือกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ และคอยสืบสวนข้อ
ราชการต่าง ๆ³ รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสตอบในเรื่องนี้ว่า "...การซึ่งเจ้า
อันทวรฤทธิเดชก็จะตั้งเมืองหลวงภูคาขึ้นให้เป็นบ้านเมืองนั้นเป็นการชอบด้วยราชการ
ยิ่งจะได้เป็นเมืองที่พิทักษ์รักษาการ เมืองสิงเมืองนัง แต่ซึ่งจะให้แต่เจ้านายเชื้อสาย
พวกเมืองหลวงภูคาซึ่งเป็นคนเล็กไม่มีกำลังแลสติปัญญารอบรู้ในราชการขึ้นไปตั้งอยู่ ก็ไม่สู้
เหมาะสมโดยอันใดนัก เมื่อมีเหตุการณ์เหตุอันใดที่หนักไม่สามารที่จะพูดได้ตอบจัดการ
ป้องกันไม่ให้เสียทั่วทั้งที่ไม่ก่อนได้...จึงทรงพระราชดำริ เห็นสมควรว่าควรจะให้เจ้านาย
ผู้ใหญ่นับไปตั้งอยู่ที่เมืองหลวงภูคา แล้วแต่งตั้งท้าวพระยาภคสมควร ขึ้นไปฟังราชการอยู่ที่
เมืองสิงเมืองนัง ให้คอยนอกข่าวลงมายังเมืองหลวงภูคาอย่าให้ขาด เมื่อมีเหตุการณ์ใด
อังกฤษจะเข้ามาตรวจตราเขตแดนถึงเมืองเชียงใหม่ ก็จะเข้ามาหาเจ้าเมืองเชียงใหม่

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.40/4 เรื่อง
เจ้านันทวรฤทธิเดชท่านให้เจ้าราชวงศ์ นายน้อยบัวเรียว เชื้อตรารับสั่งพระองค์เจ้า
โสภณมณฑิพย์ ไปตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่ซึ่งมีความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ จัดตั้งไม้เงินต้นไม้ทอง
ถวายขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพฯ วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 110

²การยกครอบครัวขึ้นไปตั้งเมืองหลวงภูคานั้น เท่ากับเป็นการรื้อฟื้นเมืองหลวงภูคา
"ขึ้นใหม่" จากชื่อ "เมืองหลวงภูคา" น่าจะสันนิษฐานได้ว่าคงจะเคยเป็นเมืองหลวงหรือ
เมืองสำคัญ หรือมีขนาดใหญ่มาก่อน

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร นค.

ก็ให้เจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองหลวงภูคาขึ้นไปเมืองสิงเมืองนัง พுகจาโก้ตอบชี้แจงกับ
อังกฤษให้เข้าใจว่าเมืองสิงเมืองนังเป็นเมืองในพระราชอาณาเขตเรายอมให้เจ้าเมือง
เชียงแขงตั้งอาไศยอยู่ ด้วยเจ้าเมืองเชียงแขงยอมอ่อนน้อมเบนเข้าขอบขันธสีมา อย่าให้
อังกฤษมาเคลือบคลุมเอาเมืองสิงเมืองนังไปเป็นเขตแดนเมืองเชียงแขงเสียด้วยให้...¹

จากพระบรมราโชบายดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถและความรอบรู้ใน
เรื่องการเมืองระหว่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรง
เตรียมการตอบโต้คาดคะเนขึ้นเชิง ท่าที ของอังกฤษในเรื่องการขยายอำนาจและอาณาเขต
อาจจะเรียกได้ว่าเป็นการ "กัน" การแผ่ขยายอิทธิพลจักรวรรดินิยมของอังกฤษ ซึ่งเริ่มต้น
ด้วยการที่ไทยส่งกำลังไปบังคับให้เชียงแขงถือน้ำพิพัฒน์สัตยา และทำสัญญาอยู่ใต้การควบคุมของ
ไทย ด้วยเหตุผลดังกล่าวทางกรุงเทพฯ จึงเร่งให้เจ้าอนันตวรฤทธิเดชเจ้ากรมเมืองน่านให้
รับจัดส่งเจ้านายขึ้นไปตั้งประจำอยู่ที่เมืองหลวงภูคา และเมืองสิงเมืองนัง ซึ่งเจ้ากรมเมืองน่าน
ก็ได้ปฏิบัติตามคำสั่งอย่างเคร่งครัด คือส่งให้เจ้าสุริยวงษ์ซึ่งเลิกกบฏจากเมืองสิงเมืองนัง
ให้ตั้งประจำอยู่ที่เมืองหลวงภูคา พร้อมกันส่งให้เจ้าสุริยวงษ์เกณฑ์หัวเมืองต่าง ๆ เตรียม
กำลังไว้พร้อมเพียงเพื่อคอยป้องกันข้าศึกทางเมืองสิงเมืองนัง และระวังรักษาสาย
เขตแดน พร้อมกันนั้นเจ้ากรมเมืองน่านก็สั่งให้ข้าราชการ นายหนานไชยสาร นายน้อยอินทศ
พระยาอินทขึ้นไปสืบข่าวราชการอยู่กับเจ้าเมืองเชียงแขงที่เมืองสิง โดยเจ้านายทั้งสามออก
จากเมืองน่านในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2433²

1.1.2 การทำหน้าที่เป็นคนกลางในการติดต่อกันระหว่างกรุงเทพฯ กับ แคว้นเชียงแขง

เมืองน่านนอกจากจะเป็นตัวจักรสำคัญที่ทำให้เจ้าเมืองเชียงแขงยอมสวามิภักดิ์ต่อ
ไทยแล้ว ยังมีบทบาทที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือการกระทำหน้าที่เป็นคนกลางในการติดต่อ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.40/5 เรื่อง เจ้าอนันตวรฤทธิเดชให้เร่งจัดหัวเมืองหลวงภูคาจัดเจ้านายพลัดเปลี่ยนขึ้นไปอยู่รักษา แล้วให้มีหัวพระยาขึ้นไปประจำราชการอยู่เมืองสิงเมืองนัง วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 110

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12ก/2. ในบอกเมืองน่าน
วันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 109

ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองเชียงใหม่ ทำนองเดียวกับเมืองพระตะบองเป็นผู้ควบคุมเขมร หรือเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา คุมหัวเมืองมาลายูของไทย จึงปรากฏว่าเรื่องราวต่าง ๆ ทุกเรื่องที่จะติดต่อถึงกันระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองเชียงใหม่จะกระทำโดยผ่านเมืองน่านทั้งสิ้น จะเห็นได้จากตัวอย่างในปี พ.ศ. 2433 เมื่อคราวที่พระองค์เจ้าโสภณพัฒนพิพัฒน์ไปตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่ที่เมืองลี้้น พระองค์ก็ได้แต่งตั้งเจ้าสุริยวงษ์ที่เจ้าราชวงศ์และนายน้อยบัวเรียวเมืองน่านเป็นผู้เชิญตรารับสั่งขึ้นไปตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่¹ หรือถ้ากรุงเทพฯ จะพระราชทานสิ่งของอันใดขึ้นไปให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ เมืองน่านก็จะได้รับมอบหมายให้กระทำหน้าที่นี้ทุกครั้ง ดังตัวอย่างคุณอักษรที่มีขึ้นไปยังเมืองน่านคนหนึ่งว่า "...ให้เจ้านันทวรฤทธิเดชเจ้านครเมืองน่านแจ้งเจ้านายหัวพระยาภาควิชาพระมณฑลสิ่งของซึ่งพระราชทานแก่เจ้าเมืองเชียงใหม่ขึ้นไปให้แก่เจ้าเมืองเชียงใหม่บุตรภรรยา พระราชไมตรีแสนวิงวามอย่างธรรมเนียม..."²

นอกจากจะเป็นตัวแทนของกรุงเทพฯ เมืองน่านยังทำหน้าที่เป็นตัวแทนของทางฝ่ายหัวเมืองเชียงใหม่ โดยเมืองน่านจะทำหน้าที่กลั่นกรองเรื่องราวต่าง ๆ ที่หัวเมืองเชียงใหม่ส่งลงมายังกรุงเทพฯ ทั้งนี้เพราะเจ้านายเมืองเชียงใหม่ไม่ทราบขนบธรรมเนียมของไทยที่พอ ดังจะเห็นได้จากเรื่องราวบรรณาการที่เจ้าเมืองเชียงใหม่จัดส่งมาถวายทุกครั้ง เจ้านายหัวพระยาเมืองเชียงใหม่จะขอร้องให้ทางเมืองน่านช่วยจัดแต่งตั้ง ทั้งปรากฏให้เห็นได้จากการที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ขอให้เจ้าสุริยวงษ์ช่วยจัดแต่งเรื่องราวบรรณาการให้ว่า "...เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้จัดเงินทองให้พระยาหลวงพรหมวงษ์ พระยายมดเมืองแสนประชา-ชนภูเขามาถึงเจ้าสุริยวงษ์...ขอให้เจ้าสุริยวงษ์ทำตามแบบอย่างที่เคยทำไปทุกเกล้าฯ ถวาย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.40/4 เรื่อง เจ้านันทวรฤทธิเดช เสนอให้เจ้าราชวงศ์ นายน้อยบัวเรียว เชิญตรารับสั่งพระองค์เจ้าโสภณพัฒนพิพัฒน์ไปตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่ ซึ่งมีความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ จัดตั้งไว้เงินค้ำไ้ทองถวายขอเป็น ข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพฯ วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 110

² ก.

เจ้าสุริยวงษ์ได้ส่งพระยาหลวงพระมงษ์เอาทองคำเงินลงมาถึงข้าพุทธเจ้า 3 นครเมืองน่าน
ทำต้นไม้ทอง เงิน ให้เจ้าเมืองเชียงแขง..."¹ เป็นต้น

กล่าวได้ว่าเมืองน่านมีบทบาทอย่างสำคัญในการกระทำหน้าที่เป็นสื่อกลางระหว่าง
กรุงเทพฯกับเชียงแขง ทำให้ไทยสามารถที่จะรักษาอำนาจและควบคุมหัวเมืองดังกล่าวให้
ใกล้ชิดกับไทยยิ่งขึ้น

1.1.8 การเจรจากับอังกฤษเกี่ยวกับปัญหาแคว้นเชียงแขง

เบื้องหลังของการเจรจาเรื่องปัญหาเมืองเชียงแขงหรือเมืองสิง เป็นผลสืบเนื่องมา
จากการที่รัฐบาลไทยยอมรับคำขาดของฝรั่งเศส การยอมทำสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.
2436 และยอมยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสนั้น ได้ก่อให้เกิดผลกระทบในการสูญเสีย
ดินแดนอีกหลายแห่งในเวลาต่อมา รวมทั้งดินแดนเมืองสิงซึ่งอยู่ในแคว้นเชียงแขง ซึ่งก่อให้เกิด
การเผชิญหน้าระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสจนเป็นวิกฤตการณ์ที่ทำให้ทั้งสองประเทศหวาดหวั่น
ใช้กำลังต่อกัน

ปัญหาเมืองเชียงแขงหรือเมืองสิง เป็นปัญหาหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงบทบาทของเมืองน่าน
ที่มีต่อการเมืองระหว่างประเทศของไทย เมืองน่านได้แสดงบทบาทสำคัญเมื่อไทยกับอังกฤษ
ได้เริ่มเจรจากันในเรื่องสิทธิการครอบครองเมืองเชียงแขง ซึ่งการเจรจาดังกล่าวเริ่ม
จากการที่อังกฤษส่งพนักงานคือมิสเตอร์อาเธอร์กับมิสเตอร์กลาคเข้ามาเมืองสิงในวันที่ 20
กุมภาพันธ์ 2433² ซึ่งฝ่ายไทยก็ได้ส่งหลวงสรสิทธิยานุการเป็นตัวแทนขึ้นไป พร้อมกับสั่งขึ้นไป
ยังเมืองน่านให้แต่งตั้งเจ้านายท้าวพระยาขึ้นไปปรึกษาชี้แจงร่วมกับหลวงสรสิทธิยานุการ³ โดย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/2 ใบบอกเมืองน่าน
วันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 109

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/3 ใบบอกเมืองน่าน
ร.ศ. 109

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/3 ใบบอกเมืองน่าน
วันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 110

สั่งให้เมืองน่านเขียนหนังสือพงศาวดาร เกี่ยวกับอำนาจของไทยที่มีเหนือ เมือง เชียง เชียงแสน เพื่อนที่จะใช้เป็นหลักฐานแสดงกรรมสิทธิ์ของไทยเหนือ เมือง เชียง เชียงแสนสำหรับโต้ตอบกับ อังกฤษ¹ อันแสดงให้เห็นถึงการที่ไทยพยายามใช้วิธีการทูตในการอ้างอำนาจอธิปไตยว่า เมือง เชียง เชียงแสน เป็นของไทยแน่นอน ได้แก่การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ พระเตรียมไว้พร้อมแล้ว คือมีทั้งสัญญา พงศาวดาร และการควบคุมอยู่ที่เมืองหลวงภูคาโดย ที่ไทยจะไม่ส่งทหารไปประจำการในเมือง เชียง เชียงแสนซึ่งเป็นคนละธรรมชาติกับพวกฝรั่ง แต่ฝ่ายไทยทำงานล่าช้าส่งไปไว้นั้น เพราะอังกฤษเร่งเจรจาเสียก่อน การเจรจาเกี่ยวกับ ปัญหาเมือง เชียง เชียงแสนระหว่างไทยกับอังกฤษรอบแรกมีขึ้นในวันที่ 23 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 2433 ผลการเจรจาในครั้งนี้ได้แสดงให้เห็นถึงการแทรกแซงของอังกฤษในหัวเมือง เชียง เชียงแสนอย่าง ชัดเจน กล่าวคือ อังกฤษไม่ยอมรับว่าเมือง เชียง เชียงแสน (สัง) เป็นของไทย โดยกล่าวว่า เมืองดังกล่าวยังคงเป็นเมืองกลางไม่ขึ้นกับฝ่ายใด² และฝ่ายอังกฤษให้สิ่งกำชับเจ้าเมือง เชียง เชียงแสนไม่ให้ขอความช่วยเหลือใดใดจากไทย เรื่องคำสั่งดังกล่าวเจ้าเมือง เชียง เชียงแสนได้นำ มาพูดให้กับหลวงสรสิทธิยานุการฟังว่า "...เมืองสังนี้ไม่ยอมให้เพราะ เป็นของอังกฤษ ฯ" สั่งว่าตั้งแต่นั้นต่อไปสิ่งของอันใดก็อย่าให้อย่างฝ่ายใด ถ้ามีก็รีบพ่วงก็อย่าเกดทำลึงฝ่ายใด ให้เอากำตั้งเมือง เชียง เชียงแสน เมืองนี้เป็นของอังกฤษแล้ว..."³

สรุปผลจากการเจรจาในรอบแรกนี้ได้ว่า อังกฤษไม่ยอมรับว่า เชียง เชียงแสน เป็นของไทย แม้จะมีการอ้างหลักฐานต่าง ๆ มายืนยัน อย่างไรก็ตามไทยเองก็ไม่เห็นด้วยกับการเจรจาในครั้งนี้ และยังคงถือว่า เชียง เชียงแสน เป็นของไทย ดังจะเห็นได้จากการหาหนทางแก้ไขปัญหาระหว่างนี้ในเวลาต่อมา แต่ผลสำคัญอันหนึ่งที่เกิดจากการเจรจาในครั้งนี้ คือทำให้เจ้าเมือง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/196 หนังสือราชการ เรื่องเมืองสังเมืองน่าน วันที่ 25 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/3 ใบนอกเมืองน่าน สำเนาที่ 922 วันที่ 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/196 หนังสือราชการ เมืองสังเมืองน่าน สำเนา 922 วันที่ 25 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

เชียงใหม่เกิดความลังเลไม่แน่ใจว่าตนเองจะตกไปเป็นของฝ่ายใด จึงกล่าวกับหลวงสรสิทธิ์ยา-
 นุการว่า "...เมืองสิ่งก็อยู่ในระหว่างไฉนยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาฝ่ายสยาม เมืองสิ่งเวลานี้
 ก็เป็นกลางจะคิดสืบทอดข้างไหนก็ไม่ทราบ ถ้าตกไปเป็นฝ่ายอังกฤษก็ขออย่าให้เป็นัวหมอง
 อันใด แต่ใจขอ สัมครได้ตกมาเป็นฝ่ายสยาม ถ้าตกเป็นฝ่ายสยามไม่สมัครเข้ากับเมืองน่าน...
 เพราะเมืองสิ่งคือเชียงใหม่แต่เดิมก็ไม่ขึ้นกับเชียงตุง เมืองน่านก็ถือเป็นเมืองพระบุญ พระตา
 ต่อกัน..."¹

จากหลักฐานดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าเมืองเชียงใหม่เริ่มลังเล ไม่แน่ใจว่าอังกฤษหรือ
 ไทยใครจะมีอำนาจมากกว่า สภาพเช่นนี้มักจะเกิดขึ้นกับเมืองเล็กที่อยู่ระหว่างเมืองใหญ่
 จะอยู่เป็นกลางเฉย ๆ ก็ไม่ได้ ไม่มีทางเลือก ดังจะเห็นในสมัยก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามา
 หัวเมืองแถบนี้ชื่ออีกอย่างว่า "เมืองสองฝ่ายฟ้า" หรือ "เมืองตามฝ่ายฟ้า" คือยอมรับทั้ง
 อำนาจของไทย จีน และพม่า ส่วนการที่เมืองเชียงใหม่ไม่ขอขึ้นกับเมืองน่านนั้น น่าจะเป็น
 เพราะเกิดความไม่มั่นใจว่าเมืองน่านจะให้ความคุ้มครองได้ และการที่เจ้าเมืองเชียงใหม่
 ขอขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรงนั้นน่าจะเป็นเพราะต้องการปรับฐานะของตนให้สูงขึ้น ซึ่งเรื่องนี้
 ทางกรุงเทพฯ ก็เห็นเป็นการดีอยู่ แต่ไทยยังไม่มั่นใจนักว่าอังกฤษจะยอมปล่อยเมืองเชียงใหม่
 ให้กับไทย จึงไม่อาจที่จะพระราชทานเครื่องยศแต่งตั้งขึ้นไปได้เพราะเกรงจะก่อ ดังจะเห็น
 ได้จากพระราชดำริที่มีถึงกรมหลวงเทเวศร์วังหลวงว่า "...ฉันยังไม่แน่ใจเลยว่า
 อังกฤษจะยอมให้แก่เรา ด้วยเมืองในเขตรแวงที่อยู่ใกล้กับเจ้าเมืองเชียงใหม่มันติดกับ
 เมืองเชียงตุงมาเสียช้านานนักแล้ว..."²

การแก้ไขปัญหาระหว่างเมืองเชียงใหม่เพื่อให้ออกพ้นจากการยึดครองของอังกฤษ จึง
 เป็นปัญหาที่รัฐบาลไทยให้ความสนใจและพิจารณาหาแนวทางหลายอย่างเพื่อป้องกันการแทรกแซง
 จากอังกฤษอย่างขมุกขมัว เพื่อการแก้ไขปัญหาดังกล่าวในปี พ.ศ. 2435 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 ราชานุภาพจึงได้เสนอแนวทางการป้องกันการแทรกแซงของอังกฤษว่า "...ควรจะต้องตั้ง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/196 หนังสือราชการ
เมืองสิ่งเมืองนัง ลำเนาที่ 2071 วันที่ 25 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/196 หนังสือราชการ
เมืองสิ่งเมืองนัง ประกาศที่ 86/110 วันที่ 24 มิถุนายน ร.ศ. 110

เจ้านายเมืองน่านที่ไว้ในใต้กับไพร่พอสสมควรให้ไปรักษาราชการอยู่ ณ เมืองสิงก่อนเวลา
ที่ข้าหลวงจะขึ้นไปปักปันเขตแดน จะได้ปรากฏแก่เจ้าเมืองเชียงแขงและทางฝ่ายอังกฤษว่า
ไทยได้เกรงองไธงกันเมืองเชียงแขงอยู่จริง..."¹ ซึ่งข้อเสนอดังกล่าวได้รับความเห็นชอบ
จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 แต่ที่พระองค์ทรงตั้งวงตั้งอยู่คือ เรื่องตัวบุคคล
ที่จะส่งขึ้นไปเมืองสิง จึงมีพระราชดำรัสในเรื่องนี้ว่า "...ผู้ที่ขึ้นไปต้องเป็นผู้มีสติปัญญา
หมั่นซักถามประการหนึ่ง อย่าให้ขึ้นไปเบียดเบียนจนมันโคตไปสมัครข้างเขา ตรงกับคำว่า
"ตีปลาหน้าไซ" ได้..."² ผลที่สุดการแก้ปัญหาเมืองเชียงแขงจึงรับเอาวิธีการของ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพไปปฏิบัติ โดยเจ้านายเมืองน่านที่จะจัดส่งขึ้นไปนั้น ได้มอบหมาย
ให้ข้าหลวงประจำเมืองที่ใกล้ชิดกับเจ้านายเมืองน่านคือ พระยาสุนทรบุรุษ หรือหลวงชาญภูเบศร
เป็นผู้ดำเนินการ

จากวิธีการแก้ไขปัญหาดังกล่าวข้างต้น เป็นผลให้การเจรจาเรื่องเมืองเชียงแขง
ระหว่างไทยกับอังกฤษที่มีขึ้นในเวลาต่อมาเป็นไปด้วยความราบรื่น ซึ่งผลการเจรจารากฎว่า
อังกฤษยอมรับว่าไทยมีอำนาจเหนือเมืองเชียงแขง โดยอังกฤษยินยอมรับในเบื้องต้นว่าเมือง
เชียงแขงเป็นของไทย³ เมื่อ พ.ศ. 2436 ก่อนวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยน
กับดินแดนในปกครองของเชียงใหม่ 13 หัวเมืองที่ไทยยกให้อังกฤษ⁴

1.1.4 การสูญเสียเมืองเชียงแขง (สิง) ให้แก่ฝรั่งเศส

จากการที่อังกฤษยกเมืองเชียงแขงให้กับไทยนั้น ถ้าพิจารณาถึงสาเหตุที่แท้จริงแล้ว
จะพบว่าเป็นนโยบายของอังกฤษเอง เหตุผลสำคัญของอังกฤษคือต้องการกีดกันอิทธิพลของ
ฝรั่งเศสให้ห่างไกลจากบริเวณลุ่มน้ำโขงตอนบน จึงยกเมืองเชียงแขงให้แก่ไทย โดยมีข้อกำหนด
ว่าห้ามยกให้แก่ประเทศอื่น⁵ เป็นทำนองกันชนระหว่างเขตแดนของอังกฤษในสิบสองปันนา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/197 หนังสือราชการเรื่อง
เมืองเชียงแขงเมืองสิงเมืองนัง ที่ 185/22701 วันที่ 19 มกราคม ร.ศ. 111

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/197 หนังสือราชการเรื่อง
เมืองเชียงแขงเมืองสิงเมืองนัง ที่ 826/111 วันที่ 20 มกราคม ร.ศ. 111

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/197 หนังสือราชการเรื่อง
เมืองเชียงแขงเมืองสิงเมืองนัง ที่ 93/753 วันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ. 112

⁴ ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก หน้า 227 - 228

⁵ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 หน้า 142

และเชียงตุงกับเขตแดนของฝรั่งเศสในด้านตะวันออกของแม่น้ำโขง ทั้งนี้เพราะอังกฤษไม่ต้องการ มีดินแดนที่ติดต่อกับฝรั่งเศสนั่นเอง อย่างไรก็ตามแม้ไทยจะได้กรรมสิทธิ์ในเมืองเชียงแขงจาก อังกฤษ แต่ว่ารัฐบาลไทยก็ทำได้ดำเนินการอย่างไรกับหัวเมืองดังกล่าว ทั้งนี้เพราะไทยต้อง เผชิญกับปัญหาเร่งด่วนที่ต้องรีบแก้ไข คือการคุกคามของฝรั่งเศสที่เริ่มขึ้นนับแต่ไทยเสร็จสิ้น การเจรจากับอังกฤษซึ่งผลจากการคุกคามของฝรั่งเศสทางด้านตะวันออกของแม่น้ำโขงทำให้อำนาจ ของไทยในเมืองเชียงแขงที่อังกฤษยอมยกให้ได้รับความกระทบกระเทือนเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ภายหลังเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ไทยต้องสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด ให้แก่ฝรั่งเศสนั้น ได้ส่งผลกระทบกระเทือนต่อแคว้นเชียงแขงที่ครอบงำอยู่ฝั่งซ้ายและฝั่งขวา แม่น้ำโขง และต้องเสียไปให้กับฝรั่งเศสในที่สุด ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

ภายหลังที่ไทยยอมรับคำขาดจากฝรั่งเศส และยอมทำสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ส่งผลให้เมืองเชียงแขง (สิง) ซึ่งก่อนหน้านั้นอังกฤษยกให้ไทยและตกในอยู่ ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศสนั้น ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์เมืองสิงขึ้นทันที ทั้งนี้เกิดจากความ ไม่พอใจของอังกฤษที่จะเห็นฝรั่งเศสเข้ายึดครองดินแดนแห่งนี้ด้วยเหตุผลทางยุทธศาสตร์ แม้เมืองสิงจะเป็นเมืองเล็ก ๆ มีจำนวนพลเมืองเพียง 800 คน แต่อังกฤษก็ถือว่ามีความหมาย ต่อการรักษาเขตแดนด้านพม่าและไทย อังกฤษได้รับส่งนายสเฮอร์ลิงก์ไปแจ้งแก่เจ้าเมืองสิงว่า อังกฤษเปลี่ยนใจที่จะโอนเมืองสิงให้แก่อไทย พร้อมกับส่งทหารจำนวน 130 คนเข้ารักษาเมือง การใช้กำลังเข้ายึดครองเมืองสิงจึงเป็นเหตุการระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสขึ้นทันที เพื่อหาทาง แก้ไขปัญหานี้ รัฐบาลอังกฤษจึงเสนอให้มีการประชุมตกลงในวันที่ 1 มกราคม 2438 (ค.ศ. 1895) โดยมีนายสก็อต เป็นผู้แทนฝ่ายอังกฤษ นายปาวี เป็นผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศส แต่นายสก็อตเดินทาง มาถึงเมืองสิงในวันคริสต์มาสก่อนถึงวันกำหนด เมื่อนายสก็อตมาถึงก็พบว่าฝรั่งเศสได้ยึดธง ของตนขึ้นเหนือบ้านพักเจ้าเมืองสิง จึงสั่งให้ทหารประจำตัวนำธงฝรั่งเศสลงพร้อมกับนำธง อังกฤษขึ้นไว้แทน เมื่อนายปาวีมาถึงเมืองสิงจึงทำให้บรรยากาศของการเจรจาเริ่มไปด้วย ความถึงเครียด ฝ่ายอังกฤษได้เสนอให้เมืองสิงเป็นรัฐกันกระทบ โดยให้อยู่ในความปกครอง ของไทย แต่นายปาวีแย้งว่าฝรั่งเศสไม่อาจตกลงได้เนื่องจากมีสัญญากับไทยแล้ว แม้ว่าการ เจรจาก็ทั้งสองฝ่ายจะดำเนินต่อมาเป็นระยะเวลายาวนานแต่ก็ไม่สามารถจะตกลงในหลักการ ที่จะให้เมืองสิงเป็นรัฐกันกระทบได้ ทั้งสองฝ่ายจึงมอบให้เป็นเรื่องระดับรัฐบาลที่จะหาความ

ตกลงกันในเดือนมิถุนายน การพิจารณาปัญหาเมืองสิงห์สิ้นสุดลงเมื่อวันที่ 15 มกราคม 2439 โดยทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสได้ลงนามในสัญญาว่าทั้งสองประเทศยอมรับว่าประเทศไทยเป็นเขตกลาง ส่วนเมืองสิงห์นั้นถือว่าเป็นของฝรั่งเศสตามสัญญา พ.ศ. 2436¹ ดังนั้นเมืองสิงห์ซึ่งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจึงตกไปเป็นของฝรั่งเศส ส่วนเมืองอื่น ๆ ในแคว้นเชียงแขงที่อยู่ทางฝั่งตะวันตก ก็เป็นของอังกฤษ ไทยก็เสียแคว้นเชียงแขงแก่นั้นเป็นต้นมา

สรุปได้ว่า เมืองเชียงแขงเป็นหัวเมืองที่เคยขึ้นกับทั้งฝ่ายไทยและพม่ามาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เมืองเชียงแขงเริ่มปรากฏความสำคัญมากยิ่งขึ้นทั้งนี้เป็นผลมาจากการแผ่ขยายอิทธิพลของตะวันตก รัฐบาลจึงเร่งเข้าไปดำเนินการเพื่อป้องกันเชียงแขง ซึ่งการเข้าไปดำเนินการของฝ่ายไทยในครั้งนี้ เมืองน่านเป็นหัวเมืองประเทศราชที่สำคัญที่สุดที่ทำหน้าที่ประสานระหว่างไทยกับหัวเมืองดังกล่าว ซึ่งทำให้ไทยสามารถมีอำนาจและอิทธิพลเหนือหัวเมืองดังกล่าวได้ชั่วเวลาอันสั้นในสมัยรัชกาลที่ 5 คือตั้งแต่ พ.ศ. 2426 - 2439 การเสียเมืองสิงห์ดังกล่าวมีผลทำให้บทบาทของเมืองน่านที่มีต่อไทยเกี่ยวกับแคว้นเชียงแขงสิ้นสุดลงไปโดยปริยาย

2. บทบาทที่มีต่อการปราบฮ่อ

การรุกรานของพวกฮ่อ² บริเวณทางตอนเหนือและตะวันออกของประเทศลาว ซึ่งที่ดินแดนที่อยู่ภายใต้อำนาจของไทยถือเป็นเหตุการณ์สำคัญอันหนึ่งที่เป็นปัจจัยส่งเสริม

¹สุรัตน์ วรวงศ์รัตน์ ไทย - พม่า : ปัญหาการเผชิญหน้าการคุกคามของตะวันตก ในคริสต์วรรษที่ 19 หน้า 293 - 294

²มีสองความหมายคือ หนึ่งหมายถึงคนจีนชาวเขาพวกหนึ่งที่นับถือศาสนาอิสลามซึ่งคุมพรรคพวกราว 4,000 คน มีหัวหน้าชื่อหง่ออาจ ซึ่งหลบหนีจากประเทศจีนลงมายู่ที่เมืองฮานอยของญวน ต่อมาถูกกองทัพญวนที่แตกหนีไปอยู่เมืองซันเทียนบนภูเขาชายแดนในแคว้นสิบสองจุไทย หลังจากพวกฮ่อตีหัวเมืองในแคว้นสิบสองจุไทยได้ในราวปี พ.ศ. 2410 ก็เกิดแตกเป็นสองพวก พวกแรกใช้ธงดำเป็นเครื่องหมายเรียกว่าฮ่อธงดำ อีกพวกใช้ธงเหลืองเป็นเครื่องหมายเรียกว่าฮ่อธงเหลืองสองหมายถึง พวกกบฏได้เผงที่หนีการปราบของรัฐบาลจีนลงมาในดินแดนสิบสองจุไทย

ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในสมัยรัชกาลที่ 5 เหตุการณ์ดังกล่าวเริ่มขึ้นในราวปี พ.ศ. 2411 และอีกเมื่อต่อมาเป็นเวลานานถึงยี่สิบปีจึงสงบลง ความสำคัญของเหตุการณ์ ดังกล่าวได้ส่งผลให้เมืองแพร่และน่านซึ่งเป็นหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของดินแดน ล้านนาไทย ซึ่งอยู่ใกล้กับดินแดนที่ถูกรุกรานจากพม่าขึ้น เพิ่มความสำคัญต่อไทยมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ หัวเมืองทั้งสองได้กลายเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญในการปราบปรามการรุกรานของพม่าขึ้น ถึงสี่ครั้ง ดังรายละเอียดที่จะได้กล่าวต่อไป

2.1 การปราบขบของไทย

การปราบขบนั้นเป็นการกระทำสำคัญอันหนึ่งที่ไทยต้องใช้เวลาเกือบตลอดครึ่งรัชกาล ในการกบฏพม่านี้ กล่าวคือไทยต้องเสียเวลาในการปราบถึงสี่ครั้ง (ตั้งแต่ พ.ศ. 2416 - 2432) เหตุการณ์จึงสงบลง การปราบแต่ละครั้งมีรายละเอียดโดยสังเขปดังนี้

การปราบครั้งที่ 1 การปราบครั้งที่ 1 เริ่มขึ้นเมื่อพม่าขอตั้งเมืองให้ ยกกำลังล่วงหน้าเขตแดนไทยเข้ามาที่เมืองพวน เมืองเชียงขวางใน พ.ศ. 2416 และมีแผน จะลงมาตีหนองคาย หัวพันทั้งห้าทั้งหก หลวงพระบาง เวียงจันทน์ต่อไป ดินแดนที่พม่าขอได้ เหล่านี้ขึ้นอยู่กับไทย ฝ่ายไทยเมื่อทราบข่าวก็ได้ส่งพระยามหาอำมาตย์ (อิน กัลยาณมิตร) ข้าหลวงซึ่งขึ้นไม่ลึกเลยในท้องที่มณฑลอุดรราชธานีเกณฑ์คนในเขตมณฑลอุดรราชธานี บุกร ร้อยเอ็ด ส่งพบกับพระยามนครราชสีมาในบังคับบัญชาพระยามหาอำมาตย์ยกขึ้นไปป้องกันเมืองหนองคาย และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญรังษิณ) ที่สมุหนายก เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปเมืองหลวงพระบางให้เจ้าพระยาจินทรอำรงค์ศักดิ์ (เพ็ง เพ็ญกุล) เป็นแม่ทัพยกไปเมืองหนองคาย

ทั้งพระยามหาอำมาตย์ของไทยที่ฝ่ายพม่าที่เวียงจันทน์สามฝ่าย และพม่าขบที่ยก ข้ามโขงข้ามมาอยู่เมืองปากเหืองอีกหนึ่งค่ายแตกพอส พม่าขบหนีขึ้นไปอยู่ทางเหนือ เมืองหลวงคาย จึงปลอดภัย ส่วนทางด้านเมืองหลวงพระบางพม่าขบตั้งค่ายที่เวียงกัถ ให้พระภักดีพิชของไทยซึ่ง มีพระยาพิชัยเป็นแม่ทัพ ขณะนั้นเจ้าพระยาภูธราภัยยกกำลังขึ้นไปตั้งที่ปากลายหรืออุไทยบุรีได้ จัดให้พระยาสุริยภักดี (เวก บุญรังษิณ) ยกกำลังช่วยระดมที่อ้อมแท่นเขยิบ และตามตี ขึ้นจนถึงทุ่งเชียงคำแตกพม่าขบหนีออกพระราชนคราเขตไป การปราบครั้งนี้จึงสิ้นสุดใน

พ.ศ. 2418

การปราบฮ่อครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2427) - พวกฮ่อที่แตกหนีจากการปราบ

ครั้งที่ 1 ได้รวมกำลังกันใหม่ แล้วยกมาตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ และยกกำลังเข้าตีหัวพันทั้งห้า
ทั้งหกได้ ตั้งกองกำลังอยู่เป็นเวลาถึง 7 ปี เมืองหลวงพระบางนอกลงมายังกรุงเทพฯ ไทย
จึงให้พระยาพิชัย (มิ่ง) พระยาสุโขทัย (ครุฑ) ยกกำลังหัวเมืองเหนือ ให้พระยาราชวรานุกูล
ต่อมาเป็นเจ้าพระยาภิรมย์ภักดี (เวก บุญรัตนพันธ์) เป็นแม่ทัพใหญ่ยกกองทัพตามขึ้นไป
เป็นทัพแรก และให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบวรราชมนตรีขึ้นไปช่วยหลวงพระบาง
และรักษามืองริมฝั่งโขง การปราบฮ่อคราวนี้ได้ยึดเมืองอยู่หลายปี พวกฮ่อถอยจาก
หัวพันทั้งห้าทั้งหกมาอยู่ทุ่งเชียงคำ กองทัพของทั้งสองฝ่ายได้ตั้งประจันหน้ากัน แต่ไทยก็ไม่สามารถ
ตีทัพฮ่อแตกได้ ทั้งนี้เพราะกองทัพฮ่อตั้งมั่นแข็งแรงมาก คราวนี้ต้องถอยทัพลงมา ในการปราบฮ่อครั้งที่
สองนี้ฝ่ายไทยได้จ้างนายแมคคาร์หรือพระวิภาวดีวงศ์พร้อมกับเจ้าหน่อกษัตริย์ไปหาแผนที่สำรวจ
ดินแดนทางเมืองหลวงพระบาง หัวพันทั้งห้าทั้งหก เมืองพวนและแคว้นสิบสองจุไทยเป็นหลักฐาน
ครั้งนี้เพราะไทยเริ่มรู้ว่าดินแดนทางด้านนี้ไม่ปลอดภัยจากการแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาทาง
ตะวันออกของฝรั่งเศสที่เข้ามาทางด้านญวน

จากประสบการณ์การปราบฮ่อของไทยในครั้งนั้น มีความสำคัญอยู่อย่างคือ รัฐบาลไทย
เริ่มตระหนักความสำคัญของพรมแดนมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะหลวงพระบางและอาณาที่ฝ่ายไทยทำการ
ปราบฮ่อนั้น ฝรั่งเศสมักจะแสดงพฤติกรรมในลักษณะที่ไม่น่าไว้วางใจ กล่าวคือมักจะมีการ
ล่องล้ำข้ามเขตแดนไทยถือว่าตนเองเป็นเจ้าของอยู่บ่อยครั้ง เป็นผลให้ฝ่ายไทยเพิ่มความ
ระมัดระวังในเรื่องพรมแดนเพิ่มขึ้น

การปราบฮ่อครั้งที่ 3 การปราบฮ่อของไทยที่ผ่านมาสองครั้ง ไทยต้องเสีย

เสียเวลาไม่กว่า 10 ปี แต่ก็ยังไม่สามารถปราบได้สำเร็จ การปราบฮ่อครั้งที่ 2 ที่ทุ่งเชียงคำ
ก็ไม่สามารถตีพวกฮ่อแตก พวกฮ่อจึงเหลืออยู่ที่ทุ่งเชียงคำได้รวมกำลังเข้ายึดเมืองโขงหัวพัน
ทั้งห้าทั้งหกอีก ทางด้านหลวงพระบางก็ปรากฏว่ามีพวกฮ่อมารบกวนอยู่ตามเมืองตาม
พระราชอาณาเขตอยู่บ่อย ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้
จัดทัพใหม่ไปปราบฮ่อเป็นครั้งที่สาม โดยแยกเป็น 2 กองทัพคือ ทัพฝ่ายเหนือให้นายพันเอก
เจ้าหมื่นไวยวรนาถ ซึ่งต่อมาเป็นจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปทาง
เมืองหลวงพระบาง หัวพันทั้งห้าทั้งหกและสิบสองจุไทย ส่วนอีกกองทัพหนึ่งเป็นทัพฝ่ายใต้ให้

นายพันเอกพระเจ้าไฉ่ยงมา เสด็จกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมยกไปปราบขับทางด้านตะวันออกที่
ทุ่งเชียงคำและหัวเมืองอื่น ๆ กองทัพทั้งสองยกออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันอังคาร แรม 11 ค่ำ
เดือน 11 ตรงกับเดือนตุลาคม พ.ศ. 2428 การปราบฮ่อครั้งนี้ประสบผลสำเร็จ กล่าวคือ
กองทัพกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมที่ยกที่ทุ่งเชียงคำแตก พวกฮ่อนี้เข้าไปในเขตแดนญวน กองทัพ
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็ปราบฮ่อในเขตหลวงพระบาง หัวพันทั้งห้าทั้งหก สิบสองจุไทยสำเร็จ
เสร็จจากการปราบฮ่อและจัดบ้านเมืองเรียบร้อยแล้วก็โปรดเกล้าฯ ให้กองทัพทั้งสองเดินทาง
กลับกรุงเทพฯ ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2430

มีข้อสังเกตประการหนึ่งในการปราบฮ่อครั้งนี้คือ แม้อำนาจของฝ่ายของไทยไม่สู้
จะประจักษ์กันนัก กล่าวคือแม่ทัพฝ่ายใต้ซึ่งได้แก่กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม และแม่ทัพฝ่ายเหนือ
คือเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งเคยมีเรื่องวิวาทกันแต่ครั้งอยู่กรุงเทพฯ¹ ไม่ช่วยเหลือนซึ่งกัน
และกัน ทั้งปรากฏว่าภายหลังที่กองทัพฝ่ายใต้ซึ่งปราบฮ่อได้เรียบร้อยแล้วก็นำทัพไปช่วย
กองทัพฝ่ายเหนือไม่ เป็นลักษณะต่างคนต่างทำ เป็นการเปิดช่องให้อำนาจฝรั่งเศสเห็นจึงทำการ
แทรกแซงเพิ่มขึ้นตามลำดับ ซึ่งแผนการอันหนึ่งของฝรั่งเศสคือความต้องการผนวกดินแดน
สิบสองจุไทย

การปราบฮ่อครั้งที่ 4 ภายหลังที่กองทัพปราบฮ่อครั้งที่สามยกกลับกรุงเทพฯ
ปรากฏว่ามีฮ่อพวกหนึ่งสมคบกับพวกเมืองไล มีกำลังประมาณ 500 คนได้รวมกันรุกไล่เจ้าหน้า
ที่ไทยและยกกำลังเข้าตีหลวงพระบางแตก ซึ่งตรงกับวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2430 วันเดียวกับ
ที่กองทัพปราบฮ่อครั้งที่สามของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีถึงกรุงเทพฯ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนี้
สงสัยว่าฝรั่งเศสได้มีส่วนสนับสนุนพวกฮ่อและชาวเมืองไลให้ก่อการกำเริบขึ้น แต่ไม่เป็นที่
ประจักษ์แจ้ง เจ้าผู้ครองนครหลวงพระบางเข้าทูลขอไทย และคณะผู้ไม่ได้อำนาจมายัง
เมืองอุไทยบุรี (ปากลาย) ในการปราบฮ่อครั้งนี้ ไทยนอกจากจะเผชิญกับพวกฮ่อแล้ว ยังต้อง
เผชิญกับการแทรกแซงของฝรั่งเศสที่ยกกำลังเข้ายึดเมืองต่าง ๆ ในแคว้นสิบสองจุไทย เป็น
ผลให้กองทัพเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีหวาดวิตกที่จะปะทะกับกองทหารฝรั่งเศสหลายครั้ง โดยเฉพาะ

¹เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการของจอมพลและมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา
สุรศักดิ์มนตรี หน้า 118

เหตุการณ์เมื่อกองทัพไทยกับฝรั่งเศสต่างก็เข้ายึดเมืองแกลงหรือเขียนเป็นพจนานุกรม เหตุการณ์ครั้งนี้แม้ไทยต้องเจรจากับฝรั่งเศสเรื่องเขตแดนกันหลายครั้ง จนที่สุดให้ทำความตกลงเรื่องการยิครองดินแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเป็นการเจรจาในระดับรัฐบาล อันนำไปสู่ข้อตกลง 9 ข้อที่ทั้งสองฝ่ายลงนามร่วมกันในวันที่ 22 ธันวาคม พ.ศ. 2431 เรียกว่า "ข้อตกลงเมืองแกลง" ซึ่งมีสาระสำคัญพอสรุปได้คือ กองทัพทั้งสองฝ่ายต่างรักษาเขตแดนของตน ฝ่ายไทยจะตั้งมั่นในบริเวณหัวพันทั้งห้าทั้งหก ส่วนฝรั่งเศสก็ยึดครองสิบสองจุไทย สำหรับเมืองแกลงนั้น กองทัพทั้งสองจะร่วมกันรักษา¹ ภายหลังการตกลงกันเรียบร้อยแล้ว รัฐบาลไทยจึงสั่งให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเรียกทัพกลับกรุงเทพฯ ในวันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2432 จึงเป็นการสิ้นสุดปัญหาการรุกรานของฮ่อ แต่พบว่าไทยต้องเผชิญกับปัญหาใหม่ที่รุนแรงกว่า คือ ปัญหาการแผ่ขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส ซึ่งจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

2.2 บทบาทของเมืองแพร่และน่านในการปราบฮ่อ

ทุกครั้งที่กองทัพจากกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปปราบฮ่อ เมืองแพร่และน่านมักจะได้รับคำสั่งจากกรุงเทพฯ ให้ปฏิบัติหน้าที่ในด้านให้ความช่วยเหลือต่าง ๆ แก่กองทัพเสมอ ทั้งนี้เป็นเพราะที่ตั้งของเมืองทั้งสองอยู่ใกล้กับบริเวณที่เกิดความวุ่นวายมากที่สุด และเป็นเมืองชายแดนที่สำคัญทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของไทยที่คุมเส้นทางคมนาคมที่จะเข้าไปในอาณาจักรหลวงพระบางและดินแดนสิบสองปันนา เพราะการเดินทางจากบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาคอนม่นไปยังดินแดนดังกล่าว จะต้องผ่านเมืองแพร่และน่าน ด้วยเหตุนี้เมืองทั้งสองจึงมีบทบาทอย่างสำคัญต่อความสำเร็จในการปราบฮ่อของไทย ภาระหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายจากกรุงเทพฯ ที่ทำให้เมืองทั้งสองมีบทบาทพิเศษและมีความสำคัญต่อการปราบฮ่อของไทยมีดังนี้

2.2.1 การเป็นฐานผูกพันเสบียงอาหาร เสนียงอาหารเป็นปัจจัยสำคัญใน

การทำสงครามทุกยุคทุกสมัยตลอดมา โดยเฉพาะการทำสงครามในสมัยก่อน เสนียงอาหารเป็นสิ่งสำคัญที่กองทัพจะต้องจัดเตรียมไปใช้พร้อมและใช้พอเพียงในการเดินทาง ถ้าเกรงว่าจะไม่พอ ก็จะต้องหาฐานยึดมั่นหนึ่งที่จะให้ได้เสบียงเพิ่มเติม เพราะการทำศึกในสมัยก่อน

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิทยุการณีสยาม ร.ศ. 112 หน้า 61

ต้องยกกำลังไพร่พลไปเป็นจำนวนมากและต้องใช้เวลานานในการเดินทาง ดังนั้นการสนับสนุนด้านเสบียงอาหารจึงมีความสำคัญในการทำสงคราม ในคราวที่ไทยยกกองทัพขึ้นไปปราบยอว์ก็เช่นกัน ปัญหาการสนับสนุนด้านเสบียงอาหารก็เป็นปัญหาหนึ่งที่กองทัพไทยประสบเพราะกองทัพที่ยกขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ต้องเดินทางเป็นระยะทางไกล โดยเฉพาะกองทัพหลวงที่ต้องเดินทางจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปทำให้การขนส่งเสบียงอาหารขึ้นไปพร้อมกับกองทัพเต็มไปด้วยความลำบาก ก่อให้เกิดปัญหาในเรื่องการขาดแคลนเสบียงอาหารที่จะสนับสนุนกองทัพ รัฐบาลจึงได้แก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยการเกณฑ์เสบียงจากหัวเมืองต่าง ๆ ที่กองทัพผ่าน ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทของรัชกาลที่ 5 ที่พระราชทานแก่แม่ทัพว่า "...เข้าจะกวรว เกณฑ์เอาจากหัวเมืองใดเพิ่มเติมขึ้นอีกมากน้อยเท่าใดก็เกณฑ์ได้ทุกเมืองตามอำนาจแม่ทัพ..."¹

จากพระบรมราโชวาทดังกล่าวทำให้หัวเมืองที่กองทัพเดินทางผ่านและอยู่ใกล้เคียงกับดินแดนที่เกิดความวุ่นวายต้องรับภาระดังกล่าว เมืองแพร่และน่านก็เป็นหัวเมืองที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะเป็นฐานสนับสนุนด้านเสบียงอาหารแก่กองทัพ โดยเฉพาะเมืองน่านซึ่งเป็นหัวเมืองใหญ่ทางด้านตะวันออกของล้านนาชั้น กรุงเทพฯ ได้เคยหมายการะห์ให้โดยทรงตั้งปรากฏข้อความหนึ่งในทุกอักษรที่มีขึ้นไป เมืองน่านดังนี้

...โปรดเกล้าฯ ให้มณฑลการเสบียงอาหารนี้ไว้ให้แก่เจ้านครเมืองน่าน ว่าถ้าเสบียงอาหารที่กรุงเทพฯ ส่งขึ้นไปจะไม่พอเลี้ยงพลมากน้อยเท่าใดให้เจ้านครเมืองน่านเอาเข้ากองคลังสำหรับเมืองส่งขึ้นไปเลี้ยงกองทัพการอย่าให้เป็นขัดสน ถ้าถ้าเข้ากองคลังหมดสิ้นตัว ก็ให้เจ้านายจัดซื้ออาหารมาส่งขึ้นไปเลี้ยงกองทัพอย่าให้ขัดสนแบบอันขาด..."²

¹เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ประวัติการของจอมพลและมหาดไทยมาดัยเอก
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี หน้า 182

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ.29/80 เรื่อง เมืองน่าน
ตอบใบบอกกราบทูลพระยาศรีสุเทพให้จัดไพร่พลและลำเลียงเสบียงอาหารส่งกองทัพทางเมือง
หลวงพระบาง จ.ศ. 1247

จากบันทึกที่ได้รับมอบหมายดังกล่าวข้างต้น เจ้านครเมืองน่านได้สนองตอบนโยบายของทางกรุงเทพฯ ด้วยดีตลอดมา ดังจะเห็นได้จากคำพูดที่เสนาหลวงบอกให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีตอนหนึ่งว่า "...เจ้าน่านตอบเป็นธุระด้วยการบ้านเมือง ถ้าเห็นมีใครจะทำอะไรทำนา ถ้ามีที่นาอยู่แล้วก็บังคับให้ราษฎรทำเต็มที่ เพราะเหตุนี้ราษฎรจึงไม่ค่อยอดอยาก..."¹ จากบทบาทที่สำคัญดังกล่าวของเจ้าน่านต่อการปราบปรามของไทย เจ้านครเมืองน่านจึงได้รับการยกย่องสรรเสริญจากกรุงเทพฯ ตลอดมา ถึงพระราชดำริที่กล่าวสรรเสริญในคราวพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่เจ้านครเมืองน่านตอนหนึ่งว่า

...เจ้านันทวรฤทธิเดชก็ขามาแล้ว ในครั้งที่ได้จุฬาราชเอาใจใส่ในราชการ ได้จัดเข้าไปช่วยอุดหนุนเมืองหลวงพระบางราชธานี เจ้าน่านเป็นเสนาเมืองกองทัพที่จะปราบปรามกองทัพเชื้อให้เบ็ดที่เรียบร้อยขึ้น และมีราชการกะเกณฑ์มาสิ่งใด เจ้านันทวรฤทธิเดชก็ได้จัดการสมประสงค์ได้ทุกเรื่อง มีความชอบในราชการแผ่นดินเป็นอันมาก...จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานดวงตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ความชอบมณฑลภูษามัยชั้นที่ 1 ชื่อมหาสุรภรณ์ กับกำหนดการสำหรับดวงตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ มีลายพระราชหัตถเลขาแลประทับพระราชลัญจกรณ์เป็นสำคัญ...²

2.2.2 การทำหาที่เป็นกองลำเลียงเสบียงอาหาร นอกจากจะเป็นฐานสนับสนุนด้านเสบียงแล้ว หน้าที่และบทบาทที่สำคัญอีกอย่างของเมืองแพร่และน่าน คือการทำหน้าที่เป็นกองลำเลียงเสบียงอาหารทั้งจากเมืองน่านและหัวเมืองใกล้เคียงขึ้นไปยังกองทัพ

¹เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ประวัติการของจอมพลและมหาดำมาศเอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี หน้า 211

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มค.29/75 เรื่อง เมืองน่าน โปรดเกล้าฯ พระราชทานดวงตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ความชอบมณฑล ภูษามัยชั้นที่ 1 ชื่อ มหาสุรภรณ์แก่เจ้าอนันทวรฤทธิเดช จ.ก. 1247

ภาระกิจนี้คือเป็นหน้าที่รับผิดชอบอีกอย่างหนึ่งที่ได้รับมอบหมายจากกรุงเทพฯ กล่าวคือ ทุก ๆ ครั้งที่กองทัพไทยยกขึ้นไปปราบย่อยทางกรุงเทพฯ ก็จะมีใบมอกขึ้นไปยังหัวเมืองทั้งสองเพื่อเกณฑ์กำลังคน ช้างและโคต่าง ให้ทำหน้าที่เป็นกองลำเลียงเสบียงไปส่งกองทัพ ดังตัวอย่าง เมื่อครั้งที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรียกกองทัพขึ้นไปปราบย่อยครั้งแรกก็ได้เกณฑ์คนและสัตว์พาหนะจากเมืองทั้งสองเป็นกองลำเลียง คือเกณฑ์ช้างจากแพร่ 80 เชือก น่าน 100 เชือก¹ ซึ่งเรื่องนี้ทางกรุงเทพฯ ถือว่าเป็นหน้าที่ของเมืองประเทศราชที่จะต้องให้ความช่วยเหลือแก่เมืองหลวงในคราวมีสงคราม แห่งกรุงกรุงเทพฯ จำต้องใช้อำนาจในฐานะเจ้าประเทศราชบีบบังคับเอากับเมืองเหล่านี้เมื่อมีการขัดขึ้น ดังคำพูดของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีที่กล่าวกับพระศรีสทเททเกี่ยวกับการเกณฑ์ช้างจากเมืองแพร่และน่านว่า "...เป็นเมืองประเทศราชควรจะยกเอาให้อยู่ในอำนาจกรุงเทพฯ เมืองประเทศราชไม่ต้องเสียภาษีอันใด ควรเกณฑ์ให้เต็มมือ..."²

ในเรื่องการเกณฑ์สัตว์พาหนะโดยเฉพาะช้างจากเมืองแพร่และน่านเข้าเป็นกองลำเลียงนั้นมีปัญหาอยู่มาก ทั้งนี้เพราะว่าขณะนั้นช้างในหัวเมืองเหนือมีค่ามาก เจ้านายหัวพระยาและเจ้าของช้างจึงไม่ค่อยให้ความร่วมมือ จะเห็นได้จากช้างที่ส่งไปจากเมืองทั้งสองเมื่อไปถึงเมืองหลวงพระบางแล้วมักจะหนีกลับมามาก ดังเช่น ในปี พ.ศ. 2429 ช้างเมืองน่านจำนวน 100 เชือกที่ถูกเกณฑ์ไปราชการเมืองหลวงพระบางได้หนีกลับมามืองน่านหมด ครั้นพระยาสุรศักดิ์มนตรีให้จัดส่งขึ้นไปอีกก็ได้ช้างขึ้นไปแค่ 50 เชือกเท่านั้น³ เช่นเดียวกันเมืองแพร่ซึ่งได้รับคำสั่งให้เกณฑ์ช้าง 70 เชือก โคต่าง 500 ตัว ก็

¹เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ประวัติของจอมพลและมหาดำรงราชฤทธิ
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี หน้า 277

²ค. หน้า 277

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.31/83 เรื่อง
ถึงเจ้าอุปราชเจ้าราชวงศ์เมืองน่าน ว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้พระศรีสทเททนำเครื่องราชอิศริยยศ
ไปพระราชทานให้เจ้านครเมืองน่าน จ.ศ. 1247 - 1248

เกณฑ์ข้างใต้เพียง 50 เชือกเท่านั้นส่วนวัวต่างได้ครบจำนวน แต่ข้างเมื่อไปถึงหลวงพระบาง ก็ได้นักลับมาถึง 46 เชือก¹

อย่างไรก็ตามแม้ว่าการเกณฑ์ช้างเพื่อให้เป็นพาหนะในการลำเลียงจะมีการบิดพลิ้ว บ้ายเบี่ยงอยู่บ้าง แต่ทางกรุงเทพฯก็สามารถแก้ปัญหาดังกล่าวได้ วิธีการแก้ปัญหาที่ทางกรุงเทพฯ นำมาใช้มากได้แก่ การคาดโทษเอากับเจ้านายหัวพระยาที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ โดยทางกรุงเทพฯ จะถือว่าเป็นความผิดถ้าหากเมืองทั้งสองไม่ปฏิบัติตามคำสั่งที่ส่งขึ้นไป เรื่องนี้จะเห็นได้จากขุนอักษรที่มีขึ้นไปตกเตือนบังคับเจ้านายเมืองน่านคนหนึ่งว่า "...ให้เจ้าอนันตวรฤทธิเดชเจ้านายบุตรหลานเจ้าพระยาลาวท้าวแสนซึ่งเป็นพนักงานขนเสบียงตามที่ให้จัดไว้ เร่งรีบขนเสบียงไปขึ้นฉางท่าปากแกนให้สิ้นจำนวนโดยเร็ว" ถ้าเห็นว่าเจ้าเมืองหลวงพระบาง อาจจะซื้อให้จะจักเงินขึ้นไปซื้อส่งขึ้นฉางเมืองหลวงพระบางแทนเข้าของหลวงก็ได้ สุดท้ายจะให้นายไพร่กองทัพซัดสนเสียราชการไปเป๋นอันขาด ถ้าเจ้านายเมืองหลวงพระบางร้องว่ากองทัพขาดด้วยเสบียงอาหารเพราะเมืองน่านไม่เร่งรีบส่งขึ้นไป ความผิดก็จะตกแก่เจ้านายพระยาท้าวแสนเมืองน่าน ซึ่งเป็นพนักงานขนเสบียงตามทำเนียบราชการ..."²

จึงกล่าวได้ว่าการทำหน้าที่ขนส่งเสบียงเสบียงอาหารจากหัวเมืองทางเหนือขึ้นไปส่งกองทัพในราชการราบข้อทุกครั้ง เมืองแพร่และน่านมีบทบาทอย่างมากในเรื่องนี้ซึ่งเป็นบทบาทที่กระทำไปโดยความไม่เต็มใจนัก แต่ในฐานะหัวเมืองประเทศราชจึงมีอาจหลีกเลี่ยงภาระหน้าที่นี้ได้ จึงทำให้การขนส่งเสบียงไปส่งกองทัพเป็นไปด้วยความเรียบร้อย อันเป็นปัจจัยหนึ่งของความสำเร็จในการปราบหัวเมืองของไทย

2.2.3 การสนับสนุนด้านการทหาร การให้ความช่วยเหลือและการสนับสนุนด้านกำลังทหารในยามสงครามถือเป็นหน้าที่สำคัญอันหนึ่งที่หัวเมืองประเทศราชจะต้องได้ถวาย

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/1 เรื่อง บอกเมืองแพร่ ลงวันที่ 7 13 6 ค่ำ ปีมะโรง 1248

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.31/83 เรื่อง ถึงเจ้าอนุราชเจ้าราชวงศ์เมืองน่านว่าให้โปรดเกล้าฯ ให้พระศรีศกเทพมาเครื่องราชพิธีรับไป
พระราชทานให้เจ้านครเมืองน่าน จ.ศ. 1247 - 1248

ช่วยเหลือแก่ราชอาณาจักรที่ไทยยกกองทัพขึ้นไปปราบฮ่อ เมืองแพร่และน่านก็อยู่ในขอบข่าย
ดังกล่าวที่จะห้อมล้อมปฏิบัติห่อกรุงเทพฯ ถึงแม้ว่าบทบาทดังกล่าวจะไม่ค่อยเด่นชัดเท่ากับการให้
การสนับสนุนด้านเสบียงก็ตาม แต่ทุกครั้งที่กองทัพไทยยกขึ้นไปปราบฮ่อ เมืองแพร่และน่านจะ
ได้รับคำสั่งจากกรุงเทพฯ ให้จัดเตรียมกำลังคน และเครื่องศาสตราวุธไว้รอสมทบกับกองทัพ
ที่ยกขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ดังจะเห็นได้จากเมืองครั้งเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรียกกองทัพขึ้นไป
ปราบฮ่อครั้งแรกในทางกรุงเทพฯ ก็ได้กำชับขึ้นไปยังเมืองแพร่ว่า "...ให้พระยาแพร่เกณฑ์
คนเกณฑ์ช้างเตรียมไว้กับบ้านเมืองรวมทั้งเครื่องศาสตราวุธระสุนดินดำไว้ให้พร้อม ถ้า
ได้แต่งกองทัพยกหนุนเพิ่มเติมขึ้นไปก็จะให้มีตรากำหนดขี้เมาให้พระยาแพร่ยกไปจับจองหัวทาง
กรุงเทพฯ..."¹ หรือบางครั้งกรุงเทพฯ จะสั่งให้กองทัพจากหัวเมืองทั้งสองยกส่งทหารไป
ก่อน ดังปรากฏคำสั่งที่ขึ้นไปยังเมืองน่านคนหนึ่งว่า "...ให้แต่งกองทัพลงมาเมืองหลวงพระบาง
ตามพี่ข้าหลวงและเจ้าหลวงหลวงพระบางลงไป ถ้ากองทัพยังไม่ถึงยังอยู่ในเมืองนครหลวงพระบาง
พอที่จะดีได้ก็ให้ตีแตกไป ถ้าเหนื่อยดีไม่ได้ก็ให้รอกองทัพจากกรุงเทพฯ..."² ซึ่งเรื่องนี้
หัวเมืองทั้งสองต่างก็เชื่อฟังปฏิบัติตามที่กรุงเทพฯ สั่งขึ้นมาด้วยดีเสมอทุกครั้ง ดังตัวอย่างที่
เห็นได้จากการที่เจ้าเมืองน่าน แต่งให้เจ้าน้อยมหาพรม พนมมหาเทพ และพนมมหาไทย
คุมกำลังพล 100 เศษยกไปช่วยเมืองหลวงพระบาง ขณะเดียวกันก็จัดให้พระยามหาบุรุษกับ
เจ้านายเมืองน่านคุมไพร่พล 300 คนยกขึ้นไปทางเมืองไท่ เพื่อไปป้องกันรักษาพระราช
อาณาเขต³ เป็นต้น

สรุปได้ว่า เหตุการณ์ความวุ่นวายจากการรุกรานของฮ่อในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็น
เหตุการณ์หนึ่งซึ่งสร้างความยุ่งยากให้แก่ไทยเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ไทยต้องสูญเสีย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มห.10/72 เรื่อง เมืองแพร่
ให้เกณฑ์คนและช้างเตรียมไว้คอยรับกองทัพกรุงเทพฯ จะยกขึ้นไปตีฮ่อ จ.ศ. 1236 - 1237

² เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ประวัติการของจอมพลและมหาดำมาศเอก
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี หน้า 387

³ จ.ศ. หน้า 393

ทรัพย์สินและกำลังไพร่พลไปเป็นจำนวนมากในการปราบปรามถึงสี่ครั้ง แต่ในเหตุการณ์ดังกล่าว กลับเป็นปัจจัยส่งเสริมให้หัวเมืองแปรและน่านมีความสำคัญต่อไทยมากยิ่งขึ้น ซึ่งความสำคัญดังกล่าวปรากฏให้เห็นได้จากบทบาทในการให้ความสนับสนุนและช่วยเหลือกองทัพไทยที่ยกขึ้นไปปราบปรามตลอดมาเป็นเวลาเกือบครึ่งรัชสมัยของรัชกาลที่ 5 จนกระทั่งเหตุการณ์วินาศภัยดังกล่าวสงบลง จากสถานการณ์ดังกล่าวส่งผลให้หัวเมืองทั้งสองได้รับการเอาใจใส่จากกรุงเทพฯ มากยิ่งขึ้น

3. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสและการเสียดินแดนในเขมรและลาว

ในประวัติศาสตร์การเมืองของไทยไม่มียุคใดที่มีจิตใจที่ไทยต้องเผชิญกับการคุกคามจากอิทธิพลของตะวันตกรุนแรงเหมือน เช่น รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพราะว่าตลอดรัชสมัยของพระองค์ประเทศไทยต้องตกอยู่ในสภาวะที่ได้รับความกดดัน และการแทรกแซงจากมหาอำนาจตะวันตกโดยเฉพาะจากอังกฤษและฝรั่งเศส กล่าวคือทางด้านตะวันตกภายหลังที่อังกฤษได้เข้ายึดครองพม่าเมื่อปี พ.ศ. 2429¹ อังกฤษก็เริ่มขยายอิทธิพลเข้ามาในดินแดนไทยบริเวณหัวเมืองชายแดนด้านตะวันตก ที่เห็นได้ชัดได้แก่บริเวณหัวเมืองล้านนาไทยด้านตะวันตกซึ่งติดกับพม่า อันได้แก่ เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน ซึ่งสร้างปัญหายิ่งยากให้แก่รัฐบาลในการปกครองหัวเมืองประเทศราชเหล่านี้เป็นอันมาก

อย่างไรก็ตามถ้าจะเปรียบเทียบพฤติกรรมของอังกฤษข้างต้น กับการแผ่ขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสที่คุกคามเข้ามาทางด้านตะวันออกของไทยแล้ว นับว่าอังกฤษยังสร้างปัญหาและกดดันต่อไทยน้อยกว่าฝรั่งเศสมาก ทั้งนี้เพราะการแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาทางตะวันออกของ - ฝรั่งเศสนั้น ฝรั่งเศสได้กระทำการต่าง ๆ ในลักษณะบีบบังคับเพื่อให้ไทยยอมตามความต้องการของตน ผลจากการปฏิบัติการดังกล่าวของฝรั่งเศสทำให้ไทยต้องเสียดินแดนให้กับฝรั่งเศสไปเป็นอันมาก นอกจากนี้ยังสร้างปัญหายิ่งยากต่อการปกครองของไทย ในบริเวณชายแดนด้านนี้ ห่อมาอีกเป็นเวลานานคงจะได้กล่าวต่อไป

¹D.G.E. Hall, A History of South - East Asia. p. 595

3.1 การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเข้ามาในเขมร

หลังจากฝรั่งเศสยึดครองเป็นอาณานิคมหรือรัฐอารักขาได้ในปี พ.ศ. 2427¹ ฝรั่งเศสก็เริ่มให้ความสนใจดินแดนเขมรซึ่งขณะนั้นอยู่ภายใต้การปกครองของไทย ในสายตาของฝรั่งเศสนั้นเห็นว่าเขมรมีความสำคัญต่อฝรั่งเศสมาก ทั้งด้านการเมือง การทหาร และเศรษฐกิจ ท่าทีดังกล่าวของฝรั่งเศสจะเห็นได้จากรายงานของนายพลเรียมกรองดิเอร์ (de la Grandière) ที่มีไปยังกระทรวงทหารเรือ และอาณานิคมในฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2406 หนึ่งว่า

"...เขมรมีความสำคัญสำหรับญวนให้ของฝรั่งเศส ทั้งในด้านการเมือง การทหาร และทางเศรษฐกิจ..."²

จากเหตุผลดังกล่าวฝรั่งเศสจึงมุ่งขยายอิทธิพลเข้าไปในเขมรและพยายามดึงเขมรไปจากไทย โดยอ้างสิทธิที่ฝรั่งเศสได้รับจากญวน ความพยายามของฝรั่งเศสที่จะแบ่งชิงเขมรไปจากไทยนั้น วิธีการแรกที่นำมาใช้คือ การพูดจาเกลี้ยกล่อมโดยส่งคนไปบอกองค์น์โรคมว่า จะช่วยให้เขมรเป็นอิสระจากไทยแต่ไม่ประสบความสำเร็จ เพราะองค์น์โรคมปฏิเสธความช่วยเหลือ โดยอ้างว่าไทยมีบุญคุณต่อเขมรที่ช่วยให้หลุดพ้นจากอำนาจญวนเมื่อได้รับการปฏิเสธดังกล่าว ฝรั่งเศสจึงเปลี่ยนมาใช้วิธีการใหม่ คือ การบังคับให้องค์น์โรคมยอมละพระนามอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศสตามร่างสัญญาที่ฝรั่งเศสจัดทำขึ้น ซึ่งองค์น์โรคมได้ส่งพระนามด้วยความจำยอม³ ในวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2406 ผลของการลงนามในสัญญาดังกล่าวทำให้เขมรตกไปอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศสตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป ต่อมาอีก 4 ปีไทยก็ได้ยินยอมลงนามในสัญญาวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2410⁴ ยอมรับว่าเขมรอยู่ภายใต้อารักขาของฝรั่งเศส จึงนับเป็นดินแดนส่วนแรกของไทยที่เสียให้แก่ฝรั่งเศสคิดเป็นพื้นที่ 124,000 ตารางกิโลเมตร⁵

¹D.G.E. Hall, A History of South - East Asia. p. 601

²สุวิทย์ อิศาสวัสดิ์ ความสัมพันธ์ไทย - ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 หน้า 3

³ก.

⁴หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225

⁵Luang Vichitr Vadakarn, Thailand's Case. p. 2

3.2 การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในดินแดนลาว

ภายหลังที่ได้เจ้าปกครองเขมรไม่นานฝรั่งเศสเริ่มแสดงท่าทีสนใจดินแดนลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ท่าทีดังกล่าวของฝรั่งเศสได้ก่อให้เกิดความวิตกกังวลแก่รัฐบาลไทยเกี่ยวกับปัญหาพรมแดนด้านนี้เป็นอย่างมาก เนื่องจากดินแดนหัวเมืองลาวเหล่านี้ไม่มีเขตแดนกำหนดแน่นอน อีกประการหนึ่งเมืองเหล่านี้มีลักษณะเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้า เจ้าเมืองยอมรับอำนาจการปกครองทั้งญวนและไทย ซึ่งจะเป็นอย่างงี้ทำให้ฝรั่งเศสอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนแถบนี้ในฐานะผู้สืบสิทธิ์ต่อจากญวน ความกลัวของไทยเป็นจริงขึ้นเมื่อปรากฏว่าฝรั่งเศสได้รุกคืบเข้ามาในเขตแดนไทยบริเวณสิบสองจุไทยในคราวที่เกิดความวุ่นวายจากการรุกรานของพวกขมุ ฝรั่งเศสได้อาศัยโอกาสนี้แทรกแซงเข้ามาในเขตแดนไทยโดยยื่นความจำนงค์ในการปราบปรามร่วมกับฝ่ายไทย ทั้งที่ฝ่ายไทยไม่เต็มใจเท่าใดนัก แต่ความจำเป็นที่ยอมร่วมมือกับฝรั่งเศสเพราะมองเห็นว่าการที่ต่างคนต่างปราบไม่อาจสำเร็จลงได้¹

หลังจากที่ทั้งสองฝ่ายร่วมมือกันและสามารถปราบข้อเสด็จสิ้นลง รัฐบาลไทยเริ่มมองเห็นเจตนาที่แท้จริงของฝรั่งเศสที่ถือการยึดครองลาวตอนเหนืออันได้แก่บริเวณสิบสองจุไทย ฝรั่งเศสให้แสดงท่าทีดังกล่าวอย่างชัดแจ้งด้วยการที่ขมุเหว่าสิบสองจุไทยซึ่งฝรั่งเศสตั้งกองทัพอู่เป็นของฝรั่งเศส ซึ่งนายปาวีกล่าวถึงดินแดนส่วนนี้ว่า "...เมืองแวงและสิบสองจุไทยและหัวพันทั้งห้าทั้งหกเป็นของญวนโดยแท้ บัดนี้รัฐบาลฝรั่งเศสให้มีคำสั่งให้นายปาวีมารักษาเมืองแวง จึงขอให้กองทัพไทยถอยออกไป..."² ผลจากการแทรกแซงของฝรั่งเศสดังกล่าวก่อให้เกิดข้อตกลงระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในเวลาต่อมา ข้อตกลงนี้เรียกว่าบึงสือสัญญา 9 ชื่อ ลงนามในวันที่ 22 ธันวาคม พ.ศ. 2431 มีสาระสำคัญคือ ฝ่ายไทยจะตั้งกองทหารรักษาหัวเมืองพวน หัวพันทั้งห้าทั้งหก ฝ่ายฝรั่งเศสจะตั้งกองทหารรักษาสิบสองจุไทยไว้จนกว่ารัฐบาลของทั้งสองจะได้ตกลงแบ่งกันเขตแดนกัน ส่วนเมืองแวง บึงแวงและหัวเมืองทั้งสองฝ่ายจะตั้งรักษาอยู่³ ผลของสัญญานี้แม้ในทางทฤษฎีไทยไม่ยอมรับว่าสิบสองจุไทยเป็นของฝรั่งเศส

¹เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 4 หน้า 158-160

²ค. หน้า 162

³เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการของจอมพลและมาทอัครราชทูตเจ้าพระยา

สุรศักดิ์มนตรี หน้า 585 - 586

เพราะสัญญาที่ทำเป็นสัญญาชั่วคราวเท่านั้น แต่ในทางปฏิบัติฝรั่งเศสได้ครอบครองพื้นที่ 87,000 ตารางกิโลเมตร ของสิบสองจุไทยเป็นการถาวรตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา นับเป็นการสูญเสียดินแดนครั้งที่สองของไทยให้กับฝรั่งเศส

การยึดครองบางส่วนของสิบสองจุไทยซึ่งอยู่บริเวณลาวตอนเหนือ นับเป็นความสำเร็จก้าวแรกของฝรั่งเศสในการขยายอิทธิพลเหนือดินแดนลาว หลังจากยึดครองบริเวณดังกล่าวได้ไม่นานฝรั่งเศสก็เริ่มหันมาสนใจดินแดนลาวตอนกลางและตอนใต้ อันได้แก่ เมืองพวน กำแพง จำปาศักดิ์ เชียงแตง ซึ่งฝรั่งเศสก็ได้ขยายอิทธิพลลงมายังบริเวณดังกล่าวของดินแดนลาวในเวลาต่อมา การขยายอิทธิพลลงมายังบริเวณดังกล่าวได้นำมาซึ่งปัญหาที่สร้างความขมขื่นแก่ไทยอย่างมาก จนนำไปสู่วิกฤตการณ์ที่เรียกว่าปัญหาฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง¹ โดยตัวปัญหาถือการที่ฝรั่งเศสต้องการดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยอาศัยความคลุมเครือของเขตแดนไทย - ลาว ที่ทั้งสองฝ่ายไม่เคยกำหนดแน่นอนว่าเขตแดนที่แท้จริงอยู่ที่ใด²

การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเข้ามาบริเวณตอนกลางและตอนใต้ของฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง คงใช้วิธีการที่เคยใช้กับดินแดนเขมรและลาวตอนเหนือมาแล้ว คือการวางอิทธิพลของคนที่ได้รับช่วงจากญวนซึ่งเป็นวิธีที่ฝรั่งเศสเคยใช้มาก่อน 2 ครั้ง ครึ่งนี้เป็นครั้งที่ 3 การแทรกแซงของฝรั่งเศสเริ่มจากการลงแข่งรัฐบาลไทย โดยการแจ้งให้ทราบอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2432 ว่าดินแดนตั้งแต่เมืองพวนถึงเขมรก็อาณาเขตจดน้ำโขงเป็นของญวน³ รัฐบาลไทยได้ปฏิเสธคำอ้างนี้เมื่อเห็นว่าวิธีการดังกล่าวไม่ได้ผล ฝรั่งเศสจึงเปลี่ยนยุทธวิธีใหม่ คือการขอเข้ามาสำรวจดินแดนฝั่งซ้ายสิบสองจุไทยถึงสทริงเครง (เชียงแตง) โดยอ้างว่าเพื่อเอาผลของการสำรวจไปใช้ในการปักปันเขตแดนไทย-ลาว รัฐบาลไทยแม้จะ

ปัญหาฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในระยะแรกเป็นปัญหาตั้งแต่หัวเมืองพวนลงมาถึงสทริงเครง
ระยะหลังขยายพื้นที่ของญวนออกไปตลอดฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

² สุทธิ อัครศวก ความสัมพันธ์ไทย - ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 หน้า 24

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 1/1 นายถนอญ
(กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสประจำกรมหลวงเทเวศร์วังบ้านปืน) 13 เมษายน ร.ศ. 108

นักระวางพดพิกรกรรมของฝรั่งเศสแท้ก็ปรารถนาจะให้มีการปักปันเขตแดนจึงได้ยอมอนุญาต¹

ให้มีการสำรวจ โดยจัดส่งคณะสำรวจของไทยไปพร้อมกับคณะสำรวจของฝรั่งเศสด้วย

นับแต่ที่ฝรั่งเศสแจ้งให้ไทยทราบเรื่องกรรมสิทธิ์ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในปี พ.ศ. 2432 เป็นต้นมา ฝ่ายไทยพบว่าปัญหาดังกล่าววันจะรุนแรงยิ่งขึ้น ทำให้รัฐบาลไม่ไว้วางใจสถานการณ์ชายแดนด้านนี้ ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศสได้แสดงท่าทีที่จะยึดครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด รัฐบาลจึงหันมาเอาใจใส่หัวเมืองฝ่ายตะวันออกเพิ่มขึ้น โดยจัดรูปการปกครองใหม่ในปี พ.ศ. 2433 แบ่งหัวเมืองลาวออกเป็น 4 กอง มีข้าหลวงกำกับการปกครองกองละ 1 คน และมีข้าหลวงใหญ่กำกับราชการ ณ เมืองจำปาศักดิ์ ความมุ่งหวังของรัฐบาลที่จัดข้าหลวงไปประจำหัวเมืองลาวนั้น นอกจากจะคอยสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎรแล้ว รัฐบาลยังหวังให้ทำหน้าที่แก้ไขปัญหอันเกิดจากการกระทำของฝรั่งเศส² ซึ่งเป็นหน้าที่หลักที่ได้รับมอบหมาย แต่ความหวังดังกล่าวของไทยก็ประสบความล้มเหลวเพราะปัญหาความขัดแย้งมีแต่จะเพิ่มความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ต่างฝ่ายต่างกล่าวหาซึ่งกันและกัน และที่สำคัญคือการเรียกร้องของฝรั่งเศสบางเรื่องเป็นสิ่งที่ฝ่ายไทยไม่สามารถรับปฏิบัติได้

สถานการณ์ชายแดนด้านตะวันออกของไทยเริ่มปรากฏความรุนแรงยิ่งขึ้น รัฐบาลไทยต้องเข้าสู่วาระคับขัน เมื่อเกิดการสู้รบทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในต้นเดือนเมษายน พ.ศ. 2436 การรบกันในครั้งนี้ออกกำลังของฝรั่งเศสสามารถขับไล่กองทหารไทยให้ถอยไปจากที่มั่นบางแห่งได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว ที่กองกำลังทั้งสองฝ่ายชายแดนไทยไม่อาจจะปฏิบัติการได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น เนื่องจากขาดอาวุธและขาดแคลนทหารที่มีความชำนาญในการรบ นอกจากนั้นในขณะที่มีการสู้รบทางชายแดน รัฐบาลยังไม่อาจตกลงใจได้ว่าจะส่งกำลังไปสนับสนุนโดยฉับพลันหรือไม่ ทั้งนี้เพราะคนในรัฐบาลมีความเห็นแตกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นควรส่งกำลังทหารและอาวุธแต่เพียงเล็กน้อยเพื่อรักษาขอบเขตของการสู้รบให้เป็นไปในแบบการต่อสู้เพื่อป้องกันมิให้เป็นอุปสรรคต่อการเจรจาทางการทูตกับฝรั่งเศส แต่อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าควรทำ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศุลกากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.11/1 พระยาพิพัฒน์โกษา ถึงพระยาศรีสัตนาคนหุต ที่ 34/2272 10 พฤษภาคม ร.ศ. 111

² จักรการดี สถาปณาวรรณะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 หน้า 94 - 95

สงครามขึ้นแตกหักกับฝรั่งเศส ซึ่งผลที่สุดรัฐบาลก็ตกลงส่งกองทัพจากกรุงเทพฯ ไปสนับสนุนทางชายแดน และรับเร่งเตรียมการป้องกันกรุงเทพฯ ทั้งทางบกและทางเรือ

ในขณะที่การสู้รบทางชายแดนกำลังดำเนินอยู่นั้น ฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบสองลำลำ สิ้นตอนมากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามาทำให้เกิดการยิงต่อสู้กับกองกำลังป้องกันของฝ่ายไทย ในตอนเย็นวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ซึ่ง ณ บริเวณอ้อมพระจุลจอมเกล้า สมุหปรการ ผลปรากฏว่า กำลังของฝ่ายไทยไม่สามารถต้านทานไว้ได้ เรือของฝรั่งเศสจึงได้เข้ามาใน กรุงเทพฯ ได้

หลังจากเกิดเหตุการณ์ที่ปากน้ำ รัฐบาลฝรั่งเศสได้ระทำการรุนแรงต่อไทย โดยยื่น คำขาดให้ไทยปฏิบัติตามเงื่อนไขของคณายใน 48 ชั่วโมง ต่อมาก็ได้ประกาศตัดสัมพันธ์ทาง การทูตและใช้กำลังทัพเรือปิดล้อมอ่าวไทย การกระทำของฝรั่งเศสครั้งนี้ได้เป็นารคุกคาม อธิปไตยของไทยอย่างยิ่ง รัฐบาลจึงยอมรับคำขาดและข้อประกันต่าง ๆ ตามเงื่อนไขของ ฝรั่งเศสแต่โดยดี

ภายหลังเหตุการณ์สงบ รัฐบาลของทั้งสองฝ่ายจึงเปิดการเจรจาเพื่อขจัดข้อขัดแย้ง และฟื้นฟูสัมพันธไมตรีขึ้น ณ กรุงเทพฯ ซึ่งการเจรจาทันทีตามเงื่อนไขของ ฝรั่งเศสทั้งสิ้น ผลที่สุดของการเจรจาคือ ฝ่ายไทยยินยอมลงนามในสนธิสัญญาที่ฝรั่งเศสสร้างขึ้น ในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 โดยแลกเปลี่ยนสัตยาบันในวันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2436 ผลจากการลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าวของฝ่ายไทย คือการสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส¹

การแผ่ขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสทำให้ไทยสูญเสียดินแดนดังกล่าวให้แก่ฝรั่งเศสใน ้นเป็นการสูญเสียดินแดนครั้งสำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาของไทย ผลจากการเสีย ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศสทำให้หัวเมืองชายแดนด้านตะวันตกเพิ่มความ สำคัญขึ้นทันที เมืองบางเมืองก็ได้รับการดูแลเอาใจใส่และความคุ้มครองยิ่งขึ้นจากรัฐบาล ดังเช่น กรณีเมืองแพร่และเมืองน่าน ทั้งนี้เพราะการที่เมืองน่านไม่มีเขตแดนติดกับเมือง หลวงพระบางของฝรั่งเศสนั้น ได้ก่อให้เกิดปัญหายุ่งยากทางด้านการปกครองในหัวเมือง

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 477 หน้า

ชายแดนด้านนี้ต่อมาอีกเป็นเวลานาน เช่นปัญหาการแย่งชิงเขตแดนระหว่างเจ้าเมืองน่านกับเจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางตลอดจนปัญหาที่เกิดจากการแทรกแซงของฝรั่งเศสในเมืองขึ้นของเมืองน่านมางเมือง ดังจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

4. ปัญหาเฉพาะเมืองน่านภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112

ภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เมืองน่านซึ่งเป็นหัวเมืองชายแดนด้านตะวันออกของล้านนาไทยได้เพิ่มความสำคัญขึ้นอย่างรวดเร็ว สาเหตุที่ทำให้เมืองน่านเลื่อนฐานะความสำคัญสูงขึ้น คือภายหลังที่ไทยเสียฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสเมืองน่านเองตกอยู่ในฐานะที่ล่อแหลมต่ออันตรายอันเกิดจากการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสอย่างยิ่ง การที่เขตแดนเมืองน่านไม่ติดกับเขตแดนเมืองหลวงพระบางของฝรั่งเศสดังกล่าว ทำให้เกิดปัญหาหลายอย่างติดตามมา โดยเฉพาะปัญหาที่เกิดจากการแทรกแซงของฝรั่งเศสที่พยายามแผ่อิทธิพลเข้ามาในบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของเมืองน่านทำให้สภาพการณ์ทางการเมืองการปกครองในเมืองไม่ประสบความสำเร็จ ปัญหายุ่งยากที่เกิดจากการแทรกแซงของฝรั่งเศส ในเขตเมืองน่านมีดังต่อไปนี้

4.1 ปัญหาเรื่องเขตแดนระหว่างเมืองน่านกับหลวงพระบาง

ปัญหาการแย่งชิงเขตแดนระหว่างเมืองน่านกับหลวงพระบาง เริ่มขึ้นหลังจากที่ฝรั่งเศสได้เข้าปกครองดินแดนลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง สาเหตุของความขัดแย้งระหว่างเมืองทั้งสองเกิดจากการให้การสนับสนุนเมืองหลวงพระบางของฝรั่งเศสให้เรียกร้องเอาเขตแดนด้านฝั่งขวาแม่น้ำโขงที่อยู่ภายใต้การปกครองของเมืองน่านไปจากไทยโดยอ้างว่าดินแดนส่วนนี้เมืองหลวงพระบางเคยปกครองมาก่อน¹ หัวเมืองที่เป็นปัญหาการแย่งชิงกันระหว่างเจ้านครเมืองน่านกับเจ้าอุปราชหลวงพระบาง ได้แก่ เมืองเงินทราย เมืองกุสาวดี เมืองเชียงลม เมืองเชียงฮอบ และเมืองคอน²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 11.1/11 เรื่องเขตแดนเมืองหลวงพระบางและเมืองน่าน 8 - 9 มิถุนายน พ.ศ. 119

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.23/14 ปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศสตอนเหนือ สำเนาที่ 27240 วันที่ 17 มกราคม ร.ศ. 124

ซึ่งล้วนแต่เป็นเมืองขึ้นของเมืองน่านทั้งสิ้น

วิธีการในการขยายอิทธิพลเข้ามาในดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงส่วนนี้ (ตรงข้ามกับ หลวงพระบาง) ฝรั่งเศสได้ดำเนินการโดยสนับสนุนการเรียกร้องของหลวงพระบางอย่างเต็มที่ เครื่องมือสำคัญที่ฝรั่งเศสนำมาใช้เพื่อให้การสนับสนุนฝ่ายหลวงพระบาง ได้แก่ การใช้ประโยชน์จากการตีความโดยอาศัยช่องโหว่ในสนธิสัญญาข้อ 3 และข้อ 4 ของสนธิสัญญา 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436¹ ซึ่งกำหนดว่า

ข้อ 3 กอเวนเมนต์สยามจะไม่ก่อสร้างด่าน ค่าย ภู ภาที่อยู่ของพลทหารในแขวง เมืองพระตะบอง แลเสียมราฐ แลในจังหวัด 25 กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งขวาปาก ตะวันตกแม่น้ำโขง

ข้อ 4 ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแก่กอง ตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนใช้แบบก่าตั้งแต่เจียงที่จำเป็นแต่ แลทำการตามอย่าง เห็นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในถิ่นนั้น จะไม่มีพลประจำกองพลเกณฑ์สรรพด้วยอาวุธเป็นทหาร อย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่ในถิ่น²

สนธิสัญญาทั้ง 2 ข้อดังกล่าว นอกจากจะมีผลทำให้ฝั่งขวาแม่น้ำโขงในเขต 25 กิโลเมตร เป็นเขตปลอดทหารโดยปริยายแล้ว สัญญาข้อ 4 ยังก่อให้เกิดปัญหาในการตีความอีกมากมาย เช่น วรคดีที่กล่าวถึงการรักษาความสงบเรียบร้อยเป็นการปกครอง ทำให้ฝ่ายลาวหลวงพระบาง ใช้ ข้ออ้างในเรื่องนี้ยกกำลังเข้ามาฝั่งขวาตรงข้ามกับเมืองหลวงพระบางรุกล้ำเข้ามาในเขต แคนเมืองน่าน ขณะเดียวกันฝรั่งเศสก็ขัดขวางฝ่ายไทยอย่างเต็มที่ไม่ให้ส่งกองกำลังเข้าไปใน พื้นที่ดังกล่าว โดยคอยที่จะจับผิดว่าฝ่ายไทยกระทำผิดสัญญา และเป็นผู้ถูกรุก ดังจะเห็นได้จากการที่นายลูกของกงสุลฝรั่งเศสได้กล่าวหาว่าฝ่ายไทยส่งนายทหารเข้าไประดมพลที่บ้านด่านซึ่ง ตั้งอยู่ในเขต 25 กิโลเมตร³ เป็นต้น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2435 คำแปลร่างหนังสือสัญญา ครั้งที่สาม นายวิเลียงกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ 29 กันยายน ร.ศ. 112

² สุวิทย์ อิศราสวัสดิ์ ความสัมพันธ์ไทย - ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 หน้า 499

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.11/1 เรื่องฝรั่งเศส ที่เมืองน่านหาว่ากองทหารไทยระดมพลที่บ้านด่านเข้ามาเป็นทหาร ที่ 109,4297 วันที่ 26

4.2 ปัญหาเรื่องเมืองเงิน

ประเด็นสำคัญที่ชี้ให้เห็นถึงข้อขัดแย้งในเรื่องเขตแดนระหว่างเมืองน่านกับเมืองหลวงพระบางภายใต้การสนับสนุนของฝรั่งเศสที่เด่นชัดที่สุดได้แก่ปัญหาการแย่งชิงเมืองเงินหรือเมืองกุฎสาวดี ซึ่งนับว่าเป็นกรณีพิพาทที่รุนแรงที่สุด และดำเนินมาเป็นเวลานานเกือบสิบปี โดยปัญหาการแย่งชิงเมืองดังกล่าวได้เริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2438 เมืองมีข้อโต้แย้งกันขึ้นระหว่างเจ้าเมืองน่านกับเจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางภายใต้การสนับสนุนของฝรั่งเศส ปัญหาดังกล่าวเริ่มขึ้นเมื่อ ม.ฮารควิน กงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองน่านได้แจ้งมายังพระพรหมสุรินทรข้าหลวงไทยประจำเมืองน่านว่า "...เมืองหลวงพระบางร้องขอเอาหัวเมืองริมลำน้ำของไทยฝั่งขวา ซึ่งเคยขึ้นแก่เมืองหลวงพระบางแต่ก่อนให้กลับไปขึ้นแก่หลวงพระบางต่อไปตามเดิม...แต่เมืองหลวงพระบางถือว่าเมืองเงินเป็นเมืองขึ้นมาแต่ก่อน..."¹ โดยอ้างว่ามีหลักฐานแผนที่ที่ส่งไปจากกรุงเทพฯ ฝ่ายไทยโดยพระพรหมสุรินทรได้ตอบปฏิเสธข้อเรียกร้องดังกล่าวโดยอ้างว่า "...เมืองน่านก็ถือว่าเมืองเงินเป็นเมืองขึ้นมานานแล้ว แต่เมืองน่านก็ได้แต่งตั้งผู้ว่าราชการกรมการเมืองขึ้นมาแล้ว ไม่ปรากฏว่าเมืองหลวงพระบางได้ปกครองรักษาเมืองนี้แต่ครั้งใดคราวใด..."² แสดงให้เห็นถึงอำนาจของเมืองน่าน ซึ่งถ้าพิจารณาถึงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเมืองเงินในขณะนั้นแล้วจะเห็นว่าเมืองเงินถูกปกครองโดยเมืองน่านมาโดยตลอดและพลเมืองซึ่งมีเชื้อสายมาจากพวกต๋องก็มีน้ำใจซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อเจ้านายเมืองน่านมาก³

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/1 ม.ฮารควิน
แจ้งว่าเมืองหลวงพระบางจะขอให้เมืองเงินไปเป็นเมืองขึ้นตามเดิม ที่ 415/14756

วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 114

²ค.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.11/8 เรื่องพระพรหม-
สุรินทรข้าหลวงเมืองน่านให้นายนานสุธิสารบุตรไปช่วยหลวงรามบริรักษ์ข้าหลวงเมืองหลวงลาวคำ
มหารัษฎาการที่เมืองเงิน ที่ 551/15590 วันที่ 4 สิงหาคม ร.ศ. 114

อย่างไรก็ตามการแสดงออกในลักษณะนี้ทำให้การสนับสนุนหลวงพระบางของฝรั่งเศสในครั้งนั้นทำให้ฝ่ายไทยตระหนักเป็นอย่างดีว่าการที่ "...ฝรั่งเศสตั้งท่ามาดังนี้ก็จะต้องก่อการรบกวนเรื่องเมืองเงินไป..."¹

ถ้าจะพิจารณาถึงสาเหตุสำคัญที่นำไปสู่การแย่งชิงเมืองเงินแล้ว อาจกล่าวได้ว่าสาเหตุใหญ่ของปัญหามาจากปัญหาการแบ่งชิงบ่อเกลือซึ่งเป็นทรัพยากรที่มีค่า เพื่อให้เข้าใจถึงสภาพปัญหาในเมืองน่าน จึงขอกล่าวถึงการทำบ่อเกลือในเมืองน่านดังนี้คือ ในเมืองน่านมีบ่อเกลืออยู่ 2 แห่ง แต่ละแห่งมีบ่อเกลือในสิบบ่อ แห่งแรกอยู่บริเวณต้นน้ำว่ามีบ่อเกลือใหญ่ 2 บ่อด้วยกัน อีกแห่งคือบ่อเกลือบริเวณต้นแม่น้ำน่าน ซึ่งมีบ่อใหญ่อยู่ 5 บ่อ บ่อที่เหลืออีกหลายบ่อทั้งสองแห่งทำรายได้ส่วนใหญ่ให้แก่เจ้าเมืองน่าน 3 ทางด้วยกัน คือทางหนึ่งตั้ง "ท้าวแสน" ไปรับซื้อเกลือจากพ่อมาขายเอากำไรอีกต่อหนึ่ง ทางที่สองเก็บส่วยจากคนทำเกลือ ทางที่สามเก็บภาษีเกลือจากเจ้าของสิทธิ์พาหนะและคนที่ไปบรรทุกและหาบเกลือ²

ในค.ศ. 1897 (2440) เจ้านครหลวงพระบางส่งคนมาทำเกลือที่ "บ่อเจ้า" ซึ่งตั้งอยู่บริเวณเมืองเงินในบริเวณต้นน้ำน่าน เจ้าเมืองน่านจึงมีหนังสือถึงเจ้านครหลวงพระบางให้เรียกคนเข้ามาทำเกลือที่เมืองเงินออกไป³ เจ้านครหลวงพระบางก็มีหนังสือตอบกลับมายังเจ้าเมืองน่าน พร้อมทั้งชี้แจงหลักฐานที่แสดงว่าตนเป็นผู้ครอบครองเมืองเงินตามแผนที่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 40.13/1 ม.ยารุดิน
แจ้งว่าเมืองหลวงพระบางจะขอให้เมืองเงินไปเป็นเมืองขึ้นตามเดิม ที่ 514/14756
วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 114

² กองบรรณสาร กต.แฟ้ม 2.6 "แผนเบอรันคัมบ่อเกลือ" ที่ 1509 กรมหลวง
เทเวศร์วังโรประการ-พระยาสุริยานุวัตร วันที่ บาริส 6 ตุลาคม ร.ศ. 122

³ กองบรรณสาร กต.แฟ้ม 2.6 เจ้าเมืองหลวงพระบาง - เจ้าเมืองน่าน ตำราที่
13/97 2 เมษายน ค.ศ. 1897

หมายเลข 200 ลงวันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ. 110¹ อันเป็นแผนที่ที่พระยาศรีสหเทพปลัดทูลฉลองมหาดไทยมอบให้เจ้านครหลวงพระบาง ตั้งแต่ครั้งเจ้าหลวงพระบางลงมากองทัพเพื่อถวายต้นไม้เงินต้นไม้ทองในนั้น แม้ว่าเจ้านครหลวงพระบางจะอ้างหลักฐานอย่างไรก็ตาม ฝ่ายไทยและเจ้านครเมืองน่านก็หารับรู้² ว่าได้เคยยกเมืองเงินให้แก่หลวงพระบางไม่ การโต้แย้งเรื่องกรรมสิทธิ์ในการปกครองเมืองเงินคงดำเนินต่อมาอีกเป็นเวลานาน อย่างไรก็ตามในช่วงระยะเวลาดังกล่าวเมืองเงินก็ถูกปกครองโดยเมืองน่านต่อมา

4.3 นโยบายในการรักษาเมืองเงินของฝ่ายไทย

การอ้างกรรมสิทธิ์ในการปกครองเมืองเงินของหลวงพระบางได้ก่อให้เกิดความวิตกแก่รัฐบาลเป็นอย่างยิ่ง เพราะใญ่หาดังกล่าวทำให้เกิดขึ้นโดยความนึกคิดของหลวงพระบางเพียงลำพังไม่ แก่การเรียกร้องดังกล่าวได้กระทำขึ้นภายใต้การสนับสนุนของฝรั่งเศส จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่รัฐบาลจะต้องกระทำทุกวิถีทางในอันที่จะรักษาเมืองเงินไม่ให้เสียแก่หลวงพระบาง การดำเนินการของฝ่ายไทยเท่าที่ปรากฏ คือภายหลังที่มีกรณีพิพาทเกิดขึ้น รัฐบาลได้จัดส่งข้าราชการฝ่ายไทยเข้าไปควบคุมอย่างใกล้ชิด กล่าวคือใน ร.ศ. 114 ได้คัดเลือกเจ้านายเมืองน่านคือนายหนานสุทธีสารบุตร เจ้านครเมืองน่านออกไปรักษาราชการ โดยหวังว่าการจัดส่งเจ้านายพื้นเมืองเข้าไปรักษาราชการดังกล่าวจะช่วยให้สามารถรักษาเมืองเงินให้รอดพ้นจากการรุกรานของหลวงพระบางได้ ด้วยเหตุนี้นายหนานสุทธีสารบุตรในขณะนั้นมีความสามารถที่ซื่อสัตย์ต่อเจ้านายเมืองน่านมาก³ พร้อมกันนั้นก็จัดการปกครองเมืองเงินใหม่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.19/4 พระยาสุริยานุวัตร ถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชาฯ ลงนาม 121 ที่ 25 16 ตุลาคม ร.ศ. 121

² กองบรรณสาร กต.แฟ้ม 2.6 เมืองน่าน-เจ้าเมืองหลวงพระบาง ที่ 4 - 64 13 กรกฎาคม ร.ศ. 116

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.11/8 เรื่องพระพรหมสุรินทร์ข้าหลวงเมืองน่านให้นายหนานสุทธีสารบุตรไปช่วยหลวงรามบริรักษ์ข้าหลวงเมืองหงสาวดีรักษาราชการเมืองเงิน ที่ 551/15590 วันที่ 4 สิงหาคม ร.ศ. 114

ตามพระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น¹ เพื่อหวังจะขจัดอิทธิพลของฝ่ายหลวงพระบางที่กำลังบุกกรุกเข้ามาให้หมดไป โดยรัฐบาลกรุงเทพฯ ได้มีคำสั่งกำชับไปยังข้าหลวงของฝ่ายไทยซึ่งประจำอยู่ที่เมืองเงิน ให้ประชุมชี้แจงแก่ราษฎรว่าเมืองเงินนี้เป็นเมืองขึ้นของฝ่ายไทย หลวงพระบางไม่มีสิทธิใดใดทั้งสิ้น คำสั่งดังกล่าวปรากฏในหนังสือของเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้านครเมืองน่าน ที่มีไปถึงข้าหลวงรักษาราชการเมืองเงินว่า

...ต้องมีการประชุมเสมอทุกคราวไป..ด้วยเมืองเงินเป็นเมืองล่อแหลม มีชายแดนติดต่อกับประเทศ..ควรเตือนให้รู้สึกรู้ว่าเมืองเงินเป็นเมืองในพระราชอาณาเขตสยามมาแต่เดิม ตลอดทุกวันนี้ครเมืองน่านได้ปกครองมา ฝ่ายเมืองหลวงพระบางไม่มีอำนาจมาเกี่ยวข้องบังคับบัญชาเจ้านายกรมกรในเมืองเงินได้ อย่าให้พวกเจ้านายกรมการแลราษฎรมีความสับสนหวาดเสียว กลัวเกรงอย่างหนึ่งอย่างใด...²

อย่างไรก็ตามการดำเนินการของฝ่ายไทยก็ทำให้เผชิญสถานการณ์การรุกรานของฝ่ายหลวงพระบางได้ ตรงกับช่วงที่มีการตีพิมพ์หนังสือดังกล่าวกลับทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น จนกระทั่งกลายเป็นปัญหาสำคัญข้อหนึ่งในการเจรจาสันติภาพเขตแดนระหว่างรัฐบาลไทยและฝรั่งเศสในเวลาต่อมา

4.4 พฤติกรรมการแทรกแซงของฝรั่งเศสและการตอบโต้ของฝ่ายไทย

พฤติกรรมของฝรั่งเศสที่แสดงออกซึ่งการให้การสนับสนุนหลวงพระบางก่อปัญหาการแย่งชิงเมืองเงิน โดยส่วนใหญ่มักจะปรากฏให้เห็นในลักษณะการให้การสนับสนุนทางการเงิน

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/11 เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชเจ้านครเมืองน่าน - เจ้าราชภาติกวงษ์ผู้รักษาเมืองเงิน ที่ 19,305 ลงวันที่

2 พฤษภาคม ร.ศ. 121.

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/11 เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชเจ้าผู้ครองนครเมืองน่านแลเจ้าสนามหลวงนครน่าน-เจ้าราชภาติกวงษ์ผู้รักษาเมืองเงิน ที่ 19,305 4 มิถุนายน ร.ศ. 121

ตั้งเช่นการที่ฝรั่งเศสเรียกร้องให้ระงับการเข้าไปจัดการปกครองเมืองเงินของฝ่ายไทย โดยกล่าวหาว่าฝ่ายไทยกระทำผิดข้อ 2 ของสนธิสัญญา 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งมองซีเออร์ ลูกองได้ยื่นหนังสือถึงฝ่ายไทยขอให้ถอนเจ้าสุริยวงษ์ (นายหนานสุทธิสาร) ที่ฝ่ายไทยส่งไปรักษาราชการที่เมืองเงินกลับ โดยอ้างว่าหัวเมืองบนฝั่งขวาแม่น้ำโขง อันได้แก่ เมืองเงิน เมืองคอน เมืองเชียงลม เมืองเชียงม่วน เป็นเมืองในเขต 25 กิโลเมตร¹ ฝ่ายไทยก็ได้โต้ตอบในทันทีว่า "...ถึงแม้เมืองเงินหรือเมืองใด ๆ จะอยู่ใน 25 กิโลเมตรจริงก็ไม่มีสัญญาข้อใดห้ามไม่ให้มีข้าหลวงประจำรักษาราชการ เพราะจะตั้งข้าหลวงไว้ที่เมืองเหล่านั้นเมื่อใดก็ได้ ห้ามข้อขัดขวางอย่างหนึ่งอย่างใดไม่..."² และในปีเดียวกัน (พ.ศ. 2440) ฝรั่งเศสก็ได้คัดค้านฝ่ายไทยอย่างรุนแรง ต่อกรณีที่เจ้านครเมืองน่านหนังสือไปข่มขู่พระยาเมืองแพนที่พาทหารมุกรุกเข้ามาในเมืองเงิน³ ถึงกับข่มขู่ว่าถ้าหากเมืองน่านกระทำอย่างใดลงไป เจ้านายเมืองน่านจะต้องรับโทษทุกสิ่งทุกอย่าง⁴

ในปี พ.ศ. 2444 ปัญหาเมืองเงินให้ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นในปีนั้นเองฝรั่งเศสได้กระทำการแทรกแซงหนักขึ้น ท่าทีของฝรั่งเศสที่เห็นได้ คือการไม่ยอมรับว่าเมืองเงินเป็นเมืองขึ้นของ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/8 ม.ลูกองไวส์
กงสุลเมืองน่านได้ตอบพระยาพรหมสุรเดชและข้าหลวงเมืองน่านว่าเมืองเงินอยู่ในเขต 25
กิโลเมตร ที่ 270/1262 วันที่ 11 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116

² ศ.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/4 เรื่องพระยา
เมืองแพนยกเข้ามาอยู่เมืองเงิน รัับวันที่ 12 ตุลาคม ร.ศ. 116

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.11/27 เรื่องข้าหลวง
รักษาราชการเมืองน่าน รายงานเกี่ยวกับ ม.ลูกอง อ้างว่าเมืองเงินเป็นเขตเมืองหลวงพระบาง
ให้พระยาเมืองเงินและทหารออกไปจากเมืองได้ ซึ่งยืนยันว่าเมืองเงินเป็นเมืองขึ้นเมืองน่าน
ที่ 170/9040 วันที่ 16 พฤศจิกายน ร.ศ. 116

เมื่อนำนึกต่อไป จะเห็นได้จากการที่กรุงฝรั่งเศสยื่นข้อเรียกร้องต่อฝ่ายไทยให้จัดการเก็บส่วย และยกเลิกไม่ให้ราษฎรเมืองเงินเข้ามารับใช้ทำทำงานของเจ้าเมืองน่าน ตามแบบแผนที่เคยปฏิบัติมาแต่โบราณ ซึ่งฝ่ายไทยยินยอมห้ามข้อเรียกร้องดังกล่าวก็เท่ากับยกเมืองเงินให้หลวงพระบางไป รัฐบาลไทยจึงปฏิเสธข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสทั้งหมด พร้อมทั้งกำหนดนโยบาย การเก็บส่วยในเมืองเงินเสียใหม่ คือการยอมผ่อนปรนในการเก็บให้กับราษฎรมากยิ่งขึ้น เพื่อให้การปฏิบัตินโยบายดังกล่าวเป็นไปอย่างได้ผล กระทรวงมหาดไทยจึงสั่งกำชับเรื่องนี้ไปยัง พระยาสุทรบุรุษข้าหลวงประจำเมืองน่านว่า

...เงินค่าแรงแทนเกณฑ์...ในเขตแขวงเมืองเงินนี้ให้เก็บไปตามเดิม แต่ควรต้อง จัดการผ่อนผันให้เป็นไปโดยความเต็มใจของคนในพื้นที่เหล่านั้นจึงจะดี ก็มิให้ถามความ เห็นพวกเมืองเงินเสียก่อน จะยอมให้เกณฑ์มาทำการต่าง ๆ ที่เมืองน่านตาม ธรรมเนียมที่เคยมา หรือจะยอมเสียค่าแรงแทนเกณฑ์ ถ้ายอมเสียค่าแรงแทนเกณฑ์ ก็ให้เก็บ เป็นเงินตามพระราชบัญญัติ แต่ถ้าจะเต็มใจมารับใช้ทำการไม่เสียเงินก็ได้ เกณฑ์มาทำการที่เมืองน่านคงไปตามใจสมัคร...¹

กล่าวได้ว่าการเกณฑ์แรงงานเป็นระบบหนึ่งในการควบคุมสังคมในสมัยก่อน และเป็น ระบบที่มีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งในการสร้างสังคมในอดีตรวมถึงคือแรงงานนอกจากจะเป็น กำลังในการผลิตที่สำคัญของสังคมแล้ว ยังเป็นที่มาของอำนาจทางการเมืองของเจ้านายใน สมัยก่อน ดังนั้นการเกณฑ์แรงงานจึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อความอยู่รอดของสังคมเกษตรกรรม อย่างไรก็ตามเมื่อมีระบบเงินตราเกิดขึ้น การเกณฑ์แรงงานก็ได้ลดความสำคัญไต่ลง เพราะ ระบบเงินตราสามารถที่จะจ้างแรงงานเพื่อทำการต่าง ๆ ได้ดีกว่า จึงไม่แปลกกว่าทำไมรัฐบาล สมัยต่อมาจึงยินยอมให้เก็บเป็นเงินแทนการเกณฑ์แรงงานดังเช่นในอดีต

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กศ.40.13/10 เรื่องอุปทูต ฝรั่งเศสคัดค้านว่าเมืองกุสวาคีเป็นเมืองขึ้นของเมืองหลวงพระบาง ขอให้ฝ่ายไทยยกเว้น การเก็บส่วยไว้จนกว่าไทยและฝรั่งเศสจะตกลงกันได้ว่าเมืองนี้เป็นของฝ่ายใด ที่ 50/1194 วันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ. 120

สำหรับกรณีเมืองเงินที่รัฐบาลผ่อนผันในเรื่องการเกณฑ์แรงงานโดยยอมให้เสียเป็นเงินแทนนั้นนับเป็นความฉลาดของรัฐบาลยิ่งเพราะนอกจากจะเป็นการเอาในราษฎรไม่ให้เอนเอียงไปข้างฝรั่งเศสแล้ว รัฐบาลก็ไม่เสียประโยชน์แต่อย่างใด กลับทำให้ราษฎรหันมานิยมวิธีการปกครองของฝ่ายไทยมากยิ่งขึ้น การดำเนินการดังกล่าวของฝ่ายไทยได้สร้างความไม่พอใจให้กับฝรั่งเศสเป็นอย่างมาก ม.เตลดคาเช เสนาบดีว่าการต่างประเทศถึงกับกล่าวต่อพระยาสุริยานุวัตรราชทูตไทยประจำการกรุงปารีสเป็นเชิงข่มขู่ว่า "...บัดนี้จะขมก่อกวนนำให้รัฐบาลไทยรู้ตัวไว้อย่างแน่แท้ว่าความเพียรพยายามของตนของกรุงฝรั่งเศสถึงที่สุดแล้ว จะไม่ยอมให้รัฐบาลไทยประพฤติกการเช่นนี้เป็นมาแล้วต่อไปเป็นอันขาด..."¹

ต่อมาในปี พ.ศ. 2445 ฝ่ายหลวงพระบางได้กระทำการกำเริบยิ่งขึ้น ด้วยการส่งทหารเข้ามาในเมืองเงินจัดการประชุมกรรมการเมืองประกาศห้ามไม่ให้เจ้านายกรมการและราษฎรในเมืองเงินเสียค่าแรงแทนเกณฑ์และภาษีอากรต่าง ๆ ให้กับเมืองน่าน² ทั้งนี้เพื่อเอาใจราษฎรให้เอนเอียงไปข้างตน เพราะภายหลังที่ฝ่ายไทยเข้าไปจัดการปกครองในเมืองเงิน อิทธิพลของฝ่ายหลวงพระบางได้อ่อนลงมาก ดังปรากฏข้อความในหนังสือของเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพตอนหนึ่งว่า

...ซึ่งเมืองหลวงพระบางแต่งตั้งในหนังสือเข้ามาอ่านแลคุณสมบัติเพิ่มเติมเข้ามา
แต่ท่านจข่มขู่ก็เพิ่มประสงค์จะให้เจ้านายแลราษฎรเมืองเงินมีความท้อหวั่น
จะได้หันเข้าหาฝ่ายเมืองหลวงพระบาง เพราะเห็นว่าเวลานี้ฝ่ายเราจัดการปกครอง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/10 เรื่องอนุทูต
ฝรั่งเศสคัดค้านว่าเมืองกุสวาทเป็นเมืองขึ้นของเมืองหลวงพระบาง ขอให้ฝ่ายไทยยกเลิก
การเก็บส่วยไว้จนกว่าไทยและฝรั่งเศสจะตกลงกันได้ว่าเมืองนี้เป็นของฝ่ายใด ที่ 50/1194
วันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ. 120

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/11 เรื่อง
เมืองหลวงพระบางมีหนังสือแจ้งแก่ชาวเมืองเงินว่า ห้ามเสียภาษีอากรต่าง ๆ ให้แก่เมืองน่าน
สำเนาที่ 6853 วันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 121

ลงระเบียบเรียบร้อยตามพระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น แลฝ่ายหลวงพระบางไม่มีหน้าที่
เกี่ยวข้องต่อไป จึงได้จัดการรุนแรงเพิ่มทวีขึ้นทุกปี...¹

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้น ฝ่ายหลวงพระบางยังดำเนินการต่าง ๆ ทุกวิถีทางเพื่อ
เป็นการเอาใจราษฎรเมืองเงิน เช่น การประกาศที่จะยกเลิกไม่เก็บภาษีอากรต่าง ๆ ใน
เมืองเงินให้ 3 ปี แต่ถ้าจะเก็บต่อไปจะเก็บแค่คนละ 2 บาท เรื่องนี้ให้สร้างความไม่สบายใจ
ให้แก่ฝ่ายไทยเป็นอย่างมาก พระยาบรมมหาประจักษ์ศิลปาคมเจ้าเมืองน่านถึงกับเสนอความ
เห็นลงมากกรุงเทพฯ ให้ยกเลิกค่าแรงแทนเกณฑ์ สก 121 ที่ยังไม่ได้เก็บเสีย² แต่ที่ว่า
ไม่ได้รับความเห็นชอบจากทางกรุงเทพฯ โดยให้เหตุผลว่าถ้ายกเลิกพวกเจ้านายเมืองเงิน
ก็จะขาดผลประโยชน์จะพากันหันไปหาพวกหลวงพระบาง ควรให้เจ้านายเมืองเงินเก็บแต่
เป็นส่วนผลประโยชน์ของตน อันจะเป็นการรักษาน้ำใจพวกเจ้านายเหล่านั้น³ ด้วยฝ่ายไทย
เชื่อว่าถ้าสามารถรักษาน้ำใจพวกนี้ไว้ได้แล้ว การเกลี้ยกล่อมของฝ่ายหลวงพระบางที่กระทำ
อยู่ก็จะไม่เกิดผล

เมื่อฝ่ายหลวงพระบางเห็นว่าการเกลี้ยกล่อมไม่สามารถที่จะดึงเจ้านายและราษฎร
ในเมืองเงินให้นิยมฝ่ายตนได้ จึงหันมาใช้วิธีการรุนแรงเข้าชิงเอาเมืองเงินโดยการส่งกำลัง
ประมาณ 200 คนเศษถืออาวุธบุกเข้าโจมตีว่าการเมืองเงินเก็บทรัพย์สินสิ่งของของเจ้าราชภาติกวงศ์

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/11 เรื่อง
เมืองหลวงพระบางมีหนังสือแจ้งแก่ชาวเมืองเงินว่า ห้ามเสียภาษีอากรต่าง ๆ ให้แก่เมืองน่าน
สำเนาที่ 6853 วันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 121

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/11 สำเนาโทรเลข
พระยาบรมมหาประจักษ์ หมายเลขที่ 19 วันที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ. 121

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/11 สำเนาโทรเลข
กระทรวงมหาดไทย กรุงเทพฯ มีไปถึงพระยาบรมมหาประจักษ์ ณ น่าน ที่ 20/5086 ลงวันที่
25 กรกฎาคม ร.ศ. 121

ไปทั้ง แล้วขับไล่ออกจากเมือง¹ เหตุการณ์ครั้งนี้เกือบจะมีการปะทะกันด้วยกำลัง เพราะฝ่ายเมืองน่านได้มีการประชุมตระเตรียมกำลังที่จะยกไปขับไล่พวกหลวงพระบางแต่ได้รับการห้ามปรามจากรัฐบาล การปะทะจึงไม่เกิดขึ้น ที่รัฐบาลไทยดำเนินการเช่นนี้เพราะไทยเคยได้รับบทเรียนเมื่อครั้งวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 มาแล้ว จึงพยายามหลีกเลี่ยงการใช้ความรุนแรง ซึ่งจะเป็นสาเหตุที่ฝรั่งเศสจะใช้อ้างเพื่อรุกรานดินแดนไทยตั้ง เช่นเหตุการณ์ที่ผ่านมา รัฐบาลจึงได้พยายามใช้ความอดทนและใช้วิธีทางการทูตเจรจากับฝรั่งเศสในปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น อย่างไรก็ตามวิธีการดังกล่าวก็หาได้แก้ไขข้อพิพาทและยับยั้งการรุกรานของพวกหลวงพระบางได้ ปัญหาการแย่งชิงเมืองเงินจึงดำเนินเรื่อยมา กระทั่งมีการเจรจาทกลงกันตามสนธิสัญญาที่มีการลงนามกันในวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122 ซึ่งผลของสนธิสัญญาดังกล่าวคือ ฝ่ายไทยยอมยกดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามกับหลวงพระบางซึ่งมีหัวเมืองที่ขึ้นกับเมืองน่านทั้งหมด อันได้แก่ เมืองเงิน เมืองคอบ เมืองเชียงฮอน เมืองเชียงลม² ให้แก่ฝรั่งเศสไป

การที่รัฐบาลยอมยกดินแดนดังกล่าวให้กับฝรั่งเศสอย่างง่ายดายเช่นนี้ มีเหตุผลสำคัญคือ

ประการแรก เพราะฝ่ายไทยไม่ต้องการมีเรื่องกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศส เพราะเห็นตัวอย่างจากเหตุการณ์ใน พ.ศ. 2436 (1893) ว่าผลที่เกิดขึ้นจากเหตุการณ์ครั้งนั้นเป็นอย่างไร

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.13/13 เรื่อง เมืองหลวงพระบางบุกรุกขับไล่เจ้าราชภาติกวงษ์ผู้ว่าราชการเมืองเงิน กองผู้ฝรั่งเศสเมืองน่านปฏิเสธไม่รู้ไม่เห็น แลขอให้เมืองน่านอย่าด่วนจัดการ เรื่องนี้ ขอให้ส่วนต่อน ที่ 50 วันที่ 2 กันยายน ร.ศ. 121

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.23/14 บันทึกในเขตแดนกับฝรั่งเศสตอนเหนือ ลำเนาที่ 27240 ลงวันที่ 17 มกราคม ร.ศ. 124

ประการที่สอง เพราะฝ่ายไทยเห็นว่าโดยพฤตินัย พวกลาวหลวงพระบางได้เข้ามาปกครองดินแดนฝั่งขวาของหลวงพระบางอยู่แล้ว ดังนั้นจึงควรยกให้เป็นการถูกต้องตามกฎหมาย เสียจะดีกว่า เพราะจะได้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยนกับข้ออื่น ๆ ที่ฝ่ายไทยได้ประโยชน์ด้วย

ประการที่สาม ก็เพื่อตัดความรำคาญจากการแก่งแย่งระหว่างลาวหลวงพระบาง กับฝ่ายไทยในการเข้าไปมีสิทธิ์เหนือเมืองเงิน (ภูสวาคี) ซึ่งเป็นปัญหาในฝั่งขวาตรงข้ามหลวงพระบาง¹

ประการสุดท้าย เพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองจันทบุรีที่ฝรั่งเศสยึดครองอยู่กับสิทธิ์ในการจดทะเบียนคนในบังคับบางประการ

4.5 ปัญหาการปกครองหัวเมืองในเขตเมืองน่านที่อยู่ในเขต 25 กิโลเมตร

พ.ศ. 2436

ปัญหาเขตแดน 25 กิโลเมตร เป็นปัญหาสำคัญอันหนึ่งที่เป็นอุปสรรคต่อการปกครองของไทยภายหลังเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ทั้งนี้เพราะตามการตีความจากข้อ 3 และข้อ 4 ในสนธิสัญญา พ.ศ. 2436 ทำให้พื้นที่ในรัศมี 25 กิโลเมตรทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงตั้งแต่อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงรายลงมาตามลำน้ำโขงจนถึงตม. และเมืองเสียมราฐกับพระตะบองกลายเป็นเขตปลอดทหาร² ซึ่งผลของสนธิสัญญาดังกล่าวได้กลายเป็นข้อกีดขวางที่ฝรั่งเศสนำมาโต้แย้งคัดค้านมิให้ฝ่ายไทยเข้าไปจัดการปกครองหัวเมืองที่เป็นเมืองขึ้นของไทยที่ตั้งอยู่ในเขต 25 กิโลเมตร เพราะไทยมีสัญญากับฝรั่งเศสได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เมื่อเป็นเช่นนั้นฝ่ายไทยจึงไม่กล้าที่จะเข้าไปจัดการใดใดในหัวเมืองเหล่านั้นได้ ซึ่งสร้างความหนักใจให้ฝ่ายไทยตลอดเวลา ในทางกลับกันฝรั่งเศสได้ค่อยแทรกแซงเข้ามาในดินแดนเหล่านี้ทีละเล็กละน้อย เป็นผลให้อิทธิพลของฝรั่งเศสแผ่รากลึกในหัวเมืองเหล่านั้นมากกว่าฝ่ายไทย

เมืองเชียงของเป็นกรณีตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงปัญหาการปกครองเมืองในเขต 25 กิโลเมตรของไทยที่ถูกแทรกแซงจากฝรั่งเศสและฝ่ายไทยไม่สามารถเข้าไปดำเนินการใดใดในเมืองนี้ได้เลย ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

¹ กองบรรณสาร กต.แฟ้ม 2.6 "ความเห็นเรื่องเขตแดนหลวงพระบาง" ของกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา 6 ตุลาคม ร.ศ. 112 (1903)

² สุวิทย์ อิศาสัต ความสัมพันธ์ ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 หน้า 220 - 221

4.5.1 สภาพปัญหา

เชียงของเป็นเมืองขึ้นของเมืองน่าน เดิม (ก่อน พ.ศ. 2436) เมืองนี้ตั้งอยู่
ทั้งสองฝากแม่น้ำโขง¹ เจ้าเมืองมีอำนาจปกครองทั้งสองฝั่ง ครั้นเมื่อฝรั่งเศสเข้าปกครอง
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เมืองเชียงของจึงถูกแบ่งออกเป็นสองส่วน ฝั่งซ้ายอยู่ภายใต้การปกครอง
ของฝรั่งเศสตามสัญญา ส่วนฝั่งขวาเจ้าเมืองเชียงของยังคงมีอำนาจเหมือนเดิม อย่างไรก็ตาม
ก็ตามฝั่งซ้ายนั้นฝรั่งเศสยังคงให้พระยาเชียงของบังคับบัญชาเป็นหัวหน้าคนลาวอยู่ ดังนั้น
ฝรั่งเศสจึงมีฐานะเป็นผู้บังคับบัญชาเจ้าเมืองเชียงของโดยปริยาย เป็นผลให้อำนาจของ
ฝรั่งเศสเคลื่อนคลุมเข้ามาปกครองทางฝั่งขวาด้วย ผนวกการเช่นนี้จึงทำให้เมืองเชียงของ
มีโอกาที่จะตกไปเป็นของฝรั่งเศสได้อย่างง่ายดาย ดังปรากฏในพระราชดำริของรัชกาล
ที่ 5 ตอนหนึ่งว่า

...ถึงว่าพระยาเชียงของจะต้องลดอำนาจ หากทนายอยู่ไต่บังคับบัญชาให้ข้างก็ยังดี
กว่าหลุหลอย ใต้รับตำแหน่งใหม่ได้รับแต่งตั้งบางที่จะมีผลประโยชน์เป็นเครื่องล่อใจ
บ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ถ้าได้เพียงเดือนละ 10 เหรียญเท่านั้น พระยาเชียงของจะ
รู้สึกบุญคุณหาประมาณมิได้ ถ้าหากว่าฝรั่งเศสไม่คิดกันอย่างโตแล้ว เอาเมือง
เชียงของให้โดยง่าย...³

5.5.2 พฤติกรรมของฝรั่งเศสและการตอบโต้ของไทยกรณีเมืองเชียงของ

ฝั่งขวา

การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเข้าในฝั่งขวาของเชียงของ เริ่มต้นด้วยการกระทำที่
เจตนาจะกระทำผิดสัญญา กล่าวคือเมื่อวันที่ 13 สิงหาคม ร.ศ. 113 ฝรั่งเศสได้บังคับซื้อ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.20/12 เรื่องเจ้าเมือง...
เชียงของขึ้นขึ้นราชการ สำเนาพระราชหัตถ์ที่ 33/434 วันที่ 7 มิถุนายน ร.ศ. 123

² ค.

³ ค.

ที่ดินกับเจ้าเมืองเชียงของ (จิตรวงษ์ วยศรีงษ์) เพื่อใช้เป็นที่พักก่อสร้างที่ทำการกงสุลประจำเชียงของ ซึ่งถือว่ากระทำผิดสนธิสัญญา ค.ศ. 1856 (2398) ที่กำหนดว่า ฝรั่งเศสจะเป็นเจ้าของที่ดินในประเทศไทย ณ ที่ใดนอกบริเวณกรุงเทพ ไม่ได้¹ นอกจากการกระทำดังกล่าวฝรั่งเศสยังแสดงให้เห็นถึงการมีอำนาจเหนือไทยในเมืองเชียงของด้วยการข่มขู่ราษฎรเมืองเชียงของต่าง ๆ นานากระทำตนเสมือนเป็นเจ้าของเมืองนี้ พฤติการณ์ดังกล่าวจะเห็นได้จากรายงานของพระยาทรงสุระเดชที่ยื่นต่อกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 114 ตอนหนึ่งว่า

...ฝรั่งเศสกระทำผิดสัญญาข้อ 1 บังอาจไ้วร้องขู่กรรโศภณซึ่งอยู่ในฝั่งขวาของแม่น้ำโขงที่เป็นฝั่งอยู่ในพระราชอาณาเขตสยาม ใ้กลับไปยังฝั่งซ้ายของฝรั่งเศส แลบังอาจทำอำนาจจับผู้คนจวงจำทำโทษเขื่อน...ขู่คนฝ่ายเราให้แตกตื่น แลยกทหารถือปืนคาบหอกมาตั้งขวาแห่งเมืองเชียงของ แลทำการข่มขู่ประมาทหมิ่นรุกล้ำเจ้าเมืองกรมการ ณ เมืองเชียงของ...²

เกี่ยวกับอำนาจและอิทธิพลของฝรั่งเศสในเมืองเชียงของนี้ แม้ฝ่ายไทยก็ยอมรับว่าฝรั่งเศสมีเหนือกว่าไทย จะเห็นได้จากคำกล่าวของกรมดำรงราชานุภาพตอนหนึ่งว่า "...เมืองเชียงของและเชียงแสนนั้น ผู้ว่าราชการเป็นรองเอเยนต์ฝรั่งเศสอยู่มาก ฝรั่งเศสหนักทำที่จะข่มขู่กันราษฎรและขู่อยู่เสมอ..."³ จึงทำให้อำนาจของฝ่ายไทยที่จะเข้าไปจัดการปกครองในเชียงของเป็นไปด้วยความยุ่งยากอย่างยิ่ง จะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่ฝ่ายไทยจัดส่ง ม.ร.ว.จันไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองเชียงของ มองซิเออร์ฮารดูวิงกงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองน่านได้ทำการขัดขวางโดยส่งหนังสือคัดค้านมายังพระพรหมสุรินทร์ว่า

¹ม.ล.มานิจ ชุมสาย ชุดประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 จากแฟ้มใ้เอกสารไทยในมาริส หน้า 10

²ค. หน้า 14

³กองจดหมายเหตุ กรมกลาปกร เอกสารรัชกาลที่ 5 กค.40.15/3 เรื่องมิสเตอร์สกอตห้ามไม่ให้ ม.ศุบัญญัติราชการในเมืองเชียงแสนและเชียงของ ที่ 192/5191 วันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 114

...เมืองเชียงของนี้อยู่ในเขตของข้าพเจ้า เป็นหน้าที่ข้าพเจ้าจะระวังให้ประพฤติดามหนังสือสัญญาพระราชมติทุกประการ...การที่จะส่งข้าหลวงแลเจ้าพนักงานไทยผู้ใดผู้หนึ่งไปอยู่เชียงของในแขวงบริมหกลกลางเพื่อจะทำการอันหนึ่งอันใด ฝ่ายข้าพเจ้าจะต้องขัดขวางโดยแข็งแรงทีเดียว แม้ว่าท่านข้าหลวงไม่ถือละไม่ฟังตามคำข้าพเจ้ากล่าวมานี้ ท่านข้าหลวงต้องรับผิดชอบในการวุ่นวายซึ่งจะเกิดขึ้นต่อมาภายหลัง...¹

ซึ่งเป็นการตีความเอาเองให้ได้เปรียบฝ่ายไทยจากสัญญาข้อ 4 โดยตีความเอาว่าไทยลงคดีไม่ใช่คนในท้องถิ่นเข้าไปเชียงของ นอกจากนี้ฝรั่งเศสยังได้พยายามแยกเชียงของและเมืองน่านออกจากไทยโดยการกล่าวในลักษณะเอาใจเจ้านายเมืองน่านว่าการส่งข้าหลวงไปประจำเชียงของนั้นไม่ใช่เรื่องของไทยเลย เจ้าเมืองน่านมีคนตีมากมายจะส่งไปสักคนก็ยิ่งได้เพราะเชียงของเป็นเมืองขึ้นของเมืองน่าน ไทยกำลังจะทำให้ประเทศราชกลายเป็นส่วนหนึ่งของประเทศ ซึ่งเขาจะยอมไม่ได้ ฝ่ายไทยโดยพระพรหมสุริยไตรจึงได้ตอบไปว่านายฮารควินไม่มีอำนาจอันชอบธรรมใดที่จะห้ามปรามเลย เพราะเมืองน่านจะทำอะไรก็ตามจะต้องได้รับคำสั่งจากไทยเพราะเป็นเมืองขึ้นกับไทย² อย่างไรก็ตามในระหว่างที่มีการถกเถียงกันนั้น ฝ่ายไทยก็ได้ ม.ร.ว.จันทรอยู่ที่เมืองน่านไปก่อน เพราะเกรงว่าถ้าขึ้นส่งไปก็เสมือนออกไปก่อเหตุ³

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ฝรั่งเศสยังกระทำการหลายอย่างเพื่อขัดขวางไม่ให้ฝ่ายไทยเข้าไปจัดการในเมืองเชียงของ เช่น การห้ามไม่ให้พระพรหมสุริยไตรข้าหลวงไทย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.15/2 เรื่องตั้งข้าหลวงรักษาราชการเมืองเชียงของ ลำเนาที่ 4394 21 มิถุนายน ค.ศ. 1895

² ม.ล.มานิจ ชุมสาย ชุดประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 จากแฟ้มใ้ณสถานทูตไทยในเวนิส หน้า 17

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.15/1 ตั้งข้าหลวงรักษาราชการเมืองเชียงของ ที่ 396/10461 วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 114

ประจำเมืองน่านเข้าไปในเมืองเชียงทอง โดยอ้างว่าเมืองเชียงทองอยู่ในเขต 25 กิโลเมตร¹
และขู่ว่าถ้าขึ้นเข้าไปจะได้รับความเดือดร้อน พระพรหมสุรินทร์ก็เลยไม่ได้เข้าไป²

จากสภาพการณ์ดังกล่าวข้างต้น เมืองเชียงทองจึงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของฝรั่งเศส
เรื่อยมา การที่ฝ่ายไทยไม่สามารถเข้าไปจัดการภายในเชียงทองได้นี้ เจ้าเมืองเชียงทองและ
ราษฎรจึงมีจิตใจเอนเอียงหันไปนิยมฝรั่งเศสด้วยเห็นฝ่ายไทยเป็นสิ่งที่อันตรายไม่ได้นั่นเอง³
เจ้าเมืองเชียงทองจึงแสดงกิริยากระด้างกระเดื่องไม่ปฏิบัติตามคำสั่งและการบังคับบัญชา
ของฝ่ายไทย ดังปรากฏในโทรเลขของพระยาบรมบาทบารุงที่รายงานลงมากรุงเทพฯ ว่า

...เมืองเชียงทองแปรปรวนเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ที่ไม่ส่ง ครั้นข้าจะขึ้นไปเกรง
เจ้าเมืองเชียงทองไม่รับรอง...หรือแสดงกิริยาอันไม่สมควรก็จะเป็นการเสื่อมเสีย
อำนาจของราชการ...มีรายงานแจ้งว่ากริยาเจ้าเมืองเชียงทองแลกรมการมีความ
นิยมฝรั่งเศสมาก ได้เรียกมาประชุมเพื่อจัดการปกครองทั้งแขวงแก่บ้าน จดเส้น
ลำน้ำโนกรัวไม่ใคร่มา แลบังคับให้ส่งเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ที่ค้างก็ไม่ส่ง...⁴

เหตุการณ์ดังกล่าวได้สร้างความสนใจให้กับรัฐบาลไทยไม่น้อย รัชกาลที่ 5 ถึงกับ
มีพระราชหัตถเลขาเตือนไปยังกระทรวงมหาดไทยว่า "...การต่อไประยาเชียงของคนนี้

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.20/6 เรื่อง ม.ปาวีห้าม
ไม่ให้พระพรหมสุรินทร์เข้าไปในเมืองเชียงทองซึ่งเป็นที่ 25 กิโลเมตร ที่ 342/6815
วันที่ 26 พฤษภาคม ร.ศ. 117

²ม.ล.มานิจ ชุมสาย ขุดประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 จากแฟ้มใ้ถุณสถานทูตไทย
ในปารีส หน้า 18

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
(ภาคที่ 3 - ปราบเงี้ยว) ที่ 99/508 16 มิถุนายน ร.ศ. 123

⁴กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.20/12 เรื่องเจ้าเมือง
เชียงทองขัดขึ้นราชการ โทรเลขลงวันที่ 22 เมษายน ร.ศ. 121

ตายลงเมื่อใดหน้าที่ฝ่ายเราจะตั้งไม่ได้ ข้อนี้ขอให้มหาศไทยกำหนดจงจำไว้ให้แม่น..."¹

กล่าวได้ว่าปัญหาการปกครองเมืองเชียงของของไทยก็ถือเป็นกรณีตัวอย่างของปัญหาการปกครองของไทยในเขต 25 กิโลเมตร ซึ่งฝรั่งเศสอาศัยการตีความจากข้อสัญญาที่ได้เปรียบไทย ทำให้ฝ่ายไทยไม่สามารถเข้าไปดำเนินการใดใดในตัวเมืองของไทยที่อยู่ในเขตที่กำหนดได้เต็มที่ ผลคือหัวเมืองชายแดนด้านตะวันออกของไทยต้องตกอยู่ในสภาวะครึ่งเหรีญค่อมาอีกเป็นเวลานาน สำหรับกรณีเมืองเชียงของนั้นอิทธิพลของฝรั่งเศสคงครอบงำเรื่อยมาตั้งแต่ ร.ศ. 113 ซึ่งช่วงเวลาดังกล่าวรัฐบาลไทยพยายามอย่างยิ่งที่จะเข้าไปจัดการการปกครอง แต่ก็ทำได้ไม่มากนักเพราะอิทธิพลของฝรั่งเศสฝังแน่นมากในตัวเมืองนี้ อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมาปัญหาและอุปสรรคจากการแทรกแซงของฝรั่งเศสก็หมดไป ภายหลังมีการเจรจาปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศสตอนเหนือเมื่อปี พ.ศ. 2448² เป็นผลให้เมืองเชียงของรอดพ้นจากการแทรกแซงของฝรั่งเศสและรัฐบาลก็ได้เข้าไปจัดการปกครองอย่างเต็มที่ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ปัญหาการแทรกแซงของฝรั่งเศสดังกล่าวจึงนับว่าปัจจัยสำคัญหนึ่งที่ทำให้หัวเมืองด้านตะวันออกของล้านนาไทยมีความสำคัญเพิ่มขึ้นและเป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้รัฐบาลเข้าไปจัดการการปกครองก็จะได้ว่ากล่าวต่อไป

สรุปได้ว่า ปัจจัยที่กล่าวมาทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นบทบาทที่มีต่อการรักษาและขยายอิทธิพลของไทยในแคว้นเชียงแขง การให้ความช่วยเหลือสนับสนุนการปราบฮ่อของไทย ตลอดจนปัญหาความยุ่งยากทางด้านการเมืองการปกครองในเมืองแพร่และน่าน ซึ่งมีสาเหตุมาจากการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสที่แทรกแซงเข้ามา เหล่านี้ล้วนมีความสำคัญในลักษณะที่เป็นปัจจัยส่งเสริมความสำคัญของเมืองแพร่และน่านต่อไทยมากยิ่งขึ้น และเป็นตัวเร่งสำคัญที่กระตุ้นให้รัฐบาลให้ความสนใจที่จะเข้าควบคุมหัวเมืองทั้งสองให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น อันจะนำไปสู่การปฏิรูปการปกครอง ดังจะได้อีกกล่าวในบทต่อไป

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชทัณฑ์เลขารัชกาลที่ 5 ที่ 154/1141 วันที่ 6 กันยายน ร.ศ. 122

การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่าน

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจกล่าวได้ว่าเป็นช่วงของระยะเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองการปกครองครั้งใหญ่ที่สุดของไทย คือจากรูปแบบการปกครองที่เคยยึดถือปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยาเป็นแบบสมัยใหม่ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้เกิดขึ้นเฉพาะในส่วนกลางเท่านั้น หากแต่ได้ขยายไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลออกไปทั่วราชอาณาจักร ในบรรดาหัวเมืองทั้งหมดที่ได้รับการปฏิรูปในสมัยนี้มีเมืองแพร่และเมืองน่าน ซึ่งเป็นหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตรวมอยู่ด้วย การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ นับว่าเป็นรากฐานสำคัญที่ส่งผลให้หัวเมืองต่าง ๆ ที่เคยปกครองตนเองอย่างประเทศราชได้รวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับไทยอย่างแท้จริงในเวลาต่อมา

1. ปัจจัยที่นำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองแพร่และน่าน

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีปัจจัยพื้นฐานหลายประการที่ก่อให้เกิดการปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองแพร่และน่าน ในที่นี้จะขอแยกพิจารณาปัจจัยดังกล่าวออกเป็น 2 ประการใหญ่ ๆ คือ ประการแรก สืบเนื่องมาจากปัจจัยทางด้านการเมืองการปกครองและประการที่สองสืบเนื่องมาจากปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ปัจจัยพื้นฐานทั้งสองประการนี้จะได้กล่าวในรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.1 ปัจจัยทางด้านการเมืองการปกครอง

พื้นฐานสำคัญทางด้านการเมืองการปกครองที่ก่อให้เกิดการปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองแพร่และน่านโดยตรง ประกอบด้วยปัจจัยทางด้านการคุกคามของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส สภาพการปกครองไม่เหมาะสม และปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองในหัวเมืองแพร่และน่าน ปัจจัยทั้งสามประการนี้ มีอิทธิพลอย่างมากที่ก่อให้เกิดการปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองดังกล่าวข้างต้น

1.1.1 การคุกคามของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศส ไทยเริ่มประสบ

ปัญหาจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกนับแต่ที่อังกฤษได้เข้ายึดครองพม่าภายหลังที่พม่ายอมพ่ายแพ้ ปลายปี พ.ศ. 2368¹ เป็นต้นมา การที่อังกฤษสามารถยึดครองดินแดนพม่าได้ทั้งหมดส่งผลให้ดินแดนทางด้านตะวันตกของไทยติดกับอาณานิคมของอังกฤษ ลักษณะเช่นนี้ก่อให้เกิดความวิตกแก่รัฐบาลไทยต่อปัญหาการขยายอิทธิพลของอังกฤษเป็นอย่างมาก ซึ่งก็เป็นความจริงในเวลาต่อมา เมื่ออังกฤษได้ขยายอิทธิพลแทรกแซงเข้ามาทางด้านตะวันตกของไทยโดยเฉพาะดินแดนล้านนาไทย ซึ่งอังกฤษได้แผ่อิทธิพลเข้ามาอย่างกว้างขวาง ทำให้เกิดปัญหารุนแรงขึ้นอย่างมากในดินแดนส่วนนี้

อย่างไรก็ตามการขยายอิทธิพลของอังกฤษในช่วงแรก ๆ ส่วนใหญ่คงจำกัดเฉพาะบริเวณหัวเมืองล้านนาไทยตะวันตกเท่านั้น เมืองแพร่และน่านซึ่งตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของดินแดนส่วนนี้ได้รับผลกระทบจากการแทรกแซงของอังกฤษน้อยมาก สภาพเช่นนี้เป็นผลให้รัฐบาลเอาใจใส่ต่อหัวเมืองทางด้านตะวันตกของล้านนาไทย อันได้แก่ เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูนมากกว่าหัวเมือง ทางแพร่และน่าน กระทั่งในเวลาต่อมาสถานการณ์ทางด้านตะวันออกของล้านนาไทยเริ่มยุ่งยากขึ้น กล่าวคือ เมื่อฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลแรงงทำให้คุกคามไทยมากขึ้นโดยสามารถยึดญวนได้ทั้งหมดในปี พ.ศ. 2427 ต่อจากนั้นก็เข้ายึดครองแคว้นสิบสองจุไทย ซึ่งเป็นประเทศราชของไทย ในปี พ.ศ. 2431² และในปีเดียวกันนี้เองฝรั่งเศสได้อ้างสิทธิเหนือดินแดนทั้งหมดบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นประเทศราชของไทย อันเป็นเหตุนำไปสู่การปะทุกันระหว่างไทยกับฝรั่งเศสใน "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" (พ.ศ. 2436)³ ซึ่งในที่สุดไทยต้องยอมทำสัญญาสันติภาพและยอมยกสิทธิเหนือฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสไปในที่สุด

¹D.G.E. Hall. A History of South - East Asia. 4th.ed., p. 640

²จิราภรณ์ สถาปนะวรรณะ วิกฤตการณ์ สยาม ร.ศ. 112 หน้า 61

³ค. 364 หน้า

การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสดังกล่าว ได้ส่งผลกระทบอย่างรุนแรง ต่อความมั่นคงทางด้านตะวันออกของไทยมาก กล่าวคือ ฝรั่งเศสได้ทำการแทรกแซงและขยาย อิทธิพลเข้ามาในฝั่งขวาแม่น้ำโขง ทำให้หัวเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บริเวณดังกล่าวประสบกับปัญหา ต่าง ๆ นานาจากการแทรกแซงของฝรั่งเศส ในที่นี้ผู้เขียนมุ่งที่จะศึกษาเฉพาะกรณีเกี่ยวกับการ แทรกแซงของฝรั่งเศสที่กระทำต่อดินแดนทางด้านตะวันออกของล้านนาไทย อันเป็นที่ตั้ง ของเมืองแพร่และน่านโดยตรง

ปัญหาของเมืองแพร่และน่านจากการแทรกแซงของฝรั่งเศสนั้น เกิดขึ้นเกือบตลอด เวลาภายหลังที่ฝรั่งเศสเข้ายึดครองหลวงพระบาง ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากการที่เมืองน่านมี เขตแดนติดกับหลวงพระบางของฝรั่งเศสนั่นเอง จึงเป็นภาระง่ายที่หัวเมืองทั้งสองจะถูกกระทบ กระเทือนจากการแผ่ขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส โดยเฉพาะกับเมืองน่าน ดังปรากฏในรายงานของ พระยาทรงสุรเดชที่กล่าวถึงปัญหาการปกครองจากการแทรกแซงของฝรั่งเศสว่า

...ราชการฝ่ายเมืองน่าน ข้าพพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่ามีอยู่สี่ประการ คือ เรื่องคนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแลคนฝั่งขวามี ขมุ ข่า ลาว เขิน จีน จำพวกนี้ฝรั่งเศส หมายปกครองเอา การที่ได้โต้เถียงกันตลอดมาจนถึงที่สุดจนถึงเรื่องเก็บเงินส่วยช้าง ฝั่งซ้ายลามเข้ามาถึงฝั่งขวา แลเรื่องฝรั่งเศสปกครองเข้ามาจะเอาพวกลาวชาวฝั่ง ข้ามแม่น้ำโขง เลยล่องจะคิดครอบงำเอาดินแดนเมืองลาวเฉียงโดยแท้ ไปเป็นใน บังคับเป็นข้อใหญ่ใจความ ประการหนึ่งความข่มเหงพาลภาโลเป็นวิธีจุกจิกของ ราชการฝรั่งเศสคอยก่อเหตุไว้ในเขตแขวงจังหวัด 25 กิโลเมตร ที่จำเป็นต้อง ระวังเจ้าเมืองกรมการที่คลอนแคลนที่ถูกทั้งสันตติคม...¹

จากรายงานดังกล่าวชี้ให้เห็นปัญหาการปกครองของฝ่ายไทย ตลอดจนวิธีการของ ฝรั่งเศสที่ขยายอิทธิพลเข้ามาในเมืองน่าน ซึ่งสร้างความกังวลใจให้กับรัฐบาลไทยอย่างมาก

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/213 เรื่องขอเปลี่ยน ย้ายข้าหลวงมณฑลลาวเฉียง และข้าหลวงกลับกรุงเทพฯ สืบที่ 226/2294 วันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 115

จนกระทั่งกลายเป็นความกลัวว่าจะเสียดินแดนส่วนนี้ไปให้กับฝรั่งเศส ซึ่งมีข่าวลือเช่นนี้เกิดขึ้นหลายครั้ง ดังเห็นได้จากรายงานที่ส่งมายังกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2436 ตอนหนึ่งที่กล่าวหาว่าเจ้าเมืองน่านไปเข้ากับฝรั่งเศสว่า

...เจ้านครให้หาตัวพระยาท้าวแสนไปประชุมที่เมืองน่าน แล้ว...มีคำสั่งว่า เมืองบ่อว่า เมืองฝาง เมืองออน เมืองพง ให้หัวเมืองนี้ให้ขึ้นแก่กงสุลฝรั่งเศส เมืองน่าน ถ้าฝรั่งเศสจะมีการส่งใจจะเกณฑ์กำลังพาหะประการใด ให้ได้เวลาไว้...หัวเมืองฝ่ายเหนือ คือ เมืองบ่อ เมืองพร เมืองละ และ เมืองเชียงซ้อน เมืองเชียงลม เมืองเชียงคาน เมืองเชียงคำ เมืองคอน เมืองเทิง เมืองสา เมืองชด 11 หัวเมืองนี้ ให้ขึ้นแก่พนักงานฝรั่งเศสที่เมืองเชียงของ...¹

จากข่าวดังกล่าวเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงความไม่มั่นใจของฝ่ายไทยเอง ในอันที่จะรักษาเมืองน่านให้รอดพ้นจากเงื้อมมือของฝรั่งเศส แม้ภายหลังเมื่อตรวจสอบแล้วพบว่าไม่เป็นความจริงก็ตาม แต่ข่าวดังกล่าวก็บ่งบอกให้เห็นถึงความหวงใยของรัฐบาลต่อสถานการณ์ความยุ่งยากในเมืองแพร่และน่านอย่างยิ่ง ซึ่งส่งผลให้เมืองทั้งสองเพิ่มความสำคัญมากยิ่งขึ้นในสายตาของรัฐบาล เมื่อเปรียบเทียบกับช่วงก่อนปี พ.ศ. 2436 อันนับเป็นปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้รัฐบาลเร่งเข้าไปดำเนินการปฏิบัติการปกครองอย่างแท้จริงในเวลาต่อมา

1.1.2 สภาพการปกครองที่ไม่เหมาะสม

สภาพการปกครองภายในของเมืองแพร่และน่านซึ่งไม่เหมาะสมกับกาลสมัยและไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่นำไปสู่การปฏิบัติการปกครอง ทั้งนี้ เพราะสภาพที่เป็นอยู่ก่อนที่รัฐจะเข้าไปดำเนินการนั้น เมืองทั้งสองมีสภาพการปกครองที่กล่าวได้ว่าล้าหลังมาก เมื่อเปรียบเทียบกับหัวเมืองทาง เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน ซึ่งความแตกต่างในเรื่องนี้ น่าจะเป็นผลมาจากความสนใจของรัฐบาลที่มีต่อเมืองทั้งสองน้อยมาก จะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่รัฐบาลเข้าไปปฏิบัติการปกครองมณฑลพายัพครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2427 นั้น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/149 เรื่องราชการเมืองน่าน ไปรเวทที่ 894/21450 วันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 114

เมืองแพร่และน่านหาได้รับการปฏิรูปแต่อย่างใดไม่ ขอบเขตของการปฏิรูปในครั้งนั้นคำดำเนินการ
 เพียงแค่ 3 เมือง คือ เชียงใหม่ ลำปาง และสุโขทัยเท่านั้น¹ ทำให้การปฏิรูปในเมืองแพร่
 และน่านต้องล่าช้าออกไปถึง 10 ปี² (พ.ศ. 2437) สภาพการปกครองแบบเก่าที่ชื่อยู่จึง
 กลายเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมกับกาลสมัยในเวลาต่อมา โดยเฉพาะในสภาพการณ์ที่มีการเกี่ยวข้องกับ
 กับต่างชาติเพิ่มมากขึ้น ก็จะได้เห็นได้จากรายงานของพระยาพรหมสุรเดชข้าหลวงใหญ่ ที่ชี้ให้เห็น
ผลเสียของการปกครองแบบเดิมในเมืองแพร่ว่า

...เมืองแพร่เป็นเมืองที่มีภูมิฐานดี ถ้วยเป็นทางค้าขายติดต่อกับเมืองน่าน เมือง
 ลำปาง เมืองอุตรดิตถ์ การที่ไม่เจริญขึ้นได้ในทุกวันนี้ เพราะมีความที่ไม่เป็นธรรม
อยู่ในโรงศาลบ้านเมือง เป็นต้นว่าการค้าขายนั้น ถ้าผู้รับซื้อสิ่งของไปพวกต้อง
 บ่าวไพร่ของเจ้าเมืองกรมการแล้ว ถึงจะเปนลูกหนี้ใคร ๆ อยู่ก็ไม่ต้องเดือดร้อน
 อย่างไม่ใด ชื่อนี้เป็นสิ่งที่ทำให้พวกพ่อค้าพากันเข็ดขยาดไป ก็เหมือนตั้งตัดทางค้าขายไม่ให้
 เจริญขึ้น...³

จากข้อวิจารณ์เกี่ยวกับสภาพภายในเมืองแพร่ดังกล่าว พระยาพรหมสุรเดชจึงได้เสนอ
 ความเห็นไว้ตอนหนึ่งว่า "...เมืองแพร่ทุกวันนี้มีติดต่อกับต่างประเทศ เห็นด้วยเกล้าฯ
 ว่าควรต้องรักษาและจัดการให้ดี..."⁴ ซึ่งข้อเสนอดังกล่าวน่าจะมีรากฐานสำคัญมาจากการ
 มองเห็นภัยจากการแผ่ขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในหัวเมืองแพร่และน่านเพิ่มมากขึ้นประการหนึ่ง
 และการที่ทรงไม่มั่นใจในการปกครองแบบเดิมว่าจะสามารถตอบโต้กับฝรั่งเศสได้อย่างมี
 ประสิทธิภาพ รวมทั้งความไม่เชื่อใจที่มี ต่อบรรดาเจ้านายพื้นเมือง ซึ่งปรากฏให้เห็นบ่อยครั้ง

¹ ธีรสวัสดิ์ ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 -
 2476) หน้า 131 - 142

² ด.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/142 กราบทูลพระเจ้า
โองยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขานุการ ที่ 190/5480 วันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ.

⁴ ด.

ทั้งนี้ เพราะฝ่ายไทยกลัวว่าเจ้านายพื้นเมืองจะหันไปนิยมฝรั่งเศส¹ มีรายงานที่ส่งลงมายังกรุงเทพฯ ซึ่งแสดงออกถึงความไม่มั่นใจต่อการปฏิบัติงานของเจ้านายพื้นเมืองว่าจะรักษาและด้านทานการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในเมืองแพร่และเมืองขึ้นเมืองน่านตอนหนึ่งว่า "...การที่วางใจลาวรักษาเมืองเหล่านี้ได้โอบอ้อมเอาใจไพร่หรือรักษาทางตุ้ยโลกลงเอาเอาเงินทองแก่ไพร่ สุดแต่เป็นการร้อนขึ้น คนฝ่ายสยามก็จะแตกไปฝั่งตะวันออกในฝ่ายฝรั่งเศส จะกลับเอาอำนาจคนอื่นเข้ามาอวดอ้างก็จะเป็นที่ร้อนใจต้องระวังระไวรักษา..."²

จึงกล่าวได้ว่าสภาพการปกครองที่ไม่เหมาะสมกับกาลสมัย เป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่ง ที่นำไปสู่การปฏิรูปการปกครอง ทั้งนี้ รัฐบาลคงจะเล็งเห็นว่าถ้าขึ้นปล่อยให้การปกครองแบบเดิมดำเนินต่อไปแล้ว ก็จะเป็นเหตุนำมาซึ่งความยุ่งยากให้แก่รัฐบาล และจะเป็นการเปิดโอกาสให้ต่างชาติโดยเฉพาะฝรั่งเศสเข้าแทรกแซงได้ง่าย อันจะก่อให้เกิดปัญหาตามมาอย่างมาก การเข้าไปปฏิรูปการปกครองจึงกลายเป็นเครื่องมือสำคัญที่รัฐบาลนำมาใช้ในอันที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าว ๗ และสร้างสภาวะความสงบเรียบร้อยให้เกิดขึ้นในหัวเมืองแพร่และน่าน

1.1.3 ปัญหาความขัดแย้งภายใน การพิจารณาถึงสาเหตุที่นำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองแพร่และน่าน นอกจากที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมด ยังเรียกปัจจัยหนึ่งที่น่าจะนำมาพิจารณาอีกคือปัญหาความวุ่นวายที่เกิดขึ้นในเมืองแพร่และน่านเอง ความวุ่นวายภายในดังกล่าวได้แก่ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในหมู่เจ้านายพื้นเมือง อันมีสาเหตุมาจากการช่วงชิงอำนาจทางการเมืองในเมืองทั้งสองจึงทำให้เจ้านายพื้นเมืองแตกแยกกันออกเป็น 2 ฝ่าย³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/148 กราบทูลพระเจ้าไฉ่นยา เสด็จกรมหมื่นสมมทอมพันธุ์ราชเลขานุการ ที่ 190/5480 วันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.40.15/2 เรื่องตั้งข้าหลวงรักษาราชการเมืองเชียงของ ที่ 103/1941 วันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ. 113

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/203 เรื่องอุปราชเมืองน่านลงมาเฝ้าทูลละอองจะขอลาราชการ และขอตั้งน้องชายเป็นเจ้านครเมืองน่านต่อไป สำเนาที่ 38/139 วันที่ 10 ธันวาคม ร.ศ. 112

โดยต่างฝ่ายต่างก็พยายามที่จะล้มล้างอำนาจของฝ่ายตรงข้ามให้หมดไปจากเมือง ลักษณะเช่นนี้ทำให้มีการฟ้องร้องกันลงมายังกรุงเทพฯ ซึ่งสร้างความสนใจให้กับรัฐบาลเป็นอย่างมาก แม้ว่าความรุนแรงของปัญหาดังกล่าวจะมีไม่มากก็ตามแต่ก็มีผลกระทบต่อความมั่นคงของไทยในบริเวณส่วนนี้อยู่มาก กล่าวคือ มักจะมีคูกรณีฝ่ายหนึ่งหนีเข้าไปพึ่งอำนาจของฝรั่งเศส ซึ่งกำลังมีอิทธิพลอย่างมากในหัวเมืองทั้งสอง จะเห็นได้จากเมื่อเกิดกรณีความขัดแย้งระหว่างฝ่ายของเจ้านครเมืองน่านกับฝ่ายของพระยาเมืองแก่น ในปี พ.ศ. 2437 นั้น พระเมืองแก่นซึ่งคงเกรงกลัวอำนาจของเจ้านครเมืองน่าน จึงพาสมัครพรรคพวกไปขออยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส¹ ซึ่งเป็นโอกาสของฝ่ายเจ้านครเมืองน่านที่ต้องการกำจัดพรรคพวกของพระเมืองแก่นให้หนีไปจากเมืองน่าน จึงรายงานความผิดดังกล่าวลงมายังกรุงเทพฯ เพื่อให้ลงโทษ ซึ่งเรื่องนี้ทางกรุงเทพฯ ได้ใช้ความระมัดระวังอย่างมากในการแก้ปัญหา ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เกิดเหตุการณ์รุนแรงอันจะเป็นผลให้ฝ่ายพระเมืองแก่นหันไปนิยมฝรั่งเศสมากยิ่งขึ้น จึงพยายามเกลี้ยกล่อมให้พรรคพวกของพระเมืองแก่นยอมสวามิภักดิ์แต่โดยดี² ในที่สุดก็ได้ย้ายพระเมืองแก่นไปไว้ที่เชียงใหม่เหตุการณ์จึงสงบลง

จากเหตุการณ์ดังกล่าว ทำให้รัฐบาล³ คัดระหัดถึงผลร้ายที่จะตามมา ถ้ามีปัญหาดังนี้เกิดขึ้นอีก จึงมีความคิดที่จะจัดการกับปัญหาความวุ่นวายภายในให้หมดสิ้นไป เพราะถ้าปล่อยไว้เกิดขึ้นเหมือนที่ผ่านมาอีก อาจก่อให้เกิดเรื่องราวใหญ่โตขึ้นได้ โดยเฉพาะปัญหาเกี่ยวกับการแทรกแซงของฝรั่งเศสถึงความเห็นของกรมหลวงดำรงฯ เสนาบดีว่าการมหาดไทยในสมัยนั้นซึ่งได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "...ไม่ต้องสงสัยเลยเลยว่า ถ้าเมื่อมีกบฏฝรั่งเศสที่เมืองน่านแล้ว พระเมืองแก่นจะวิ่งเข้าหาฝรั่งเศสและจะเป็นตัวหน้าชักจูงยุยงผู้คนของเราให้แตกกันจะนำความลำบากให้แก่เราเป็นอันมาก จึงเห็นด้วยเกล้าว่าต้องรีบคัดรอนเสียโดยเร็ว จะละทิ้งไว้

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/208 เรื่องพระเมืองแก่นสมัครไปอยู่กับฝรั่งเศส ไปรเวทที่ 402/17866 วันที่ 16 พฤศจิกายน ร.ศ. 113

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/208 เรื่องพระเมืองแก่น สำเนาฉบับที่ 28179 วันที่ 24 มกราคม ร.ศ. 113

ไว้จนกระทั่งฝรั่งเศสขึ้นไปถึง หรือให้มีสติปัญญาใหญ่โตไปจะไม่ดี...”¹

จากพระคำรัสดังกล่าวข้างต้น ไม่ต้องสงสัยเลยว่ารัฐบาลรู้ถึงวิกฤตกังวลต่อปัญหาความขัดแย้งระหว่างเจ้านายพื้นเมืองในเมืองแพร่และน่านเพียงใด เพราะปัญหาดังกล่าวจะเป็นสื่ออย่างหนึ่งที่ให้นำเอาอำนาจของฝรั่งเศสเข้ามา เพื่อตัดปัญหาดังกล่าวให้หมดไป จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่รัฐจะต้องทำลายอำนาจของเจ้านายพื้นเมืองที่มีอยู่ให้หมดไป วิธีดำเนินการให้ได้ผลในเรื่องนี้ก็คือ การเข้าไปปฏิบัติการปกครองนั่นเอง จึงถือว่าปัญหาความขัดแย้งภายในเป็นปัจจัยหนึ่งที่เป็นแรงผลักดันให้มีการปฏิบัติการปกครองในเมืองแพร่และน่านในเวลาต่อมา

1.2 ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรม

1.2.1 ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ

นอกจากปัจจัยทางการเมืองการปกครองดังกล่าวแล้ว ปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ผลักดันให้รัฐบาลเข้าไปดำเนินการปฏิบัติการปกครองในเมืองแพร่และน่านโดยเฉพาะปัจจัยทางเศรษฐกิจที่สำคัญอันได้แก่ ภาษีฝักรซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากในเมืองทั้งสองได้เป็นสาเหตุสำคัญที่ชักนำอังกฤษและฝรั่งเศสเข้ามาในเมืองทั้งสอง ทำให้ไทยต้องประสบกับความยุ่งยากทางการเมืองในเวลาต่อมา ซึ่งจะได้อธิบายเฉพาะกรณีเกี่ยวกับเมืองแพร่และน่านอย่างละเอียดดังต่อไปนี้

จากการศึกษาเปรียบเทียบถึงปัญหาที่เกี่ยวกับภาษีที่เกิดขึ้นในหัวเมืองแพร่และน่านกับทางเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูนแล้ว พบว่าปัญหาเกี่ยวกับภาษีในหัวเมืองทั้งสองในระยะต้น ๆ นั้นเกิดขึ้นน้อยกว่าหัวเมืองทางด้านตะวันตกของล้านนาไทยมาก ทั้งนี้เพราะว่าการเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์เกี่ยวกับภาษีของอังกฤษในระยะแรกนั้นจำกัดอยู่เฉพาะหัวเมืองทางด้านตะวันตกของล้านนาเป็นส่วนใหญ่ ในขณะที่ความสนใจที่จะเข้าทำภาษีในเมืองทั้งสองยังคงมีอยู่น้อย สาเหตุสำคัญน่าจะเป็นเพราะมีอุปสรรคและปัญหาด้านการคมนาคมขนส่ง ทั้งนี้เพราะไม้ที่ตัดจากป่าในเมืองแพร่และน่านส่วนหนึ่งไม่สามารถส่งไปพม่าได้เหมือนทางหัวเมือง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/208 เรื่องพระเมืองแก้ว
ลำเนาฉบับที่ 28179 วันที่ 24 มกราคม ร.ศ. 113

เชียงใหม่ที่สามารถล่องไม้ขนสักไปทางลำน้ำสาละวินได้¹ นอกจากนี้ยังพบว่าไม้ขนสักในเมืองทั้งสองมีปัญหาเรื่องคุณภาพอีกด้วย เช่น พบว่าที่เมืองแพร่ไม้จะมีรูทรมาก ราคาไม้จึงไม่ดีเท่าหัวเมืองอื่น ๆ จึงไม่ดึงดูดใจผู้ประกอบการไม้สักที่สามารถหาไม้สักที่ดีกว่าจากแหล่งอื่นได้² สภาพดังกล่าวเป็นผลให้ป่าไม้ในเมืองทั้งสองในช่วงต้น ๆ รัชกาล (ก่อนปี พ.ศ. 2439) มีสภาพเป็นป่าปออยู่ระยะหนึ่ง

อย่างไรก็ตามในระยะต่อมา แรงกระตุ้นดังกล่าวจากการทำไม้ของบริษัทอังกฤษทางหัวเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน ตลอดจนความต้องการไม้สักซึ่งมีราคาแพงขึ้น ทำให้การประกอบกิจการป่าไม้ในเมืองแพร่และน่านเริ่มเป็นที่สนใจของบริษัทตะวันตก อย่างไรก็ตามการทำไม้ในเมืองทั้งสองในระยะเริ่มต้นนั้น เป็นไปในลักษณะแตกต่างจากหัวเมืองอื่น ๆ ในล้านนาไทย คือ เจ้านายเมืองแพร่และน่านจะเข้าไปลงมือในกิจการทำไม้เสียเอง โดยว่าจ้างพวกทำไม้ชาวพม่า เงี้ยว³ ซึ่งพวกนี้จะนำเอาวิธีการในการทำไม้ เช่น การใช้ขวาน ลั่น เลื่อย ตลอดจนการฝึกช้าง และวิธีการลั่นไม้ให้เสียหายน้อยที่สุด⁴ เข้ามา จากการศึกษาพบว่าผลประโยชน์จากการทำไม้ในระยะนี้มีความสำคัญต่อฐานะความเป็นอยู่ ตลอดจนอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของเจ้านายพื้นเมืองมาก แตกต่างกับการทำป่าไม้ในหัวเมืองล้านนาไทยอื่นที่เจ้านายพื้นเมืองไม่ลงมือทำไม้เอง แต่จะแบ่งให้พวกทำป่าไม้เข้าทำแล้วคอยเก็บผลประโยชน์ค่าตอบแทนจากผู้เช่าทำซึ่งส่วนใหญ่เป็นบริษัทป่าไม้อีกต่อหนึ่ง

¹วิชชุ โชติกุล "การทำป่าไม้สักเมืองแพร่ พ.ศ. 2383 - 2475 : ตัวอย่างเศรษฐกิจผูกขาดในช่วงการปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่" มนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
2 : 54 มกราคม - มิถุนายน 2526

²ค.

³แกมสุข นุ่มนนท์ "อิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจของอังกฤษในเชียงใหม่"
รายงานสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดี ครั้งที่ 1, ล้านนาไทย หน้า 139 - 145

⁴ค.

จากสภาพดังกล่าวข้างต้นจึงทำให้ป่าไม้ในเมืองแพร่และน่าน ถูกทำลายน้อยกว่า
หัวเมืองอื่น ๆ ในล้านนาไทยและกลายเป็นที่สนใจของจักรวรรดินิยมตะวันตก คือ อังกฤษ
และฝรั่งเศสในเวลาต่อมา ซึ่งจะเป็นจุดเริ่มต้นที่นำเมืองแพร่และน่านไปสู่ปัญหายุ่งยากเช่น
เดียวกันกับที่ไทยเคยประสบมาแล้วในหัวเมืองเชียงใหม่ ที่เกิดปัญหายุ่งยากจนกระทั่งรัฐบาล
ต้องเข้าไปดำเนินการแก้ไข

จากการศึกษาเกี่ยวกับการประกอบกิจการป่าไม้ของเจ้านายพื้นเมืองในเมืองแพร่
และน่านนั้น พบว่ามีปัญหามาก ซึ่งปัญหาล้วนใหญ่นั้นจะเป็นเรื่องการขาดแคลนทุนในการ
ดำเนินการ ทั้งนี้เพราะการทำป่าไม้นั้นเป็นกิจการที่ต้องลงทุนสูงมากและต้องใช้เวลา
6 - 7 ปี จึงจะเรียกกำไรคืนได้ทำให้เกิดปัญหาที่ตามมาคือ การขาดแคลนเงินทุน ทำให้
ต้องไปขอยืมจากพวกพ่อค้าไม้จนเกิดมีเรื่องวิวาทกันต้องฟ้องร้องลงไปยังกรุงเทพฯ ตัวอย่าง
ในเรื่องนี้ได้แก่ กรณีนายน้อยนันทะ ซึ่งยืมเงินจันทะแล้วไม่ใช้คืน ครึ่งปีต้องร้อง เจ้าเมืองแพร่
กลับนิคมพร้อมฎีตราไม่ยอมรับ¹ จึงทำให้มีการฟ้องร้องลงมากรุงเทพฯ นอกจากนี้มีปัญหา
เกี่ยวกับการล่องไม้จากเมืองแพร่และน่านลงมาขายที่กรุงเทพฯ กล่าวคือในการตัดฟันชักลากนั้น
แม้ว่าเจ้าเมืองทั้งสองจะทำเอง แต่พอถึงเวลานำไม้ขายปรากฏว่าต้องพึ่งพาพ่อค้าไม้อย่างมาก
ดังปรากฏในรายงานการจัดป่าไม้เมืองแพร่และน่านตอนหนึ่งว่า "...การที่เจ้านายตัดฟันไม้
ในป่านั้น เมื่อตัดได้แล้วก็ต้องขายให้ผู้ใดผู้หนึ่งในเมืองนั้นเอง เพราะไม่มีกำลังจะนำมาขาย
กรุงเทพฯ ได้..."² เมื่อเป็นเช่นนี้พ่อค้าชาวจีนจากสุวรรณภูมิจึงเข้ามามีบทบาทในการ
ป่าไม้มากขึ้น ในขั้นแรกเป็นการให้เงินล่วงหน้าค่าไม้ขอล้าง แต่ต่อมาเมื่อเกิดปัญหาเงินสูญ
จึงเข้ามาเช่าป่าไม้บางส่วนจากเจ้านายแล้วประกอบการเสียเอง โดยจ้างแรงงานเงี้ยวเป็น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12/1-6 เล่ม 1
ใบออกเมืองแพร่ ลงวันที่ 21 ธันวาคม ร.ศ. 109

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/6 เรื่องจัดการเรื่อง
ป่าไม้เมืองแพร่และเมืองน่านที่เจ้านครน่านและพระยาแพร่ได้ถวายให้แก่ก่อน ร.ศ. 118

ลูกมือ ซึ่งแม้จะเสี่ยงต่อการใช้อำนาจของเจ้าเมืองแพร่และน่านอยู่มาก แต่ผลกำไรก็คุ้มค่า ผลที่ตามมาคือพวกจีนเหล่านี้ให้หาวิธีป้องกันตนเอง วิธีหนึ่งคือเช่าอยู่ในมังกับของชาติตะวันตก หรือไม่กี่อ้างว่าทำงานให้กับพวกฝรั่งเศสวันตก¹

ที่กล่าวมาข้างต้นนั้น เป็นเพียงตัวอย่างที่ยกขึ้นมาเพื่อแสดงให้เห็นถึงความยุ่งยาก เกี่ยวกับการป่าไม้ในเมืองทั้งสองซึ่งสภาพการณ์ดังกล่าวเป็นผลให้รัฐบาลเร่งหาทางแก้ไข เพื่อขจัดปัญหาที่อาจแทรกซ้อนขึ้นภายหลัง ดังเช่นที่เกิดขึ้นในหัวเมืองเชียงใหม่ รัฐบาลได้เริ่มดำเนินการในเรื่องนี้อย่างจริงจังภายหลังปี พ.ศ. 2435 ผ่านไปแล้ว กล่าวคือ เมื่อบริษัท ป่าไม้ตะวันตกจะเริ่มเข้ามามีบทบาทในเมืองทั้งสอง บริษัทแรกสุดที่เข้ามาได้แก่บอมเบย์เบอร์มา² ซึ่งเป็นบริษัทป่าไม้ของอังกฤษ เข้ามาซื้อป่าในเมืองแพร่และน่านจากเจ้านายด้วยวิธีการให้ เงินค่าไม้ล่วงหน้าไว้ก่อน ดังปรากฏหลักฐานจากรายงานการจัดป่าไม้เมืองแพร่และน่านว่า "...การที่เริ่มมาแล้ว เจ้านายเมืองแพร่และเมืองน่านเหล่านี้ มักรับเงินล่วงหน้าของบริษัท ต่างประเทศมากมาย ๗ แล้วทำสัญญาให้ไว้ว่าจะตัดไม้ส่งให้..."³ วิธีการของบริษัทดังกล่าว ทำให้เจ้านายพื้นเมืองที่ต้องการแหล่งเงินทุนในการทำไม้หันไปขายไม้ให้กับบริษัทแทนที่พ่อค้า ไม้รายอื่น ๆ ที่ทุนน้อยกว่า อันจะเป็นจุดเริ่มต้นของการเข้ามารับสัมปทานป่าไม้สักของบริษัท ในเวลาต่อมา

การเข้ามาทำป่าไม้ของบริษัทตะวันตกในเมืองแพร่และน่านในระยะแรก ๆ แม้ว่าจะ ได้ผลประโยชน์คุ้มค่าก็ตาม แต่บริษัทก็เกิดปัญหายุ่งยากกับพวกเจ้านายพื้นเมืองที่ยังคงยึดมั่นใน ผลประโยชน์เกี่ยวกับป่าไม้ของตนอยู่ ดังเช่น พ.ศ. 2439 กรณีที่นายร้อยช้างชู่⁴ คนในมังกับ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/4 เรื่องจีนอาณานิคม บังคับฝรั่งเศสฟ้องนายขุนเก็บเอาไม้ของตนลักไป ร.ศ. 103

² บริษัทบอมเบย์ เบอร์มา (Bombay Burma Trading Corporation) (2435 - 2464) บริษัทนี้มีความชำนาญในการทำไม้จากพม่า และมีทุนทรัพย์มาก มีอิทธิพลต่อรัฐบาล อังกฤษ ชื่อเสียงของบริษัทจากการทำป่าไม้ในพม่าเป็นไปในทางลบ

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ด.ด.

⁴ นายร้อย ในที่นี้จะหมายถึงหัวหน้าเลี้ยวหรือพม่าที่เป็นลูกจ้างของบริษัททำไม้ ซึ่งเป็นคนในมังกับของอังกฤษ

อังกฤษซึ่งฟ้องเจ้าเมืองแพร่และบุตรว่าผิดสัญญาไม่ให้ทำป่าแม่ด้วยการ ทำให้คนชาตุน เพราะเจ้าเมืองเอาป่าให้อาการเต็ง (ห้างกิมเซ่งหลี) ทำแทน จึงฟ้องร้องมาที่กรุงเทพฯ ว่า "...ข้าพเจ้าจึงรู้ว่าเจ้าหลวงบิดาขโมยป่าแม่ด้วยการให้พ่อไคของบาณาการไว้เป็น ประโยชน์แล้วกลับชักถอนจากข้าพเจ้าเอาไปให้นายอาการเต็ง ไคของกำนันอีกชั้นหนึ่ง... จึงฟ้องขอค่าของกำนันเจ้าหลวงค่า 3,380 แดบ ของถวายเจ้าอุปราช 2,083 แดบ กับใช้ เงินค่าไม้หักการให้ตามธรรมเนียมบ้านเมือง..."¹

นอกจากนี้ยังมีปัญหาการรับเงินค่าไม้ล่วงหน้าจากบริษัท แล้วไม่ปฏิบัติตามสัญญาหรือ ทำให้บริษัทสูญเสียผลประโยชน์นี้ไม่ได้รับไม้ตามที่ตกลงกัน ดังเช่นกรณีที่มีการรับเงินค่าไม้จาก บริษัทบอมเบย์เนอรัมา แต่เกิดปัญหาเรื่องเงื่อนไขให้หมดสัญญา 6 ปี ซึ่งบริษัทร้องว่า

...เจ้านายพระยาพิชัยแสนเมืองน่าน และเมืองแพร่ ให้ทำสัญญารับเงินล่วงหน้า ของบริษัทไปว่าจะตัดไม้มาขายให้บริษัทในแขวงเมืองน่าน 1952 ไร่ เมืองแพร่ 4,391 ไร่ มีจดตราของบริษัทประจำต้นเป็นสำคัญ บัดนี้เจ้าพนักงานป่าไม้ได้ ตัดมารับเป็นของหลวงแต่ห้ามไม่ให้อีกสักไปขาย เงินบริษัทจึงตกค้างอยู่กับ เจ้านายพระยาพิชัยแสนเมืองน่านอยู่...²

จากประสบการณ์ความยุ่งยากที่รัฐบาลได้รับจากบริษัทอังกฤษดังกล่าว ทำให้รัฐบาล ตัดละเงื่อนไขปัญหาป่าไม้ที่เกี่ยวข้องกับบริษัทต่างประเทศที่จะเข้ามา โดยเฉพาะกับฝรั่งเศส ซึ่งกำลังแผ่อิทธิพลเข้ามาทางด้านตะวันออกอย่างหนัก รัฐบาลจึงกำหนดการทุกวิถีทางที่กีดกัน ไม่ให้ฝรั่งเศสเข้ามายุ่งวายุ เพราะไม่มีหลักฐาน³ อันใดที่จะห้ามไม่ให้ฝรั่งเศสเข้ามา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/98 เรื่องนายร้อยช่างปู บังคับอังกฤษกล่าวโทษพระยาแพร่, อุปราช ว่าไม่ให้ทำป่าแม่ด้วยการหาญสัญญา ร.ศ. 116

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.1/19 เรื่องจัดการ แก้ไขเรื่องสัญญาป่าไม้ที่ขัดแย้งกับบริษัทต่าง ๆ และเจ้านายเมืองแพร่ยกเงินแทนบริษัท ร.ศ. 119

³ สัญญาประกันเขตแดนไทยระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสทำกันในปี พ.ศ. 2439

รัฐบาลจึงได้แก้กำชับไปทางเมืองแพร่ และน่าน ให้พยายามหาทางหลีกเลี่ยงที่จะกระทำการอันใดก็ตามที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส จะเห็นได้จากการที่รัฐบาลมีหนังสือสั่งกำชับไปยังข้าหลวงประจำเมืองน่านในปี พ.ศ. 2438 ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า "...ให้คอยดักเตือนเจ้านครเมืองน่านว่าในการที่ฝรั่งเศสจะขอซื้อไม้ขนสักหรือสิ่งของใด ในบ้านเมืองเช่นนี้ไม่ควรทำสัญญาหรือรับรองด้วยจดหมายแล่นคำน้ำหมึกอย่างหนึ่งอย่างใดแก่สถานแก่ฝรั่งเศสได้เอาเป็นข้อก่อกวนข้อกำไ้..."¹ กล่าวได้ว่าความวิกลของฝ่ายไทยเกี่ยวกับปัญหาการขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมที่เข้ามาในรูปการขอสัมปทานป่าในเมืองแพร่และน่านได้เพิ่มสูงขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะความกังวลใจต่อท่าทีของฝรั่งเศสที่เริ่มขยายอิทธิพลเข้ามาในเมืองแพร่และน่านโดยผ่านทางเมืองหลวงพระบาง เป็นผลให้ฝ่ายไทยเห็นความจำเป็นอย่างรีบด่วนที่จะต้องเข้าบริหารจัดการเกี่ยวกับกิจการป่าไม้ในหัวเมืองทั้งสองให้เรียบร้อยก่อนที่จะเกิดปัญหาดังปรากฏในคำกราบทูลของพระยาทรงสุรเดชที่มีถึงมายังกรมหลวงเทเวศร์วษาโรยประการเสนาบดีท่าพระประเทศ ในปี พ.ศ. 2440 ว่า "...เห็นว่าทางสุดฝรั่งเศสควรจะหาช่องขอร้องโดยแรง ควรต้องรีบจัดการป่าไม้เมืองน่านเมืองแพร่เสียให้เป็นที่เรียบร้อย..."²

จากข้อสังเกตดังกล่าว แสดงออกถึงความกังวลของฝ่ายไทยต่อปัญหาการขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตก โดยเฉพาะฝรั่งเศส ทั้งนี้เป็นผลมาจากการที่ไทยเคยรับบทเรียนมามากโดยเฉพาะกรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ที่เพิ่งผ่านมาเป็นผลให้รัฐบาลไม่ไว้ใจจึงหาทางที่จะตัดทางที่จะนำ ฝรั่งเศสเข้ามาวุ่นวายในหัวเมืองทั้งสองเสีย โดยการดำเนินนโยบายถึงอำนาจการจัดการเกี่ยวกับป่าไม้ทั้งหมดมาอยู่ภายใต้อำนาจของข้าหลวงใหญ่ ตาม

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.20/65 รายงานเรื่อง
ฝรั่งเศสสมณฑลพายัพ ที่ 464/9409 วันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ. 114

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/42 เรื่องนายน้อย
บัวเรียวทำสัญญาขายป่าไม้แขวงเมืองน่านให้แก่จีนล่าช้างแลคนอื่น ๆ ซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส
สำเนาที่ 10237 วันที่ 11 ธันวาคม ร.ศ. 116

ข้อเสนอของพระยาทรงสุรเดช ซึ่งได้เสนอไว้เมื่อ พ.ศ. 2439¹

จึงกล่าวได้ว่าปัญหาป่าไม้เป็นปัจจัยสำคัญข้อหนึ่งที่ผลักดันให้รัฐบาลเข้าไปแก้ปัญหา โดยพยายามดำเนินการที่จะหาทางบริหารจัดการการดำเนินการเกี่ยวกับป่าไม้ทั้งหมดมาไว้ ภายใต้การควบคุมของรัฐบาล² ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวของรัฐบาลถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการเข้าไปปฏิบัติการปกครองนั่นเอง เพราะการที่รัฐบาลจะสามารถจัดการเรื่องอื่นได้ สะดวกนั้น จำเป็นอย่างยิ่งต้องคุมกักการป่าไม้ซึ่งเป็นแหล่งผลประโยชน์ของเจ้านายพื้นเมือง ให้ได้เสียก่อน เพราะป่าไม้เป็นต้นเหตุหรือที่มาของปัญหาต่าง ๆ ที่วุ่นในดินแดนล้านนาไทย ดังปรากฏในรายงานของพระยาศรีสุทเทพซึ่งออกไปจัดรายการมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ในระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2443 ใจความตอนหนึ่งว่า "...บรรดาเจ้านายในมณฑลนี้เกี่ยวข้องกับป่าไม้สักแทนทุกคนมากบ้างน้อยบ้าง เพราะฉะนั้นผู้ใดจะบังคับการในมณฑลนี้ต่อไป ถ้าไม่ได้เป็นผู้บังคับการป่าไม้ด้วยแล้ว เป็นสำเร็จไม่ได้..."³

1.2.2 ปัจจัยทางด้านสังคมและวัฒนธรรม

สภาพทางด้านสังคมของเมืองแพร่และน่านเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ผลักดันให้มีการปฏิบัติการปกครองในเมืองทั้งสอง เพราะเมื่อพิจารณาสภาพสังคมทั่วไปในเมืองทั้งสองแล้วจะพบว่า เป็นสังคมที่ยังยึดมั่นอยู่กับวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิม มีสภาพความเป็นอยู่ที่ยากจนมาก⁴

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/148 กราบทูลพระเจ้า
ไฉโยธา เสด็จกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเสนาบดี ที่ 190/5480 วันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/4 กราบทูลพระเจ้า
ไฉโยธา เสด็จกรมหมื่นราธิปประพันธุพงษ์ รองเสนาบดีกระทรวงพระคลัง สำเนาที่ 252/23289
วันที่ 27 มกราคม ร.ศ. 111

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33 สำเนาใบบอกกลับ
พระยาศรีสุทเทพ ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ 2 เมษายน ร.ศ. 119

⁴ แฮร์เบิร์ต สวอนสัน "ผู้ส่งเสริมและผู้ร่วมงาน : คณะมิชชันนารีกับการปรับตัว
เข้าสู่ยุคใหม่ในจังหวัดน่าน (ค.ศ. 1895 - 1934) วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัย
เชียงใหม่ 2 : 27 : มกราคม - มิถุนายน 2526

นอกจากนี้ยังเป็นสังคมที่ประกอบด้วยคนหลายเชื้อชาติหลายภาษา อยู่ทางใต้การคมนาคม ขาดความรู้ทางการศึกษา ไม่อาจรู้แน่ชัดว่าตนเองเป็นสมาชิกที่ถูกต้องของกลุ่มสังคมหรือของ ประเทศชาติใดกันแน่ นอกจากนี้ในทอเล็นราษฎรพื้นเมืองโดยทั่วไปยังรู้สึกแบ่งแยกเป็นคณะ พวกกับชาวไทยส่วนอื่นในพระราชอาณาจักร ขณะเดียวกันชาวไทยดินแดนอื่น ก็มักเข้าใจผิดว่า ชาวมณฑลพายัพมีเชื้อชาติเป็นลาวไม่ใช่ไทยอีกด้วย¹

จากสภาพดังกล่าว นับเป็นปัจจัยสำคัญที่เร่งเร้าให้รัฐบาลเข้าไปปฏิรูปการปกครอง เสียใหม่ ทั้งนี้เพื่อสร้างความรู้สึกร่วมใน เรื่องของความเป็นคนไทย และเปลี่ยนแปลงระเบียบ ของสังคมเสียใหม่ให้ทันสมัยและมีสภาพที่ดีขึ้นกว่าเดิม เพื่อเป็นการสนับสนุนและสอดคล้องกับ การปฏิรูปด้านอื่น ๆ ทั้งนี้เพื่อขจัดอุปสรรคที่มีกีดกันนโยบายการสร้างอุดมการณ์รัฐชาติให้หมดไป ปัจจัยทางด้านสังคมจึง เป็นปัจจัยสำคัญอีกอันหนึ่งที่ก่อให้เกิดการปฏิรูปการปกครองขึ้นในเมืองแพร่ และน่าน ซึ่งเริ่มขึ้นพร้อมกับด้านอื่น ๆ คือ ด้านการเมืองและด้านเศรษฐกิจ

2. ความมุ่งหมายและนโยบายในการปฏิรูปการปกครอง

เมืองแพร่และน่านเป็นหนึ่งในบรรดาหัวเมืองที่ได้รับการปฏิรูปการปกครองตาม พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ได้มอบหมายภาระกิจ **คังกล่าว** ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รับผิดชอบ โดย กำหนดนโยบายสำคัญ ๆ เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติเป็นลำนรวมด้วย² แต่ในทางปฏิบัติจริงนั้น จุดมุ่งหมายและนโยบายในการปฏิรูปการปกครองในแต่ละหัวเมืองคงมีข้อแตกต่างกันไปทั้งสิ้น ขึ้นอยู่กับปัญหาของแต่ละหัวเมือง กรณีเมืองแพร่และน่านก็เช่นเดียวกัน ความมุ่งหมายและ นโยบายการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลลงคำเนินไปตามแนวพระราชดำริที่ไว้ไว้เกือบทุก ประการ ซึ่งพอจะกล่าวถึงความมุ่งหมายและนโยบายของรัฐบาลในการปฏิรูปการปกครอง เมืองแพร่และน่านดังนี้คือ

¹วิบูลย์ ทานูชิต การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2442 - 2476) หน้า 75

²(สุราษฎร์เถียร สรัสวดี ประยูรเลติยร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476) หน้า 63 - 64)

2.1 ปฏิรูปการปกครองเพื่อความเป็นเอกภาพของชาติ

การปฏิรูปการปกครองเพื่อสร้างความเป็นเอกภาพของชาติเป็นนโยบายสำคัญประการหนึ่งของรัฐบาลในการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองแพร่และน่านซึ่งเป็นไปตามหลักการแนวพระราชดำริข้อหนึ่งในทางปฏิรูปการปกครองหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระราชประสงค์ให้แก้ไขในลักษณะการปกครองแบบเดิมซึ่งมีลักษณะเป็นจักรวรรดิให้เป็นพระราชอาณาจักรที่เห็นอันหนึ่งอันเดียวกัน¹ นโยบายดังกล่าวได้ถูกนำมาใช้ในหัวเมืองแพร่และน่านซึ่งเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของมณฑลพายัพ การสร้างความรู้สึกร่วมกันอันเดียวกันดังกล่าว "ได้ปรากฏให้เห็นเด่นชัดในรัชกาลต่อมา (รัชกาลที่ 6) คือ แม้แต่คำว่า ลาวและไทยทางราชการก็ห้ามมิให้ใช้ "...ทั้งนี้ด้วยประสงค์จะชักจูงให้พลเมืองในมณฑลพายัพรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของชาติไทยอันเดียวกัน..."²

ในส่วนที่เกี่ยวกับเมืองแพร่และน่านนั้น รัฐบาลได้ดำเนินนโยบายอย่างสุขุมเพื่อผูกพันให้เมืองทั้งสองใกล้ชิดกับไทยส่วนอื่น ๆ มากขึ้น ความมุ่งหมายดังกล่าวของรัฐบาลปรากฏให้เห็นได้จากคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพที่ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า "...เกล้าฯ เห็นว่านครเมืองน่านนั้นเป็นเมืองใหญ่ ควรจะให้จัดตั้งโรงเรียนมีครูอาจารย์ฝึกหัดบุตรหลานนายพระยาตัวแสนให้เล่าเรียนหนังสือ หนังสือไทยจะเป็นประโยชน์แก่ราชการต่อไปยกย่น ทั้งจะเป็นที่ชักจูงให้กลมเกลียวสนิทกับไทยมากขึ้นด้วย..."³

ดังนั้นจึงพอสรุปได้ว่าความมุ่งหมายและนโยบายในการปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองแพร่และน่านตามที่กล่าวมาแล้วนี้ จึงมุ่งสร้างความเห็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งวิธีการทั้งที่รัฐ

¹ สวัสดิ์ ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476) หน้า 63 - 64

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ก.1/27 รายงานสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถทรงตรวจตราราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือและมณฑลพายัพ 3 มกราคม 2458

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/151 จะจัดโรงเรียนที่เมืองน่าน ที่ 1318/31096, 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 114

นำมาใช้ในเวลาต่อมา คือ ใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือ¹ เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

2.2 เพื่อรักษาผลประโยชน์เกี่ยวกับป่าไม้

ความมุ่งหมายในการปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านที่สำคัญอีกข้อหนึ่ง คือการที่รัฐมุ่งที่จะเข้าไปดำเนินการเพื่อจัดการเกี่ยวกับผลประโยชน์ป่าไม้ของชาติ ซึ่งเป็นแนวคิดเศรษฐกิจชาตินิยมที่เกิดขึ้นในหมู่ผู้นำไทยที่มองถึงการเสียเปรียบและการสูญเสียผลประโยชน์อย่างมหาศาลไปให้กับบริษัทยานตกที่เข้ามาสัมปทานป่าไม้สัก ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการผูกขาดการทำป่าไม้ของบริษัทยานตก โดยที่รัฐได้รับประโยชน์เฉพาะค่าคอป่าไม้ซึ่งอยู่ในพิภคอัตราที่ต่ำ² เนื่องจากข้อผูกมัดในสนธิสัญญาไม่เสมอภาคที่ทำกันไว้ตั้งแต่สัญญาเบาริ่งเป็นต้นมา ประกอบกับในระยะแรก ๆ ที่รัฐบาลมีความจำเป็นเร่งด่วนต้องใช้เงิน จึงยินยอมให้บริษัทยานตกเข้ามาดำเนินการหาประโยชน์ได้ เนื่องจากรัฐบาลและคนไทยเองไม่พร้อมจะทำการใหญ่โตได้ ถึงความเห็นของนายสเลตในระยะนี้ว่า

...ที่จริงนั้นการค้าขายไม้สักทั้งสิ้นจะอยู่ในมือคนอังกฤษต่างประเทศ คนไฉนยังค้าต่างประเทศให้ลงทุนไว้ในการค้าขายไม้สักเป็นอันมาก การที่เป็นดังนี้ควรได้เป็นข้อไข เป็นผลประโยชน์แก่รัฐบาล สยาม เพราะถ้าพวกคนต่างประเทศซึ่งเป็นพ่อค้าไม้สักจะไปเสียและถอนทุนที่ลงทุนไว้ไปเสียด้วย การป่าไม้จะยับยั้งเต็มที่ เพราะที่จะทำป่าไม้ให้ดี ให้ถูกเงินจะต้องทำให้ใหญ่โต ถ้าทำใหญ่โตก็ต้องลงทุนไปหลายปีจึงจะได้คืน ไทยแลลาวไม่มีกำลังทำการค้าขายใหญ่โตเช่นนี้ได้ ทำให้ก็อย่างเล็กน้อย เพราะฉะนั้น ถ้าคนต่างประเทศถอนทุนไปเสียก็ถือว่าป่าไม้เป็นไม่มีผลประโยชน์ไม่มีราคา...³

¹วิบูลย์ หานุชิต การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ (พ.ศ.2442-2476) 183 หน้า

²การเก็บเงินค่าคอป่าไม้ก่อนที่รัฐจะเข้าไปดำเนินการ (พ.ศ. 2439) เก็บกันละ

1 รูปี ต่อมาภายหลังเปลี่ยนเป็น 6 รูปี และ 12 รูปี ตามลำดับ

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/9 เรื่องมิสเคอร์สเลต
ขึ้นไปตรวจป่าไม้ได้กลับถึงกรุงเทพฯ แล้ว และให้ทำรายงานตามความเห็นที่จะจัดขึ้นต่อไป
มาเสนอด้วย วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 115

ผลจากการดำเนินนโยบายดังกล่าว ทำให้บริษัทตะวันตกสามารถผูกขาดกิจการป่าไม้ได้เกือบสิ้นเชิง สภาพเช่นนี้ทำให้ผู้ปกครองในรัฐบาลบางคนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มองเห็นการเสียประโยชน์อันยิ่งใหญ่ของประเทศไปเป็นจำนวนมาก จากประสบการณ์ที่ผ่านมาของรัฐบาลเกี่ยวกับการทำป่าไม้ในดินแดนทางตะวันตกของล้านนาไทย จึงก่อให้เกิดความรู้สึกเศรษฐกิจชาตินิยมขึ้นอย่างกว้างขวาง ความรู้สึกดังกล่าวได้ปรากฏให้เห็นชัดเจนจากข้อเสนอของหลวงชำนาญเบศรีโณ พ.ศ. 2436 เกี่ยวกับการจัดป่าไม้เมืองน่านว่า

...ข้อที่เจ้านายทางเมืองน่านจะเป็นเจ้าพนักงานรักษาป่าไม้นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า จะรักษาไม่เลียบครอบคอบได้ ก็จะเป็นช่องโอกาสให้พวกพ่อค้าชาวต่างประเทศ ลอบลักล่องเอาไม้ไปซื้อขายขาดผลประโยชน์แผ่นดิน แลบางทีจะทำให้เงินค่าของ ตั้งค้างรุงรังเหมือนดังที่เปนอยู่ในแขวงเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง จะเบบการยากลำบากแก่ทางราชการไม่ปาน...¹

จากข้อเสนอดังกล่าว เป็นการเน้นให้เห็นถึงการสูญเสียประโยชน์จากการทำป่าไม้ที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วและเกรงว่าจะเกิดขึ้นอีกที่เมืองแพร่และน่าน จากประสบการณ์ที่ผ่านมาส่งผลให้รัฐบาลเห็นความจำเป็นที่จะเข้าจัดการผลประโยชน์เกี่ยวกับป่าไม้ในเมืองทั้งสอง ที่เริ่มขึ้นช้ากว่าหัวเมืองทางตะวันตก ซึ่งแนวคิดดังกล่าวได้รับการสนับสนุนอย่างค่อนเนื่อง ดังปรากฏในเวลาต่อมาว่ารัฐได้ยืนยันในความคิดเกี่ยวกับนโยบายการจัดป่าไม้เมืองแพร่และน่านอีกครั้งในปี พ.ศ. 2439 โดยพิจารณาจากคำกราบทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับราชการในเมืองแพร่และน่าน ตอนหนึ่งว่า

...ราชการเมืองแพร่เมืองน่านในเวลาที่มีเรื่องป่าไม้เป็นเรื่องสำคัญเกิดขึ้นใหม่ อย่างหนึ่ง ด้วยป่าไม้เหล่านั้นยังไม่ได้เปิดให้รับเช่าทำอย่างเมืองนครเชียงใหม่ และมีบริษัทหลายบริษัทคัดค้านขอร้องที่จะทำเป็นการจำเป็นจะต้องคัดค้านมิให้เสีย

¹กองจดหมายเหตุ กรมศึกษากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/146 เรื่องจัดการป่าไม้เมืองน่าน 11 กรกฎาคม ร.ศ. 112 - 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112

ประโยชน์แผ่นดิน ด้วยเหตุที่เจ้านายจะอนุญาตไปโดยง่าย หรือปล่อยให้คน
ต่างประเภศครอบงำมาทำสัญญาซื้อขายให้เป็นทางถอยความที่จะเกิดขึ้นต่อไป
ข้างหน้า...¹

จะเห็นได้ว่าคำกราบบังคมทูลดังกล่าวได้ชี้ให้เห็นถึงความตื่นตัวของผู้ปกครองไทย
ที่มองเห็นเป็นการเสียเปรียบบริษัทตะวันตก ที่ทำให้ไทยต้องสูญเสียประโยชน์ของแผ่นดิน
ไปเป็นจำนวนมาก จึงได้เสนอให้มีการป้องกันผลประโยชน์ดังกล่าวเอาไว้² โดยเห็นว่า
วิธีการที่จะจัดการให้เป็นไปตามนโยบายให้ได้ผลจริงจึงนั้น สิ่งที่เราต้องทำคือ การลดอำนาจ
และอิทธิพลทางเศรษฐกิจ ของเจ้านายพื้นเมืองซึ่งเคยมีมาแต่เดิมให้หมดไป ซึ่งวิธีการ
ดำเนินการดังกล่าวถือเป็นขบวนการหนึ่งในการปฏิรูปการปกครองในเมืองแพร่และน่าน
นั่นเอง

จึงกล่าวได้ว่า การสูญเสียผลประโยชน์เกี่ยวกับป่าไม้ เป็นปัญหาอันหนึ่งที่ผลักดันให้
รัฐเข้าไปดำเนินการปฏิรูปการปกครองในเมืองแพร่และน่าน ทั้งนี้หวังที่จะรักษาผลประโยชน์
อันมหาศาลจากป่าไม้ซึ่งไม่สูญเสียไปให้กับบริษัทตะวันตกดังเช่นที่เคยผ่านมาในหัวเมืองทาง
ตะวันตกของล้านนาไทย

A3. การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว (พ.ศ. 2437 - 2445)

การเข้าไปดำเนินการจัดการปกครองเมืองแพร่และน่านของรัฐบาลไทยในสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่สุดใน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/54 เรื่องป่าไม้
เมืองแพร่และเมืองน่านยังไม่ได้เปิดรับเข้าเหมือนเชียงใหม่ เห็นควรให้พระพรหมสุริย
ขึ้นไปชี้แจงการป่าไม้ให้แก่เจ้านครน่านและพระยาแพร่ ที่ 82/23728 วันที่ 13 ตุลาคม ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/4 พระเจ้าโองยาเธอ
กรมหมื่นนราธิปประพันธุพงษ์ รอยเลนาบถิระทรงพระคลังมหาสมบัติ สำเนาที่ 252/23289
วันที่ 27 มกราคม ร.ศ. 111

ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาในทุกด้าน และนับเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้เมืองทั้งสองรวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับไทยในเวลาต่อมา จึงควรอย่างยิ่งที่จะได้มีการศึกษาเรื่องราวโดยละเอียด เพื่อที่จะให้ทราบถึงวิธีการดำเนินการ ตลอดจนปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ที่รัฐประสบจากการเข้าไปปฏิบัติการปกครองในเมือง ทั้งสองที่ผ่านมา ซึ่งพอจะแยกกล่าวได้เป็น 2 ระยะ ดังนี้

3.1 การปฏิบัติการปกครอง เมืองแพร่และน่านก่อนสมัยจัดเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล

(พ.ศ. 2437 - 2442)

การเปลี่ยนแปลงทางด้านการปกครองภายในเมืองแพร่และน่านเริ่มขึ้นครั้งแรกในสมัยที่พระยาพรสุรเดชเข้าดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพเป็นครั้งแรก แม้ก่อนหน้านั้นจะมีการปฏิบัติการปกครองมณฑลพายัพในคราวที่ส่งพระเจ้านองยาเธอกรมหมื่นพิริยราชากรขึ้นไปปรับปรุงการปกครองระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2428 ก็ตาม แต่เมืองแพร่และน่านก็ทำให้ได้รับการปฏิรูปแต่อย่างใดไม่

การปฏิบัติการปกครองเมืองแพร่และน่านได้เริ่มขึ้นอย่างจริงจังเมื่อพระยาพรสุรเดชขึ้นไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ ภายหลังที่ขึ้นไปดำรงตำแหน่งได้เพียง 1 ปี ก็ได้เริ่มดำเนินการจัดการปกครองเมืองแพร่ขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2438 โดยพิจารณาว่าเมืองแพร่นั้นควรมีข้าหลวงไปดูแล¹ และควรจัดการปกครองให้เป็นแบบเดียวกับลำปางและเชียงใหม่ จึงจัดตั้งตำแหน่งเสนาทั้ง 6 ขึ้น โดยความเต็มใจของพระยาพิริยวิไชยเจ้าเมืองแพร่ แต่การดำเนินการดังกล่าวมีปัญหาอยู่บ้างที่ทำให้รัฐบาลไม่สบายใจ คือได้แก่การร้องขอตำแหน่ง "เจ้า" ของพระยาแพร่³ เรื่องนี้สร้างความไม่สบายใจให้กับข้าหลวงใหญ่เป็นอย่างมาก จึงรายงานลงมากรุงเทพฯ ซึ่งก็ได้รับคำตอบจากเจ้าพระยาจักรีว่า

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/166 เรื่องนายราชันศักดิ์ไปตรวจราชการเมืองแพร่ (28 กรกฎาคม ร.ศ. 114 - 31 กรกฎาคม ร.ศ. 114)

²ค.

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/171, เรื่องภาณุอากรและเรื่องตั้งตำแหน่งเมืองแพร่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 115 - 7 ตุลาคม ร.ศ. 115

...ราชการในเมืองแพร่ทุกวันนี้มีมาก ส่วนพระยาพิริยวิไชยและพระยาต้าแสน
 ในบ้านเมืองเต็มใจพากเพียรอุสสาห์จัดการท่นำรุงบ้านเมืองเมืองแพร่ให้เจริญ
 ขึ้นก็มีพระราชหฤทัยโสมนัสยินดี...ได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมดำรัสสั่งให้
 พระยาทรงสุรเดชชี้แจงแบบแผนการที่ควรจัดท่นำรุงบ้านเมืองให้พระยาพิริยวิไชย
 เข้าใจ แลให้หมั้นตรวจตราการตามเวลาที่จะไ้มาได้ลงเื่อง ๖...ให้หมั้นมา
 เยี่ยมเป็นที่ปรึกษาหารือของพระยาพิริยวิไชย เพื่อพระราชประสงค์จะไ้การ เมือง
 แพร่เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น...¹

เกี่ยวกับความคิดที่จะปฏิรูปเมืองแพร่ดังกล่าวมาแล้วนั้น ทางกรุงเทพฯ เห็นชอบตาม
 ข้อเสนอของพระยาทรงสุรเดชทุกอย่าง แต่มีข้อหาเรื่องหนึ่งที่ทางกรุงเทพฯ ไม่ค่อยเห็นด้วย
 คือเรื่องการตั้งตำแหน่ง "เจ้า" ให้พระยาแพร่ เพราะจะเป็นการเพิ่มอำนาจให้แก่พระยา
 แพร่มากขึ้น อันขัดก่อนโยบายการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาล ที่ต้องการลดอำนาจและ
 บทบาทของพวกเจ้าพื้นเมืองลง จึงเห็นการของตั้งตำแหน่ง "เจ้า" ของพระยาแพร่เป็น
 เรื่องไม่พึงปรารถนา แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อต้องการไ้การจัดการปกครองในเมืองแพร่
 ดำเนินไปโดยสะดวกทางกรุงเทพฯ ก็ได้ยินยอมให้ตั้งขึ้น ดังปรากฏในพระราชดำริของ
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า "...การตั้งเจ้าประเทศราชนี้ไม่รัก
 เลย ถึงจะเป็นครั้งหนึ่งคราวเดียว ก็เป็นตัวอย่างให้คนภายหลังต้องการ ถ้าเป็นเจ้าพระยา
 ดีกว่า แต่ลาวก็ใช้ไม่ได้ เพราะเจ้าสนามเขาเป็นอยู่เสียแล้ว ถ้าจะคิดว่าเมืองแพร่มันคงจะ
 ให้เป็นเพื่อเอาความสะดวกในราชการ ก็จะต้องรักไ้แน่นเสียทีเดียวจึงไ้เป็นอัน..."²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/166 เรื่องนายราชบัณฑิต
ไปตรวจราชการเมืองน่าน 28 กรกฎาคม ร.ศ. 114 - 31 กรกฎาคม ร.ศ. 114

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/171 เรื่องภาษีอากร
และเรื่องตั้งตำแหน่งเมืองแพร่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 115 - 7 ตุลาคม ร.ศ. 115

ซึ่งในเรื่องนี้พระยาทรงสุรเดชเห็นด้วยกับการที่จะจัดให้มีตำแหน่ง 6 เสนาขึ้นในเมืองแพร่ โดยได้เหตุผลว่า "...ทุกวันนี้การบ้านเมืองแพร่ตกอยู่ในพระยาพิริยวิไชยทั้งสิ้น ข้าราชการก็เบียดเบียนตัวอยู่อย่างนั้น ไม่ได้ว่ากล่าวการงานมันใด ถ้าจัดให้มีทุกตำแหน่งขึ้นจะได้มีตัวกรมการใช้สอยในเมืองแพร่พอเป็นพยานของการที่จะบำรุงขึ้น แลพอเป็นที่หวังเห็นแก่พระยาพิริยวิไชยไว้บ้าง..."¹ ตามความนี้จะเห็นว่า พระยาพิริยวิไชยเข้าเมืองแพร่ผู้นี้คุมอำนาจการดูแลปกครองไว้แต่ผู้เดียว ถึงแม้จะมีตำแหน่งอื่น ๆ ก็ตาม แต่ก็ไม่ได้รับผิดชอบการงานแต่อย่างใด พระยาทรงสุรเดชจึงได้พยายามที่นำเอารูปแบบการปกครองแบบใหม่เข้ามาใช้เพื่อที่จะลดอำนาจของเจ้าเมืองลง แม้ว่าความเห็นที่เสนอลงมากรุงเทพฯ ดังกล่าวจะไม่เป็นที่พอพระทัยนัก แต่ก็ไม่ทรงกีดกันเสียทีเดียว จึงยอมรับข้อเสนอของพระยาทรงสุรเดช และมีข้อแม้ว่าห้องจัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อยเสียก่อนจึงจะโปรดเกล้าฯ ให้เป็น "เจ้า" แต่จะเลื่อนยศขึ้นเฉพาะพระยาพิริยวิไชยแต่ผู้เดียว เมื่อสิ้นคราวพระยาพิริยวิไชยแล้วก็เป็นอย่างนั้นไป² จึงมีพระราชกระแสรับสั่งขึ้นว่า "...ตัวพระยาแพร่ขึ้นให้พระยาทรงรับประกันไว้ก่อนเมื่อจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้วให้บอกความชอบเข้ามา..."³ หลังจากได้รับพระบรมราชานุญาต พระยาทรงสุรเดชจึงมอบหมายให้นายราชาก็เป็นข้าหลวงประจำเมืองแพร่ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของพระยาพิริยวิไชยในการจัดราชการภายในเมืองแพร่ ซึ่งทั้งสองฝ่ายก็สามารถร่วมมือกันจัดราชการ ตั้งเสนา 6 ตำแหน่ง บังคับระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับไปไม้ขึ้นใหม่ ยกเลิกบ่อนการพนัน สนับสนุนให้เจ้านายบุตรหลานเข้ารับราชการ และจัดตั้งค่าน้ำขึ้นกันใจผู้ร้าย⁴ ซึ่งแต่ละอย่างที่ได้จัดขึ้นนับเป็นสิ่งที่มิมีประโยชน์ต่อราชการบ้านเมืองเป็นอย่างยิ่ง การจัดราชการดังกล่าวจึงถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/171 เรื่องภาชียาวกร และเรื่องตั้งตำแหน่งเมืองแพร่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 115 - 7 ตุลาคม ร.ศ. 115

² ค.

³ ค.

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/53 พระยาทรงสุรเดช กรวบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ บอกกลับที่ 1 ลงวันที่ 16 มกราคม ร.ศ. 113

ทางการปกครองในเมืองแพร่ ซึ่งจะเป็นรากฐานของการเปลี่ยนแปลงเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล ในสมัยต่อมา

สำหรับเมืองน่านนั้น รัฐได้เริ่มเข้าไปปฏิบัติการปกครองต่อจากเมืองแพร่ โดยเริ่มดำเนินการอย่างจริงจังใน พ.ศ. 2439 (ร.ศ. 115) เมื่อพระยาสุทรบุรุษข้าหลวงประจำเมืองน่านและเจ้านายท้าวพระยาเมืองน่านได้ร่วมกันพิจารณาว่าราชการในเมืองยังอยู่ในสภาพล้าหลัง และขาดระเบียบแบบแผนที่ถูกต้องโดยชี้สาเหตุว่าเป็นเพราะขาดเจ้าหน้าที่ที่จะปฏิบัติหน้าที่โดยตรง จึงร่วมกันกำหนดขึ้นเสนอต่อข้าหลวง ณ เมือง เชียงใหม่คือพระยาทรงสุรเดชขอจัดตั้งตำแหน่ง 6 เสนาชั้น ซึ่งได้รับอนุญาตให้ทดลองตั้งตามที่ขอ พระยาสุทรบุรุษพร้อมเจ้านายท้าวพระยาเมืองน่านจึงร่วมกันจัดตั้งตำแหน่ง 6 เสนาชั้น โดยจัดเจ้านายให้ทำหน้าที่ในตำแหน่งต่าง ๆ กัน คือ เจ้าอุปราชว่าการตำแหน่งยุติธรรม เจ้าราชวงศ์ว่าการตำแหน่งมหาดไทย เจ้าบุรีรักษ์ตำแหน่งทหาร เจ้าราชบุตรตำแหน่งคลัง เจ้าสุริยวงษ์ตำแหน่งวัง นายไฉยบัวเรียวตำแหน่งนา¹ ขึ้นเป็นกรรมการชุดแรกเพื่อจัดการปกครองเมืองน่าน

การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงทางการปกครองในเมืองน่านในระยะแรก ๆ สมัยที่พระยาทรงสุรเดชดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพนั้น ถ้าแต่มีการเปลี่ยนแปลงมากที่สุดที่เห็นได้ชัดคือการปรับปรุงทางการศาลซึ่งได้มีการแต่งตั้งพนักงานตำแหน่งต่าง ๆ เพิ่มขึ้นหลายตำแหน่งและมีการปรับปรุงระเบียบการยุติธรรมขึ้นใหม่ คือ ในด้านยุติธรรมนั้นได้มีการกำหนดตำแหน่งผู้พิพากษาชั้นอีก 3 ตำแหน่ง โดยแยกหน้าที่รับผิดชอบในการทำงานออกเป็นด้านต่าง ๆ 3 ด้าน คือ การพิจารณาคดีเกี่ยวกับความแพ่ง ความอาญา และสรรพากร โดยผู้พิพากษาแต่ละคนจะรับผิดชอบงานคนละด้านตามรูปคดี แต่เมืองใดมีคดีสำคัญ ๆ ผู้พิพากษาทั้ง 3 ก็จะร่วมกันพิจารณา การพิจารณาคดีสิ่งผิดความต่าง ๆ นั้นให้ดำเนินไปตามพระราชบัญญัติลักษณะพิจารณาความแพ่ง ความอาญา และการสืบพยาน ตามพระราชบัญญัติลักษณะพยาน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) พร้อมกับกำหนดหน้าที่ที่ทำงานออกเป็นฝ่ายต่าง ๆ คือ พนักงาน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องการจัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม

ใต้สวน กองทำหนังสือปริกตหสัญญาต่าง ๆ กองรักษาโกโบ¹ ขึ้นอย่างเนิ่นระเบียบแบบแผน ทำให้การตัดสินใจความเป็นไปด้วยความรวดเร็วและเรียบร้อยขึ้น นอกจากนี้ยังมีการตั้งศาลต่างประเทศขึ้นที่เมืองน่าน² เพื่อตัดสินคดีที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศ ซึ่งเกิดประโยชน์อย่างมากในการรักษาความสงบภายในเมืองน่าน โดยเฉพาะปัญหาที่เกี่ยวข้องกับคนในบังคับอังกฤษ

สำหรับในด้านอื่น ๆ ก็มีการจัดหน้าที่รับผิดชอบเป็นสัดส่วน และเกิดหน่วยงานใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น เช่น ในตำแหน่งมหาดไทยได้แบ่งหน้าที่รับผิดชอบเป็น กองธรรมากร กองโยธา กองบาอูชิ สำหรับรักษาตะเบียนสำมะโนครัวและสัตว์พาหนะ กองออกกราชฎา กองผลประโยชน์ สำหรับออกหนังสือเดินทางและทำบาอูชิซื้อขาย³ เป็นต้น

สรุปได้ว่าการปรับปรุงการปกครองในเมืองแพร่และน่านในระยะต้นนี้ โดยทั่วไปเน้นในเรื่องการจัดระเบียบแบบแผนราชการเสียใหม่ คือ มีการแบ่งหน้าที่การงานและความรับผิดชอบออกเป็นสัดส่วนซึ่งส่งผลให้อำนาจการตัดสินใจเรื่องต่าง ๆ ซึ่งเคยรวมอยู่ที่เจ้าเมืองแต่ผู้เดียวกระจายออกไป นับเป็นการวางรากฐานสำคัญที่จะนำไปสู่การจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลที่จะกว้างต่อไป

3.2 การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านแบบมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ. 2442 - 2445)

การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านตามแบบเทศาภิบาล เป็นการจัดการปกครองที่เป็นขั้นตอนที่ต่อเนื่องมาจากช่วงก่อนจัดการปกครองแบบเทศาภิบาล (พ.ศ. 2437 - 2442)

¹กองจดหมายเหตุ กรมศึสพากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/156 เรื่องการจัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 -- 4 สิงหาคม

ร.ศ. 125

²ค.

³ค.

การจัดการปกครองครั้งใหม่ถือได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงฐานะของเมืองแพร่และน่านจากการเป็นประเทศราชมาเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของประเทศไทยอย่างแท้จริง เป็นผลให้อำนาจและผลประโยชน์ของเจ้าผู้ครองนคร และเจ้านายบุตรหลานซึ่งเคยมีอยู่เป็นอันมากต้องลดน้อยลง โดยอยู่ภายใต้การควบคุมของข้าหลวงที่รัฐบาลส่งขึ้นไป ดังนั้น การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความเป็นปึกแผ่นของชาติในเวลาต่อมา

การดำเนินการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในหัวเมืองทั้งสองในระยะเวลานี้ดำเนินการไปภายใต้การควบคุมของข้าหลวงพิเศษที่ทางกรุงเทพฯ จัดส่งขึ้นไป คนแรกที่มีบทบาทอย่างมากต่อการปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองทั้งสองคือ พระยาศรีสุทเทพ (เส็งวิริยศิริ) ราชบัณฑิตยสถาน กระทรวงมหาดไทย ซึ่งขึ้นไปดำรงตำแหน่งตั้งแต่วันที่ 2 ธันวาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) จนถึงวันที่ 3 เมษายน ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) เพื่อทำงานร่วมกับข้าหลวงใหญ่ ซึ่งขณะนั้นได้แก่พระยานครราชสีมา (สาย โชติเสถียร) ที่ขึ้นไปดำรงตำแหน่งแทนพระยาพรหมสุรเดช ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้เรียกตัวกลับกรุงเทพฯ

การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านภายใต้การจัดการของข้าหลวงพิเศษ พระยาศรีสุทเทพ ซึ่งขึ้นมารับหน้าที่ดังกล่าวได้จัดการเปลี่ยนแปลงทุก ๆ ด้านที่เกี่ยวข้องกับการเทศาภิบาลคือ ทั้งในด้านการปกครองโดยตรง การศาล การเก็บภาษีอากร การคลัง ซึ่งผลจากการดำเนินการดังกล่าวทำให้เมืองแพร่และน่านมีระเบียบแบบแผนเป็นแบบสมัยใหม่ ดังจะเห็นได้จากรายละเอียดดังต่อไปนี้

3.2.1 ด้านการปกครอง

การบริหารราชการในเมืองแพร่และน่านที่ได้จัดขึ้นใหม่ตามแบบแผนเทศาภิบาลนั้น กำหนดให้มีหน่วยงานสูงสุดที่มีอำนาจในการบริหารราชการทั่วไปเรียกว่า เจ้าสวามิหลวง ตามกฎข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลพายัพ ร.ศ. 119 โดยกำหนดผู้ที่มีอำนาจหน้าที่รับผิดชอบซึ่งอยู่ในเจ้าสวามิหลวง 3 นายคือ ข้าหลวงประจำเมือง เจ้าผู้ครองเมือง และข้าหลวงผู้ช่วย เจ้าสวามิหลวงที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ยังได้รวมเอาหน่วยราชการที่เรียกเสนาตั้ง 6 ตำแหน่งเดิม อันได้แก่ มหาดไทย ทหาร ยุติธรรม นาคลัง และวัง รวมไว้ด้วย การปฏิบัติงานของเจ้าสวามิหลวงนั้น ได้มีระเบียบข้อบังคับกำหนดอำนาจหน้าที่ซึ่งวางตำแหน่งไว้อย่างชัดเจน

ตั้งรายละเอียดต่อไปนี้ คือ¹

หน้าที่ข้าหลวงประจำเมือง

1. ตรวจตรารักษาราชการต่างพระเนตรพระกรรณทุกอย่าง
2. เป็นผู้ให้ตอบในการที่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศ
3. เป็นผู้มิบบอกและหนังสือราชการไปมากับกรุงเทพฯ ข้าหลวงใหญ่ ณ ที่ว่าการและเมืองอื่น ๆ

4. เป็นผู้แนะนำและสั่งพนักงานให้รับหน้าที่ทุกตำแหน่ง

อำนาจข้าหลวงประจำเมือง

1. สั่งให้หยุดยั้ง หรือถอนอาญาหมายคำสั่งของเจ้าผู้ครองเมืองหรือเจ้านาย ซึ่งข้าหลวงเห็นว่าไม่ชอบด้วยราชการ หรือไม่ชอบด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย ในระหว่างมิบบอกไปหรือที่ว่าการมณฑล ณ เมืองเชียงใหม่ หรือนอกไปยังกรุงเทพฯ ได้ทุกอย่าง
2. เป็นผู้ตรวจและเซ็นชื่อในคำพิพากษาของศาล ในระหว่างที่กระทรวงยุติธรรม กรุงเทพฯ ยังหาได้จัดตั้งศาล
3. เป็นผู้อนุญาตตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการ ขึ้นและลงเงินเดือนข้าราชการ ซึ่งมีตำแหน่งต่ำกว่าชั้นพนักงาน

หน้าที่ของผู้ครองเมือง

1. รักษาการบ้านเมืองให้เรียบร้อยต่างพระเนตรพระกรรณ
2. รับผิดชอบเฉพาะการในพื้นที่เมือง
3. เป็นผู้ออกอาญา หมายคำสั่งพนักงาน 6 ตำแหน่ง ตามข้อความซึ่งได้รับรักษาหรือในที่ประชุมเจ้าสนามหลวงเห็นชอบด้วยแล้ว
4. เป็นผู้รับผิดชอบและตรวจตราแลมิให้ผู้ใดผู้หนึ่งงานติดพันพันไม่สักระยะ อย่างไม่มีการรับเข้าทำที่ถูกต้องตามพระราชกำหนดกฎหมาย

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่านและบริเวณเมืองขึ้น 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - มกราคม ร.ศ. 125 และเอกสาร จัดการการเมืองแพร่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125

5. เป็นผู้ตรวจตรามิให้ผู้ใดผู้หนึ่งทำการล่วงพระราชกำหนดกฎหมาย

อำนาจของเจ้าผู้ครองเมือง

1. บังคับบัญชาราชการในบ้านเมืองตามที่ได้ตกลงในที่ประชุมเจ้าสนามหลวงแล้ว
2. บังคับบัญชาเจ้านายบุตรหลานเพี้ยท้าวและวงศ์วานตามที่ชอบด้วยราชการ และ

ชอบด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย

3. ว่ากล่าวเจ้านายบุตรหลานเพี้ยท้าวแสนิให้รับราชการตามหน้าที่

หน้าที่ของข้าหลวงผู้ช่วย

1. สั่งให้หยุดยั้งหรือถอนเอาตามความคำสั่งของเจ้าผู้ครองเมือง หรือเจ้านายคนใดคนหนึ่งซึ่งข้าหลวงเห็นว่าไม่ชอบด้วยราชการ หรือไม่ชอบด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย ในระหว่างมิได้บอกไปหรือที่ว่าการมณฑลเมืองเชียงใหม่ หรือบอกไปยังกรุงเทพฯ ได้ทุกเรื่อง
2. เป็นผู้ตรวจตราและเซ็นชื่อในคำพิพากษาของศาลในระหว่างที่กระทรวงยุติธรรม กรุงเทพฯ ยังไม่ได้จัดตั้งศาล
3. เป็นผู้ผูกมัดตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการชั้นและลดเงินเดือนข้าราชการ ซึ่งมีตำแหน่งต่ำกว่าชั้นพนักงานรองลงไป¹

สำหรับอำนาจของข้าหลวงผู้ช่วยนั้นไม่มีบอกไว้ว่าอะไรบ้าง แต่ก็คงเป็นการใช้อำนาจแทนข้าหลวงประจำเมืองในเวลาที่ไม่อยู่หรือเจ็บป่วย จากข้อกำหนดเกี่ยวกับหน้าที่รับผิดชอบของบุคคลทั้ง 3 ดังกล่าวจะเห็นว่าผู้มีความสำคัญและมีอำนาจสูงสุดในการบริหารราชการให้แก่ข้าหลวงประจำเมืองซึ่งถือเป็นกลไกที่สำคัญของรัฐในการเข้าไปควบคุมการปฏิบัติราชการในเมือง ตรงกันข้ามเจ้าผู้ครองเมืองซึ่งเคยเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดแต่เดิมต้องหมดอำนาจลง ไม่มีอำนาจที่จะคัดค้านชี้ขาดอะไรอีกต่อไป อำนาจหน้าที่ที่มีเหลืออยู่ก็เป็นเรื่องที่ต้องผ่านการเห็นชอบจากการประชุมเจ้าสนามทั้งสิ้น เหล่านี้ล้วนชี้ให้เห็นการดำเนินนโยบายของรัฐในอันที่จะรวม

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องจัดการปกครองเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125 และเอกสาร จัดการการเมืองแพร่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125

เอาหัวเมืองทั้งสองเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของไทยโดยวิธีการส่งข้าหลวงขึ้นใบควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด ภายใต้กฎเกณฑ์ที่กำหนดขึ้นใหม่ที่พยายามควบคุมมิให้เจ้าเมืองใช้อำนาจอย่างอิสระอย่างแต่ก่อน ก็จะได้เห็นได้จากข้อบังคับที่ห้ามมิให้เจ้าผู้ครองเมืองใช้อำนาจตั้งแต่เดิมเคยมีอยู่เช่น

1. ห้ามการตั้งแลย้ายตำแหน่งเจ้า ตำแหน่งพนักงานหัวหน้า พนักงานรองแลเจ้าเมืองขึ้น
2. ห้ามตั้งกฎหมายแลตั้งภาษีอากร
3. ห้ามอนุญาตภาษีผูกขาด สัญญาป่าไม้ แลสัญญาทุก ๆ อย่างที่จะทำกับคนในบังคับต่างประเทศ
4. ห้ามการประหารชีวิตหรือจำคุกตลอดชีวิต¹ เป็นต้น

สำหรับวิธีการปฏิบัติราชการในเจ้าสนามหลวงนั้น เริ่มมีการทำงานเป็นระเบียบ บังคับด้วยเวลา คือ กำหนดให้ข้าหลวง เจ้าผู้ครองเมือง ตลอดจนพนักงานข้าราชการทั้งหมด มีเวลารับราชการในสนามวันหนึ่งไม่ต่ำกว่า 6 ชั่วโมง โดยเริ่มตั้งแต่ 10.00 น. ไปจนถึง 16.00 น. เว้นแต่วันสำคัญทางศาสนาและวันนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับการประชุม ในที่ประชุม กำหนดให้มีข้าหลวงประจำเมือง เจ้าผู้ครองเมืองข้าหลวงผู้ช่วยและหัวหน้าตำแหน่งเสมียนทั้งหมด รวมทั้งหมด 9 คน ในกรณีใดคนหนึ่งขาดประชุมให้ข้าราชการชั้นรองลงไปทำหน้าที่แทน แต่ถ้าไม่ครบ 9 คน โดยเหตุใดใดก็ดี ถ้ามีข้าหลวงประจำเมือง หรือข้าหลวงผู้ช่วยคนใดคนหนึ่งกับหัวหน้าหรือรองลงมา 6 ตำแหน่ง (เดิม) อีก 3 นาย รวมเป็น 4 นายให้ถือเป็นครบองค์ประชุม เกี่ยวกับ องค์ที่จะประกาศออกมา นั้น ถ้าที่ประชุมทั้งหมดเห็นพร้อมทั้งกัน ก็ให้สั่งจัดราชการ แต่ถ้าความเห็นแตกต่างกันประการใดไม่เป็นที่ตกลงกันได้ให้ข้าหลวงประจำเมือง เจ้าผู้ครองเมือง ข้าหลวงผู้ช่วย รวม 3 นาย ซึ่งเป็นเจ้าสนามหลวงพร้อมกัน

¹ กองกฎหมายเหตุ กรมกลาการ เภสการรัชกาลที่ 5 ม.58/173 เรื่องจัดการเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125 และเอกสารจัดการเมืองแพร่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125

ประชุมปรึกษาหารือ สิ่งการ ถ้ากั้น 3 มีความเห็นแตกต่างกันไม่ตกลง ให้ถือความเห็นฝ่ายมากเป็นเด็ดขาด หรือกรณีที่ใครคนใดคนหนึ่ง ใน 3 คนเห็นขาดเหลือเพียง 2 คน ต้องถามความเห็นของอีกฝ่ายหนึ่งเสียก่อนจึงจะเป็นการตกลง หรือถ้าเป็นเรื่องสำคัญให้แจ้งไปยังที่ว่าการมณฑลขอหารือ และรับคำสั่งเป็นเด็ดขาด¹

จึงเห็นว่าวิธีดำเนินการปกครองแบบใหม่ที่รัฐนำเข้ามาใช้ในเมืองแพร่และน่านดังกล่าวเป็นรากฐานสำคัญยิ่งของการปกครองแบบสมัยใหม่ คือเริ่มมีการวางระบบการทำงานอย่างใหม่ เช่น มีการประชุม มีการลงมติ มีการเสนอข้อคิดเห็น อย่างที่ทำกันในปัจจุบัน

3.2.1 การจัดการปกครองท้องถิ่น กฎข้อบังคับสำหรับการปกครองมณฑลพายัพ ร.ศ. 119 ได้กำหนดให้ใช้ระเบียบการปกครองท้องถิ่นที่พระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น ร.ศ. 116 ทุกมาตราเพียงแต่ให้เปลี่ยนชื่อตำแหน่งต่าง ๆ เป็นภาษาพื้นเมืองเพื่อให้ราษฎรทั้งหลายเข้าใจง่าย คือให้ เปลี่ยนคำว่าข้าหลวงเทศาภิบาล เป็น ข้าหลวงใหญ่ ผู้ว่าราชการเมือง เป็น เจ้าสนามหลวง อำเภอบ เป็น แขวง กำนัน เป็น นายแคว้น และเปลี่ยนคำว่า ผู้ใหญ่บ้าน เป็น แก่นบ้าน² ทั้งนี้เพื่อความสะดวก และความเข้าใจของราษฎรนั่นเอง

การแบ่งเขตการปกครองจากเมืองเป็นอำเภอหรือแขวงนั้น ถือเป็นหน้าที่ของข้าหลวงใหญ่ที่จะกำหนด แต่ละแขวงจะมีกรรมการแขวงซึ่งประกอบด้วยนายแขวง รองแขวง จำนวน 1 - 2 คน และสมุหบัญชีตามพระราชบัญญัติการปกครองท้องถิ่น ร.ศ. 116 ได้กำหนดหน้าที่กรรมการอำเภอหรือกรรมการแขวงไว้ดังนี้³

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่านและบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125 และเอกสาร จัดการราชการเมืองแพร่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125

²สร้อยดี ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476) หน้า 178

³ค.

1. การรักษาความสงบเรียบร้อยในท้องที่ ได้แก่ การสืบสวนตรวจตราเหตุการณ์ต่าง ๆ ในท้องที่เพื่อมิให้เกิดเหตุการณ์ร้ายแรงขึ้นแก่ราษฎรและราชการ หากเกิดขึ้นกรรมการแขวงมีหน้าที่ช่วยเหลือราษฎรในท้องที่ที่ได้รับความเดือดร้อนและขอความช่วยเหลืออย่างเต็มความสามารถ

2. การปกครอง ได้แก่ การตรวจตราการปฏิบัติราชการของแคว้นและแก่บ้านให้เป็นไปตามแบบแผนการปกครองที่วางไว้ หากนามแคว้นและแก่บ้านประสบปัญหาขึ้น กรรมการแขวงต้องช่วยเหลือแก้ไขให้การนั้นลุล่วงไป กับต้องดูแลไม่ให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากการประพฤติอันมิชอบของนายแคว้นและแก่บ้านบางคน

3. สืบจับโจรผู้ร้ายและการพิจารณาอรรถคดี ได้แก่ การสืบเหตุการณ์ต่าง ๆ ด้วยตนเองและชักชวนนายแคว้นแก่บ้านมิให้ละเลย ให้ความสะดวกแก่พลพระเวณ ทำการไต่สวนที่เกิดเหตุ คุ่มขังนักโทษ จับกุมผู้กระทำความผิดกฎหมาย และบังคับตามคำสั่งหน้าที่รับอาัยติทำขึ้นสูตรและไต่สวนขึ้นต้น กันบ้านเรือนให้ประกันผู้ต้องหา ตลอดจนเปรียบเทียบความแพ่งที่มีบทลงโทษปรับไม่เกิน 200 บาท

4. การรักษาผลประโยชน์ของแผ่นดิน ได้แก่ การประกาศพิทักษ์อาณาการที่ราษฎรจะต้องชำระ และการประกาศการหวงห้ามภาษีบางอย่าง การอนุญาตภาษีบางชนิด และการเก็บภาษีอากรบางอย่างตามที่ได้รับคำสั่งจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ¹

สำหรับการจัดการปกครองท้องที่ในหัวเมืองแพร่และน่านนั้น พระศรีสัทเทพร่วมกับเจ้านายพื้นเมืองได้จัดให้มีเขตการปกครองโดยแบ่งออกเป็นแขวงดังต่อไปนี้ คือ

1. แขวงเมืองแพร่ ได้แก่ พื้นที่ตั้งแต่สบห้วยแม่โล่ค้อกับน้ำยมลงมาทางใต้ และตั้งแต่สบแม่ฮอดค้อกับน้ำยมลงมาฝ่ายใต้ จนถึงเขตแดนเมืองแพร่ฝ่ายใต้

¹พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 14 ลงวันที่ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 116

2. แขวงยมเหนือ มีเขตตั้งแต่ส้วมหัวแม่ไล่ต่อน้ำยม และสบแม่แฮคต่อน้ำยมขึ้นไป ในฝ่ายเหนือจนสุดเขตเมืองแพร่และเมืองสง¹

แขวงทั้งสองในเมืองแพร่ได้จัดแบ่งหัวไวกวักเป็นแคว้นและแบ่งแคว้นออกเป็นหมู่บ้าน โดยแคว้นหนึ่งมีราว 5 หมู่บ้าน ในหมู่บ้านหนึ่งให้มีไม่เกิน 20 หลังคาเรือน²

ส่วนเมืองน่านในปี พ.ศ. 2442 พระยาเรีสุทเททได้ขออนุญาตลงมายังกรุงเทพฯ จัดแบ่งเมืองน่านออกเป็น 8 แขวง คือ

1. แขวงนครน่าน คือ บริเวณที่รวมท่าบลบ้านใกล้เคียงเวียงเมืองน่าน เมืองสา เมืองไชยภูมิ เมืองพง เมืองบ่อว่า มีที่ว่าการแขวงตั้งที่เวียงเมืองน่าน

2. แขวงน้ำแห้ง ได้แก่ บริเวณที่รวมเมืองหิน เมืองก๊ะเกบ เมืองลี ให้มีที่ว่าการแขวงตั้งอยู่ที่เมืองก๊ะเกบ

3. แขวงน่านใต้ ได้แก่ บริเวณเมืองแพก บ้านท่าปลา บ้านผาเคือก บ้านผาหล่า เมืองจะลิม ให้มีที่ว่าการแขวงที่บ้านท่าปลา

4. แขวงน้ำบัว ได้แก่ บริเวณ เมืองบัว เมืองลิม เมืองถวน เมืองยม เมืองย่าง เมืองแงง เมืองบ่อ ตั้งที่ว่าการแขวงที่เมืองบัว

5. แขวงขุนน่าน ได้แก่ บริเวณ เมืองเชียงกาง เมืองแตะ เมืองงอบ เมืองทอม เมืองเหือ เมืองเชียงคาน เมืองยอก เมืองสะเก็น เมืองยาว ตั้งที่ว่าการแขวงที่เมือง เชียงกาง

6. แขวงน้ำของ ได้แก่ บริเวณ เมืองคอน เมืองเชียงลม เมืองเชียงฮ่อน เมืองเงิน ตั้งที่ว่าการแขวงที่เมืองเชียงลม

7. แขวงน้ำช้าง ได้แก่ บริเวณเมืองเชียงคำ เมืองเชียงแลง เมืองเทิง เมืองทงาว เมืองเชียงซอง เมืองเชียงเคี่ยน เมืองลอ เมืองมิน ตั้งที่ว่าการอยู่ที่เมืองเทิง

1 กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173 เรื่องจัดการ
เมืองแพร่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125

²ก.

8. แขวงชุมชน ได้แก่ บริเวณเมืองเชียงใหม่ เมืองสะเอียบ เมืองสะ เมืองหลวง เมืองปง เมืองจิม เมืองออย เมืองกวม ตั้งที่ว่าการที่เมืองปง

สำหรับแขวงหนึ่งจะแยกออกประมาณ 10 พง (ตำบล) ๆ หนึ่งแบ่งเป็นหมู่บ้านมี ประมาณ 10 หมู่บ้าน ๆ หนึ่งมีประมาณ 20 ครัวเรือน¹

3.2.1.1 การแบ่งเขตการปกครองเป็นบริเวณ

ตามกฎหมายฉบับที่ 119 ได้แบ่งเขตการปกครอง ความแบบเดิม คือเมืองแพร่ถูกกำหนดฐานะเป็นเมือง ส่วนเมืองน่านมีฐานะเป็นนคร เพราะถือว่า มีอาณาเขตกว้างขวางกว่า การที่เมืองน่านมีพื้นที่กว้างขวางเช่นนี้ทำให้ต้องแบ่งเป็นหัวเมือง ขึ้นนอกและหัวเมืองขึ้นใน หัวเมืองขึ้นในเป็นเมืองที่อยู่ใกล้ที่ทำราชการเสนามหลวง และเมือง ที่อยู่ห่างออกไปถือเป็นเมืองขึ้นนอก ซึ่งยากต่อการปกครอง ดังนั้น จึงต้องมีการจัดตั้งเป็น บริเวณขึ้น²

การจัดบริเวณในเมืองน่าน ในสมัยที่พระยาศรีสทเทพเป็นข้าหลวงพิเศษอยู่นั้น ได้จัดรวมหัวเมืองขึ้นนอก รวมแม่น้ำโขงตอนเหนือ ซึ่งมีเมือง 8 เมือง คือเมืองเชียงทอง เมืองเชียงคาน เมืองเทิง เมืองเชียงคำ เมืองเชียงแสง เมืองเชียงลม เมืองเชียงคั่น และเมืองเงินตรือหรือเมืองภูสวดี จัดตั้งเป็นบริเวณน่านเหนือขึ้น³ ต่อมาภายหลังที่พระยา ศรีสทเทพกลับกรุงเทพฯ แล้ว ในปี ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2443) พระยาบรมมหาพิไชยไชยหลวง ประจำเมืองน่านได้จัดตั้งบริเวณน่านขึ้นอีก 2 บริเวณ คือบริเวณน่านตะวันออก กับบริเวณน่านใต้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 จัดการปกครอง เมืองน่านและบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125

² ร.ศ.พ.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ ฯ ผู้รวบรวม "กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119" ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 หน้า 407 - 408 ข้อ 51

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 564/8225 ลงวันที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 118

เหตุผลสำคัญที่พระยาบรมมหาพิชัยราชวงศ์ให้จัดตั้งเพิ่มขึ้นอีก 2 บริเวณนั้น นอกจากที่ใกล้เข้ามาแล้ว คือเมืองน่านเป็นเมืองที่มีเนื้อที่กว้างขวาง ระยะทางที่จะไปหากันเมืองต่อเมืองห่างไกลกันมาก คือ อย่างเร็วใช้เวลาหนึ่งวัน อย่างช้า 2 ถึง 3 คืน ประกอบกับหัวเมืองชั้นนอกมีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสซึ่งกำลังแผ่อิทธิพลเข้ามาอย่างหนักโดยผ่านทางหลวงพระบาง ดังรายงานของพระยาบรมมหาพิชัยราชวงศ์ซึ่งให้เหตุผลในเรื่องนี้ว่า "...เพราะนครน่านมีชายแดนต่อฝรั่งเศส มีการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศมาก ถ้าไม่มีเจ้าพนักงานผู้ใหญ่ประจำกำกับรักษาอยู่แล้ว เมื่อมีเหตุเกิดขึ้นตามชายแดนไม่ค่อยรู้ทันทางที่ราชการ ย่อมจะทำให้เสียผลของทางราชการไป เป็นอันมาก และทั้งจะไม่ให้มีการกีดกันซึ่งต้องมาถึงแก่สนามหลวง..."¹ พระยาบรมมหาพิชัยราชวงศ์จึงจัดตั้งบริเวณเพิ่มขึ้น เพื่อที่จะสามารถโต้ตอบกับฝรั่งเศสได้รวดเร็วและเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ

จากการดำเนินการของพระยาบรมมหาพิชัยราชวงศ์ดังกล่าว ได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาและอุปสรรคในการจัดการปกครองเมืองน่านของไทยข้อหนึ่ง ได้แก่ การที่พื้นที่กว้างขวางและมีเขตแดนติดต่อกับอาณาเขตของฝรั่งเศส ทำให้รัฐต้องใช้นโยบายผ่อนปรนไม่ใช้ความรุนแรงและไม่รวบรัดที่จะจัดการปกครอง ดังเหตุผลซึ่งพระยาบรมมหาพิชัยราชวงศ์ได้กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพตอนหนึ่งว่า

...นครน่านนี้เป็นเมืองที่เพิ่งย่างเข้าสู่ความเจริญ และเพิ่งเริ่มมีอารยธรรมต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งแต่เดิมมาไพร่บ้านพลเมืองยังไม่รู้จักและประกอบทั้งภูมิประเทศอยู่ใต้กันดารและต่อต่างประเทศและทั้งไพร่บ้านพลเมืองก็อหังการดื้อตน ทั้งลำค่อนมีหลายชาติหลายภาษา และก็เป็นคนใหม่ของฝ่ายขวานอกโดยมาก ถ้าฝ่ายเราจัดการรุนแรง...ก็จะเป็นโอกาสของฝรั่งเศสที่จะหยิบยกขึ้นกล่าวอ้างเสริมโดย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.56/156 เรื่องจัดการปกครองเมืองน่านและบริเวณเมืองอื่น 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125 และเอกสาร จัดการเมืองแพร่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125

เล่าให้ลอบายต่าง ๆ ยุบเหี้ยให้พวกเหล่านี้มีจิตร่ำเริงเข้ารับหนังสืออยู่ในความ
ปกครองของฝรั่งเศสหรือกลับไปบ้านเมืองเดิม...¹

จากนโยบายดังกล่าวของรัฐบาลได้ส่งผลให้การปฏิรูปการปกครองในเมืองน่าน
เป็นแบบค่อยเป็นค่อยไป และยังผลให้การต่อต้านในหมู่เจ้านายเมืองน่านเกิดขึ้นน้อย ถ้าจะ
เทียบกับปฏิริยาที่เกิดขึ้นในหัวเมืองอื่น ๆ อย่างไรก็ตามไม่ว่าการดำเนินการจะเป็นไปโดย
ความราบรื่นทั้งหมด เพราะยังมีอุปสรรคและปัญหาอีกหลายประการที่ขัดขวางการดำเนินการ
ของฝ่ายรัฐบาล รัฐจึงต้องใช้ความอดทนและดำเนินนโยบายอย่างรอบคอบ จึงจะสามารถ
ผ่านพ้นปัญหาต่าง ๆ ไปได้ในที่สุด

3.2.2 ด้านเศรษฐกิจ

การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านของรัฐบาล นอกจากจะดำเนินการจัดรูปแบบ
ทางด้านการปกครองโดยตรงแล้ว รัฐยังได้ดำเนินการปฏิรูปทางด้านเศรษฐกิจไปพร้อมกันด้วย
และอาจกล่าวได้ว่าปัญหาเศรษฐกิจโดยเฉพาะปัญหาป่าไม้เป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งที่ทำให้รัฐ
มองเห็นความสำคัญที่จะต้องดำเนินการปรับปรุงแก้ไข อย่างไรก็ตามในการดำเนินการของ
รัฐนั้นไม่ได้จัดการเฉพาะปัญหาป่าไม้แต่เพียงอย่างเดียวแต่ได้จัดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง
เศรษฐกิจของเมืองทั้งสองในฤกษ์ ๆ ด้านพร้อมกัน ที่สำคัญได้แก่ปรับปรุงด้านภาษีอากร ซึ่งจะ
ได้ศึกษาในรายละเอียดต่อไป

3.2.2.1 การปรับปรุงภาษีอากร

การปรับปรุงภาษีอากรในหัวเมืองแพร่และน่าน เริ่มต้นในสมัยที่พระยาทรงสุรเดช
ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ ภายหลังที่ได้จัดการภาษีอากรในหัวเมืองทางด้านตะวันตก
ของล้านนา คือ เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน แล้ว แต่เดิมการจัดเก็บภาษีอากรในหัวเมือง
ทั้งสองคงเป็นแบบที่เกณฑ์ผู้บังคับต่อภาษีมาแต่โบราณ คือ ภาษีอากรต่าง ๆ ที่เก็บได้จะตกเป็น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 53/150 พระยาบรมมหา
บำรุง ข้าหลวงประจำนครเมืองน่านกราบทูลพระเจ้าโองยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ 2/50 วันที่ 17 เมษายน ร.ศ. 121

ของเจ้าเมืองและข้าพพระยาทั้งสิ้น ภายหลังเมื่อพระยาทรงสุรเดชขึ้นไปดำรงตำแหน่ง
ข้าหลวงใหญ่จึงได้เข้าไปจัดการเกี่ยวกับภาษีอากรในเมืองทั้งสองพร้อม ๆ กับการจัดระเบียบ
การปกครอง ทั้งนี้เพื่อให้การจัดเก็บเงินภาษีอากรได้เพียงพอกับค่าใช้จ่ายในการปฏิรูป
การปกครองแบบใหม่ที่กำลังเริ่ม ซึ่งต้องใช้เงินเป็นจำนวนมาก

๕ ในเมืองแพร่ รัฐบาลเริ่มเข้าไปจัดการเกี่ยวกับภาษีอากรในปี พ.ศ. 2439 หลังจาก
ที่ได้ปรับปรุงทางด้านการปกครองผ่านมาแล้วสองปี เหตุผลสำคัญที่รัฐเข้าไปจัดการเกี่ยวกับ
ภาษีอากรนั้น เกิดจากความต้องการของข้าหลวงใหญ่ที่ต้องการให้เมืองแพร่สามารถพึ่งตนเองได้
ในเรื่องที่เกี่ยวกับเงินค่าใช้จ่ายสำหรับปฏิรูปการปกครอง ดังปรากฏในรายงานที่พระยาทรง
สุรเดชเสนอต่อกรมมหาดมณสมรพณพินธุราชเสนาบดี ในปี พ.ศ. 2439 ว่า "...การเมือง
แพร่ทุกวันนี้มีการติดขัดเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ ควรต้องรักษาและจัดการให้ดี คือ...ควร
ให้มีภาษีอากรพอให้ได้ผลเป็นกำลังของข้าหลวงที่จะรักษาการ เมืองแพร่อย่าให้ต้องใช้น้ำเงิน
เมืองเชียงใหม่..."¹

จากข้อเสนอทั้งกล่าวของพระยาทรงสุรเดชนี้เป็นนโยบายที่ชาวยุทธราชของฝ่ายไทย
ที่ว่าถ้ารัฐจะเข้าไปดำเนินการจัดการปกครองเมืองแพร่ นั้น ควรให้เมืองแพร่พึ่งตนเองให้มาก
ด้วยการนำเอาภาษีอากรที่เก็บได้มาใช้จ่ายในราชการ ซึ่งจะทำให้ไม่ต้องพึ่งพาเงินอุดหนุน
จากทางเชียงใหม่ ซึ่งเป็นศูนย์กลางมณฑลพายัพ ในขณะที่เดียวกันก็เห็นว่าการที่จะจัดการปกครอง
ให้สำเร็จนั้นความสำคัญอยู่ที่ตัวข้าหลวง คือ "...ตัวผู้ที่จะเป็นข้าหลวงต้องเป็นผู้มีความรู้
และมีไหวพริบพอที่จะอธิบายชี้แจงการให้พระยาพิริยวิไชยทราบได้ทุกอย่าง ข้าหลวงจะต้องหมั่น
ไปตรวจตราการงานให้พระยาพิริยวิไชยรู้สึกได้ว่าเมืองแพร่อยู่ใกล้หูใกล้ตาข้าหลวงใหญ่แล้วก็
แบบการสำเร็จได้..."²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/148 กราบทูลพระ
เจ้าโองยา เสด็จกรมมหาดมณสมรพณพินธุราชเสนาบดี ที่ 190/5480 วันที่ 20 พฤษภาคม
ร.ศ. 115

² ก.

ตามข้อเสนอแนะของพระยาทรงสุรเดชดังกล่าว ชี้ให้เห็นถึงความพยายามของรัฐที่จะควบคุมเมืองแพร่อย่างใกล้ชิด วิธีการหนึ่งที่จะทำได้คือ การเข้าไปควบคุมและจัดการเกี่ยวกับภาษีอากร เพื่อให้เป็นไปตามนโยบาย รัฐบาลจึงเข้าไปมีบทบาทในการจัดการทางศานาภาษีอากรในเวลาต่อมา กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2439 ได้มีการจัดตั้งภาษีอากรขึ้นใหม่ในเมืองแพร่ อันได้แก่ ภาษีนา ภาษีสุรา ภาษียาสูบ¹ ขึ้น

อย่างไรก็ตาม รัฐบาลก็พยายามหลีกเลี่ยงการเก็บภาษีบางอย่างที่สร้างความเดือดร้อนให้ราษฎร เช่น ภาษียาสูบ, ในการจัดเก็บภาษีในเมืองแพร่นั้น รัฐบาลได้ยึดแบบแผนการจัดเก็บภาษีอากรอย่างที่ดีที่เมืองลำปาง² คือใช้เจ้าหน้าที่ของรัฐเก็บ นับเป็นการเริ่มต้นของรัฐในการจัดปรับปรุงภาษีอากรในเมืองแพร่ ซึ่งจะมีการเปลี่ยนแปลงเพิ่มขึ้นในสมัยจัดการปกครองแบบเทศาภิบาล

สำหรับเมืองน่าน ความสนใจของรัฐในการจัดการปรับปรุงเกี่ยวกับภาษีอากรได้เกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อครั้งที่กรมมหาดไทยได้ส่งข้าราชการขึ้นเฝ้าตรวจการมณฑลลาวเฉียงมณฑลลาวคำแพงครั้งหนึ่ง ซึ่งข้าราชการผู้นั้นได้กราบทูลว่าเมืองน่านจัดถึงภาษีอากร แต่ทำให้มีการส่งพระอนุชิตการกับพระยาบระชากิจไปขึ้นแจ้งให้เมืองน่านจัดถึงภาษีอากร แต่ทำให้มีการดำเนินการอย่างจริงจังแต่อย่างใด แม้ต่อมาในปีแรกที่พระยาทรงสุรเดชจะขึ้นไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ คือในปี พ.ศ. 2436 การปรับปรุงเกี่ยวกับภาษีอากรยังหาได้ดำเนินการแต่อย่างใดไม่ ทั้ง ๆ ที่ข้าหลวงต้องการที่จะให้จัดขึ้น เพื่อจะนำผลประโยชน์มาใช้จําในราชการเหมือนทางเชียงใหม่ อุบสรรคสำคัญที่ทำให้การดำเนินการไม่ก้าวหน้าในระยะนี้เนื่องมาจากความกัณธการ ดังปรากฏในรายงานของพระพรหมสุรินทร์ ข้าหลวงใหญ่ประจำเมืองน่านที่เสนอต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตอนหนึ่งว่า "...สมัยที่ราษฎรในแขวงเมืองน่านกำลังกัณธการด้วยเข้าเสบียงอาหาร ครั้นจะจัดตั้งภาษีอากรขึ้น เกรงด้วยเกล้าว่า ว่าจะไร้ผลเมือง

¹กองจดหมายเหตุ กรมกลังการ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.56/171 เรื่องภาษีอากร และเรื่องตั้งตำแหน่งเจ้าเมืองแพร่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 115 - 7 ตุลาคม ร.ศ. 115

²ก.

จะได้รับความเดือดร้อนระส่ำระสายจึงงตรอไว้..."¹ ซึ่งเรื่องนี้ทางกรุงเทพฯ ก็เห็นด้วย โดยกรมหลวงดำรงราชานุภาพเลขาภิบาลกระทรวงมหาดไทยก็ได้ให้แนวกติในเรื่องการจัดตั้งภาษีอากรขึ้นในเมืองน่านว่า "...จะจัดตั้งโดยทัตถ์ยังไม่ได้ เพราะการที่จะจัดตั้งภาษีอากรขึ้นใหม่เช่นนั้นยังไม่เป็นที่พอใจของราษฎร ถ้าจัดไม่ได้ภายหลังในมีความเดือดร้อนแก่ราษฎร โดยเหตุที่ไม่ชอบอย่างหนึ่งอย่างใด จะทำให้เป็นเหตุวุ่นวายใหญ่โตขึ้นจะเปลี่ยนแปลงแก้ไขยากยิ่ง..."²

จากนโยบายดังกล่าวได้ชี้ให้เห็นถึงความระมัดระวังของไทยในการจัดการด้านภาษีอากรในเมืองน่าน ทั้งนี้เพราะเมืองน่านเป็นเมืองชายแดนที่ติดต่อกับเมืองหลวงพระบางของฝรั่งเศส จึงจำเป็นต้องระมัดระวังมิให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากการเก็บภาษีอากร ประกอบกับรัฐบาลไม่เคยเข้าไปยุ่งเกี่ยวในเรื่องการเก็บผลประโยชน์ด้านภาษีอากรในเมืองน่านเลย จึงต้องดำเนินการด้วยความสุจริตรอบคอบ

อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมา การจัดตั้งภาษีอากรในเมืองน่านก็เกิดขึ้น เมื่อเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชเจ้าเมืองน่านเองแสดงความจำนงค์ขอให้จัดภาษีขึ้นเพื่อให้เหมือนกับเมืองอื่น ๆ ในด้านนาไทย ในที่สุดจึงมีการจัดเก็บภาษีนาในเมืองน่าน แต่เก็บในจำนวนที่น้อยกว่าที่เก็บในเมืองอื่น ๆ ซึ่งเก็บกันไร่ละ 24 อัฐ แต่มีเมืองน่านเก็บอย่างสูงเพียงไร่ละ 18 อัฐ และอย่างต่ำไร่ละ 12 อัฐ³ และในไผ่ ๆ นาก็ได้มีการตั้งภาษีไผ่ ๆ ขึ้นอีกหลายอย่าง โดยรัฐบาลขอให้ใช้วิธีการผูกขาดภาษี ทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏว่าในใ้ ร.ศ. 116 (2440) "...ตั้งภาษีสุกร จินเลี้ยวใช้รับผูกขาด 3 ปี ส่งเงินเข้าหลวง 5,300 รูเบีย...ภาษีผงฝุ่น จินกวางเข่งรับผูกขาด 3 ปี เป็นเงิน 1,500 รูเบีย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/146 เรื่องจัดการป่าไม้สักเมืองน่าน 11 กรกฎาคม ร.ศ. 112 - 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112

² ใ้.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.2 ก/12 ภาษีค่านาต่าง ๆ เมืองน่าน ลงวันที่ 19 มีนาคม ร.ศ. 113

ร.ศ. 117 (2441) ถึงภาษีสุรา จีนสมณูรับผูกขาด 13 ปี ส่งเงินหลวง 20,000 รูเปีย และในนี้เองได้มีการเปลี่ยนแปลงการเก็บเงินค่ามาจากเดิมเป็นไร่ละ 24 อัฐ...¹ จะเห็นว่าผู้ผูกขาดภาษีอากรก็คือ ชาวจีน ซึ่งไม่ทราบว่าเป็นคนจีนกับไทยหรือไทยกับฝรั่ง ประการหนึ่งถ้าพิจารณาถึงสภาพเศรษฐกิจของไทยขณะนั้น จะพบว่า ฐานเศรษฐกิจของไทย ในขณะนั้นยังไม่มั่นคง ขาดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางเศรษฐกิจ คือดินแดนไทยส่วนใหญ่ ยังคงใช้เงินตราต่างประเทศในการค้า จึงจะเห็นได้จากการใช้เงิน "รูเปีย" อย่างแพร่หลายในดินแดนล้านนาไทย

กล่าวได้ว่าการดำเนินการปรับปรุงภาษีอากรในเมืองทั้งสองของรัฐในช่วงแรกนี้ ประสบผลสำเร็จด้วยดี เพราะนอกจากจะได้รับเงินเพื่อใช้ในราชการเพิ่มขึ้นแล้ว รัฐยังเป็น ผู้มีอำนาจอย่างเด็ดขาดในการจัดการเกี่ยวกับภาษีอากร โดยเฉพาะเรื่องการผลิตภาษีอากร ที่จะต้องได้รับอนุญาตจากข้าหลวงใหญ่เสียก่อน ทำให้รัฐบาลสามารถรวมอำนาจการควบคุม การผลิตภาษีจากเดิมของเจ้าผู้ครองนครทั้งหลายมาอยู่ภายใต้การควบคุมและจัดการของ ข้าหลวงใหญ่ของมหาดไทยผู้เดียว อย่างไรก็ตามการจัดการภาษีอากรในระยะแรกนี้ประสบ ปัญหาอยู่มากซึ่งให้มีการปรับปรุงแก้ไขในสมัยข้าหลวงคนต่อมา ดังจะได้กล่าวต่อไป

กล่าวได้ว่าในช่วงที่มีการจัดการปกครองแบบเทศาภิบาล การภาษีอากรเมืองแพร่ และน่านได้รับการปรับปรุงแก้ไขให้เป็นระเบียบยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะรัฐบาลจำเป็นต้องใช้ช่วยใน การปรับปรุงด้านต่าง ๆ มากขึ้น การปรับปรุงการจัดเก็บภาษีอากรได้เริ่มดำเนินการเมื่อ พระยาศรีสุพรรณขึ้นไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษมณฑลพายัพ โดยกำหนดให้เมืองแพร่และ น่านจัดการเก็บภาษีเป็นแบบเดียวกัน ซึ่งผลจากการดำเนินการดังกล่าวทำให้เงินรายได้ที่เคย เห็นได้น้อยในสมัยพระยาพรหมสุร เคยเพิ่มสูงขึ้น

นโยบายภาษีอากรของพระยาศรีสุพรรณ "รัก" ขึ้นอีกระดับหนึ่ง คือ เมื่อมีการยกเลิก การยกเว้นภาษีนาของเจ้าผู้ครองนคร และเจ้านายบุตรหลานที่พระยาพรหมสุร เคยเคยผ่อนปรน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศุลกากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องจัดการ
ปกครองเมืองน่านและบริเวณขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ.

คือเจ้านายเมืองเหนือให้การไม่ห้องเสียภาษีที่นาของตน ซึ่งพระยาศรีสหเทพเห็นว่า การผ่อนปรนดังกล่าวทำให้รายได้ของรัฐลดลง เพราะเจ้านายเมืองเหนือต่างมีที่นาเป็นจำนวนมาก¹ จึงอ้างเหตุผลที่จะเปลี่ยนแปลงกฎระเบียบดังกล่าวว่า "...บรรดาเจ้านายเพี้ยหัวแสนนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเดือน เงินปีได้ตามสมควรแล้ว เพราะฉะนั้น...ไม่ห้องให้ยกเว้นคงห้องให้เสียค่านาตามธรรมเนียม..."²

นอกจากนี้พระยาศรีสหเทพยังได้ปรับปรุงวิธีการเก็บภาษีนา ด้วยการออกระเบียบสำหรับเป็นแนวปฏิบัติดังนี้คือ การเก็บเงินค่านาครั้งเท่า ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) เป็นครั้งแรก ได้จัดให้มีการรังวัดที่นา โดยกำหนดให้เริ่มรังวัดที่นาในวันที่ 1 ธันวาคม ของทุกปี และให้จัดเก็บเงินให้เสร็จภายในเดือนธันวาคม โดยกำหนดให้กรมการแขวงเป็นผู้รังวัดที่นา สำหรับผู้เก็บเงินนั้นเป็นหน้าที่ของพนักงานนาเมืองในการเก็บเงินนั้นกรมการจะฟ้องประกาศให้ราษฎรทราบล่วงหน้าไม่น้อยกว่า 15 วัน และเพื่อเป็นการเอาใจนายแขวงให้เต็มใจปฏิบัติงาน จึงได้กำหนดให้ยกเว้นไม่เก็บเงินค่านานายแขวงที่มีนาไม่เกิน 50 ไร่ สำหรับอัตราอากรค่านาในเมืองแพร่และน่านที่จัดขึ้นใหม่มีกำหนดเท่าเดิมคือจัดเก็บไร่ละ 24 อัฐ³ ในขณะที่หัวเมืองชั้นในทางเชียงใหม่และลำพูนจัดเก็บไร่ละ 32 อัฐ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงนโยบายผ่อนปรนในการจัดเก็บภาษีค่านาในเมืองแพร่และน่านอย่างมาก ทั้งนี้จะสืบเนื่องมาจากเหตุผล 2 ประการคือ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 58/33 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 26/542 ลงวันที่ 20 เมษายน ร.ศ. 119

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 58/158 เรื่องจัดการปกครองเมืองน่านและบริเวณขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 58/158 เรื่องจัดการปกครองเมืองน่านและบริเวณขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125 และเอกสารจัดราชการเมืองแพร่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125

ประการแรก สภาพเศรษฐกิจที่ไม่อุดมสมบูรณ์ของเมืองแพร่และน่าน โดยสภาพทั่วไป เมืองทั้งสองมีสภาพที่กันดารมาก ทำให้อาชีพของราษฎรซึ่งส่วนใหญ่คือการทำไร่ทำนา ทำได้น้อย ที่ทำกินเป็นป่าเขาเสียโดยมาก มีที่ราบสำหรับเพาะปลูกน้อย ประกอบกับการค้าขายในเมือง ก็ฝืดเคืองเพราะหนทางที่จะไปมาถึงกันลำบาก ไม่มีทางอื่นนอกจากได้ตามไหล่เขา หรือ ลงไปในลำห้วย ซึ่งเป็นเหตุให้พ่อค้าพานิชเกิดความท้อถอย ทั้งหลายเหล่านี้ล้วนเป็นผลให้ ราษฎรในเมืองทั้ง 2 โดยเฉพาะเมืองน่านมีสภาพความเป็นอยู่ที่ยากลำบาก "...ไม่สมบูรณ์ เหมือนอย่างราษฎรตามหัวเมืองประเทศราชอื่น..."¹ สภาพเช่นนี้รัฐบาลจึงต้องปรณใบ เรื่องการจกเก็บภาษีอากร เป็นพิเศษเมื่อเทียบกับหัวเมืองทางเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง

ประการที่สอง สืบเนื่องมาจากปัญหาการเมืองระหว่างประเทศ กล่าวคือเมืองทั้งสอง โดยเฉพาะเมืองน่านซึ่งมีชายแดนติดกับหลวงพระบางของฝรั่งเศส ทำให้ดินแดนส่วนนี้กลายเป็นจุดล่อแหลมต่อการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส ด้วยเหตุผลดังกล่าว การดำเนินการจกเก็บ ภาษีอากรและผลประโยชน์อื่น ๆ ในหัวเมืองนี้รัฐจึงดำเนินการอย่างระมัดระวังม่อม คือสิ่งใดที่ ก่อให้เกิดกฏฎิกริยาหรือสร้างความเคียดแค้นให้แก่ราษฎรพื้นเมืองก็ให้งดไว้ก่อน จะเห็นได้จาก การงดเก็บภาษีอากรยาสูบ และภาษีสุกรในปี ร.ศ. 121 ภายหลังที่พระยาบรมมหาพิไชยไชย บวรราชการ เมืองน่านและได้รับการร้องเรียนจากราษฎรว่าเก็บแพงเกินไป ประกอบกับ มีคนยกเอาการจกเก็บภาษีของทางฝรั่งเศสขึ้นมาเปรียบเทียบกับค่าของฝ่ายไทย ดังนั้น พระยาบรมมหาพิไชยไชยจึงเสนอความเห็นให้งดเก็บภาษีดังกล่าวต่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยสืบ โดยเสนอความเห็นว่ "...ถ้าฝ่ายเราจัดการรุนแรงหรือ มีภาษีอากรต่าง ๆ เพิ่มขึ้นก็จะเป็นช่องโอกาสของฝรั่งเศสที่จะหยิบยกขึ้นมาว่ากล่าวต่งเสริม โดยเล่ห์กลลอบยุบต่าง ๆ ยุบแต่ให้พวกเหล่าผู้ฉ้อราษฎร์กำเริบเข้ารับหนังสืออยู่ในปกครองของ ฝรั่งเศส..."² ซึ่งก็ได้รับความเห็นชอบจากกรมหลวงดำรงราชานุภาพในเวลาต่อมา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องจัดการ ปกครองเมืองน่านและบริเวณขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125 และเอกสารจัดการเมืองแพร่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125 ✓

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/156 เรื่องจัดการ ปกครองเมืองน่านและเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125

จากที่กล่าวมาข้างต้นได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาอุปสรรคและวิธีการจัดการของรัฐบาลในการจัดปรับปรุงแก้ไขการจัดเก็บภาษีอากรในเมืองแพร่และน่าน ที่ต้องประสบกับปัญหาทั้งภายในและภายนอกอยู่ตลอดเวลา

แม้ว่าการจัดการด้านภาษีอากรดังกล่าวข้างต้นจะประสบกับปัญหา ซึ่งส่งผลให้เงินที่ได้รับโดยลงก็ตาม แต่รัฐก็ได้แก้ปัญหาด้วยการจัดหาเงินจากด้านอื่น ๆ เข้ามาทดแทน เป็นผลให้มีการปรับปรุงการจัดเก็บรายได้แผ่นดินด้านอื่น ๆ ตามมา ที่สำคัญได้แก่การเปลี่ยนแปลงแก้ไขในเรื่องการเกณฑ์แรงงาน คือ การกำหนดให้ราษฎรที่เป็นชายอายุตั้งแต่ 18 ปี ถึง 60 ปี ซึ่งเคยถูกเกณฑ์มาใช้แรงงานให้เปลี่ยนเป็นการเสียเงินแทนเกณฑ์ โดยกำหนดให้เสียปีละ 4 บาทต่อคน สำหรับคนปากนคอยกำหนดให้เสียครอบครัวละ 2 บาทต่อปี จากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้การเกณฑ์แรงงานราษฎรมาใช้ต้องเลิกไป ยกเว้นงานบางอย่างที่รัฐสามารถเกณฑ์แรงงานมาใช้ได้ ซึ่งได้แก่

1. การที่เป็นประโยชน์ต่อราษฎรในแคว้นโดยตรง
2. ราชการรับค้วน ถูกฉ้อฉล ดังเช่นการจับโจรผู้ร้ายหรือการทัพศึก
3. งานราชการที่ให้ค่าจ้างตามราคาจ้างกันในพื้นเมือง¹

ผลจากการยกเลิกการเกณฑ์แรงงานดังกล่าว ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านสังคมและเศรษฐกิจ ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาตามมา คือราษฎรไม่มีเงินจะให้เป็นค่าแรงแทนเกณฑ์ เพราะความขัดสน ซึ่งแบบของไทยเรานั้นไม่จำเป็นต้องมีเงินตราใช้จ่าย หรือเก็บสะสมก็สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างสุขสบาย เมื่อรัฐบาลนำเศรษฐกิจสมัยใหม่เข้ามาจึงเกิดการปั่นป่วน เพราะฐานเศรษฐกิจเดิมของไทยเราปรับตัวไม่ทัน เพราะเดิมที่เป็นลักษณะการใช้แรงงานเป็น "เงินตรา" เพื่อจะได้ค่าตอบแทนเป็นสิ่งของ หรือความคุ้มครองอย่างใดในสังคมไทยสมัยเก่า เมื่อนำเงินตราเข้ามาใช้คนพื้นเมืองจึงประสบปัญหาต่าง ๆ เช่น "ยอมเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส" ซึ่งเป็นการเพิ่มปัญหาให้แก่รัฐบาลที่นำวิกฤตยิ่ง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องจัดการปกครองเมืองน่านและเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125

จากการที่รัฐบาลดำเนินการดังกล่าวข้างต้นนั้น ผลที่ได้รับมีทั้งทางบวกและลบ กล่าวคือ เกิดผลดีในลักษณะที่ช่วยให้รัฐบาลได้รับเงินสำหรับใช้จ่ายในราชการเพิ่มมากขึ้นจริง และยังเป็นการทำลายอำนาจของเจ้านายพื้นเมืองให้ลดน้อยลงอีกด้วย แต่การดำเนินการจริง ๆ นั้นต้องประสบกับปัญหาหลายประการ ที่เห็นได้คือการที่ราษฎรบางคนไม่สามารถหาเงินส่งให้รัฐบาลแทนการเกณฑ์แรงงานได้เพราะความยากจน ซึ่งบางครั้งเรือนจะหาเงินติดบ้านสักเพื่องหนึ่งก็แสนยาก เมื่อถึงคราวเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ต้องเอาเครื่องเงินแท่งตัวบุตรภรรยามาใช้ให้เจ้าพนักงานก็มี บางทียอมมารับใช้งาน 20 วันแทนก็มี อีกปัญหาหนึ่งคือ คนเมืองน่านที่เข้ามาจากฝั่งตะวันออกมักจะหาทางหลีกเลี่ยงการเสียเงินแทนเกณฑ์ด้วยการหนีกลับไปอยู่ฝั่งตะวันออกหรือยอมเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส เพื่อให้รอดพ้นจากการที่ต้องเสียเงินให้ค่าแรงแทนเกณฑ์ให้รัฐบาลตัวอย่างที่เห็นได้ชัดในเรื่องนี้ ได้แก่ กรณีเมืองเชียงของ ซึ่งมีกษัตริย์เจ้าเมืองว่าสหายไม่มีภาษีอากรจากราษฎรจากหัวเมืองอื่นจึงอพยพเข้าไปอยู่เป็นจำนวนมาก¹ ซึ่งรัฐบาลทราบในเรื่องนี้แต่ก็ไม่สามารถจะดำเนินการใด ๆ ให้นัด เพราะเชียงของถูกรอบงำจากพหุผลของฝรั่งเศสอย่างมาก ดังให้กล่าวมาแล้วในบทก่อน

ความพยายามของพระยาศรีสทเทพในการที่จะจัดการปรับปรุงแก้ไขเกี่ยวกับการจัดภาษีอากรและการเงินในเมืองแพร่และน่านนั้นได้ดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องพร้อม ๆ กันทุกด้าน ซึ่งในบางครั้งการดำเนินการของรัฐก็เป็นไปในลักษณะที่รุนแรงจนเกินไป จนก่อให้เกิดผลตามมาอย่างรุนแรง ดังเช่น การดำเนินการควบคุมการใช้จ่ายเงินของเมืองต่าง ๆ ที่เป็นไปอย่างเคร่งครัด เจ้าผู้ปกครองคนใดใช้เงินเกินขอบเขตอำนาจที่กำหนดไว้ก็อาจได้รับโทษถึงขั้นจำคุก ดังปรากฏตัวอย่างในเมืองแพร่ เจ้าพิริยเทพวงศ์เข้าใจผิดคิดว่าเงินหลวงเป็นเงินส่วนตัว จึงนำเงินหลวงไปใช้จ่ายในกิจการป่าไม้ส่วนตัวเป็นจำนวนมาก เมื่อพระยาศรีสทเทพทราบเรื่องนี้ก็ให้สั่งให้ลงโทษเจ้าเมืองแพร่ด้วยการตั้งกักขัง จนกว่าจะหาเงินมาใช้คืนให้ครบตามจำนวนที่เขาไป ปรากฏว่าเจ้าเมืองแพร่ต้องถูกกักขังเป็นเวลาเกือบ 24 ชั่วโมง ญาติ ๆ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องจัดการ
ปกครองเมืองน่านและเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125

จึงสามารถหาเงินมาชดเชยได้ครบ¹ การกระทำดังกล่าวนี้ว่ารุนแรงและรวดเร็วเกินไป โดยเฉพาะสำหรับเมืองแพร่ซึ่งเป็นเมืองที่รัฐบาลเริ่มจัดการเกี่ยวกับภาษีอากรและการคลัง เป็นครั้งแรก เพราะแต่เดิมรัฐบาลเริ่มจัดในเมืองลำพูน ลำปาง และเชียงใหม่ เท่านั้น ผลจากการดำเนินการของพระยาตรีศกเทพดังกล่าวก่อให้เกิดความอับอายและไม่พอใจรัฐบาลเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งน่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ผลักดันให้เจ้าเมืองแพร่ให้การสนับสนุน "กบฏเงี้ยว" (พ.ศ. 2445) จากเรื่องนั้นแสดงให้เห็นว่า "พวกเจ้าเมือง" ที่เคยเป็นประเทศราช เมื่อถูกปรับปรุงบทบาทและหน้าที่ใหม่ยังไม่สามารถเข้าใจหรือรับตัวเองได้ จึงทำให้เกิดเรื่องวิวาทกันขึ้นได้ในที่สุด

จึงสรุปได้ว่าการปฏิรูปภาษีอากรและการคลังเมืองแพร่และน่านในสมัยนี้ คงดำเนินการไปตามนโยบายของรัฐบาลที่โครงการจัดระเบียบการเงินให้ดีขึ้นกว่าเดิมเพื่อที่จะเพิ่มเงินรายได้ให้เพียงพอกับการใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นเนื่องจากการเข้าไปปฏิรูปการปกครองให้เป็นแบบสมัยใหม่ ซึ่งผลจากการดำเนินการดังกล่าวถ้าพิจารณาโดยส่วนรวมแล้วนับว่าการจัดการปรับปรุงทางด้านการเงินและการคลังของรัฐบาลประสบความสำเร็จด้วยดี คือรัฐมีรายรับเพิ่มมากขึ้น การบริหารด้านการเงินมีความเป็นระเบียบยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามแม้การดำเนินการของรัฐในบางครั้งจะประสบกับปัญหาและอุปสรรค แต่รัฐบาลก็สามารถฟันฝ่าอุปสรรคเหล่านั้นมาได้ด้วยดี จึงอาจกล่าวได้ว่าการจัดปรับปรุงภาษีอากรและการคลังในสมัยนี้เองที่เป็นพื้นฐานการจัดการด้านการเงินในสมัยต่อ ๆ มา

3.2.2.2 การปรับปรุงด้านกิจการป่าไม้

ปัญหาเกี่ยวกับป่าไม้ในเมืองแพร่และน่าน นับเป็นปัจจัยสำคัญอีกอันหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลต้องยื่นมือเข้ามาแก้ไขและนำใบสู่การจ้ะระเบียบใหม่เกี่ยวกับป่าไม้ในเมืองทั้งสอง ดังเช่นเคยกล่าวมาแล้วที่เชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง เป็นผลให้รัฐสามารถควบคุมกิจการป่าไม้ในเมืองทั้งสองไว้ให้ทั้งหมดในเวลาต่อมา สำหรับการศึกษเกี่ยวกับบทบาทของรัฐที่เข้าไปจัดการเกี่ยวกับปัญหาป่าไม้ในกรณีนี้ อาจแบ่งออกได้เป็น 2 ช่วง ดังต่อไปนี้ คือ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33 พระยาตรีศกเทพ กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลำเนาที่ 492 ที่ 14/1353 ลงวันที่ 2 เมษายน ร.ศ.

1. ระยะที่ 1 กิจการป่าไม้ภายใต้การผูกขาดของเจ้านายพื้นเมือง

ในระบบเศรษฐกิจก่อนหน้าที่เงินตราจะเข้ามาเป็นบทบาทสำคัญนั้น ผู้ที่มีบทบาทในทางเศรษฐกิจมากที่สุด คือ พวกเจ้านาย ซึ่งมีอำนาจการผูกขาดกลไกทางเศรษฐกิจไว้ (ทั้งกำลังคน ทุน ที่ดิน และทรัพยากรอื่นในการผลิต) ดังนั้น เมื่อการทำป่าไม้สักเฟื่องฟูมากขึ้น พวกเจ้านายเมืองแพร่และน่านจึงได้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจการป่าไม้ ทำการผูกขาดกิจการไว้เหนือ โดยจัดสรรผลประโยชน์ให้พวกเดียวกันเองตามสัดส่วน โดยได้รับความเห็นชอบจากกรุงเทพฯ ซึ่งให้อำนาจสิทธิขาดในเรื่องนี้ว่า "...หัวเมืองลาวซึ่งขึ้นกรุงเทพฯ เป็นเมืองประเทศราช ป่าเขตแดนแขวงอำเภอก็เป็นเขตแดนกรุงเทพฯ แต่ของอันใดที่เป็นผลประโยชน์เกิดขึ้นในป่าเขตแดนเมืองใดก็โปรดพระราชนานไว้ให้สำหรับใช้สอยจับจ่ายราชการบ้านเมือง...สิทธิขาดอยู่กับเจ้าเมือง..."¹

ภายใต้ระบบผูกขาดดังกล่าวข้างต้น เป็นที่น่าสังเกตว่าบทบาทเจ้านายเมืองแพร่และน่านต่อกิจการป่าไม้มีลักษณะแตกต่างไปจากกิจการทำไม้สักในหัวเมืองล้านนาอื่น ๆ คือ จะเข้าไปลงมือในกิจการทำไม้สักเอง ในขณะที่หัวเมืองล้านนาอื่น เจ้านายไม่ลงมือทำเอง แต่จะแบ่งให้บริวารป่าไม้หรือพวกคนจีนเข้าทำ แล้วคอยเก็บผลประโยชน์ที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่า "...เจ้านายพญาแสนหัวเมืองแพร่แลเมืองน่านมีช้างแลเรื่องมือทำการป่าไม้แทบทุกคน หาเลี้ยงชีพในการทำป่าไม้เป็นขึ้น..."²

ต่อมาหลังจากปี พ.ศ. 2435 ผ่านไปแล้ว บริษัทป่าไม้ตะวันตกเริ่มเข้ามามีบทบาทในเมืองแพร่และน่าน เป็นผลให้ระบบผูกขาดในกิจการป่าไม้ของเจ้านายพื้นเมืองต้องประสบกับปัญหาหลายอย่าง ก่อให้เกิดเรื่องราวระหว่างเจ้านายพื้นเมืองกับชาวตะวันตกที่เข้ามาเข้าทำป่าไม้อยู่เนื่อง ๆ เรื่องนี้ทำให้รัฐบาลคาดคะเนถึงความยุ่งยากที่จะเกิดขึ้นในเมืองทั้งสอง

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 14 จ.ศ. 1204 (พ.ศ. 2385)

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.1/9 เรื่องจัดการแก้ไขเรื่องสัญญาป่าไม้ที่ขัดข้องกับบริวารต่าง ๆ และเจ้านายเมืองแพร่ยกเงินแก่บริษัท

ประกอบกับประสบการณ์ที่เคยได้รับมาก่อนจากหัวเมืองทางเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน จึงก่อให้เกิดแนวคิดที่จะจัดระเบียบป่าไม้เมืองแพร่และน่านเสียใหม่ ดังปรากฏในรายงานของพระยาทรงสุรเดชถึงเสนาบดีมหาดไทย ในปี พ.ศ. 2436 ตอนหนึ่งว่า

...บางที่เงินค่าคอกช้างช้างรุงรังเหมือนคังที่เบียดอยู่ในแขวงเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง ก็จะเป็นการยากลำบากแก่ราชการไม่ว่าจะนำ บัณฑิตพม่าเงี้ยว ชาวต่างประเทศเข้าทำคดีกันไม่อยู่หลายราย หนังสือสัญญาที่ทำต่อกันก็ไม่มั่นคง แลสิ่งอื่นจะมีเหตุเกี่ยวข้อง เบียดความขึ้นจะชำระคดีกันยาก ขอหมยพระกรุณา พระราชบัญญัติป่าไม้และแบบอย่างหนังสือที่ได้ใช้อยู่ในเขตแขวง เมืองนคร เชียงใหม่ เมืองนครลำปางส่งไปช่วย...¹

และนอกจากนี้ส่วนหนึ่งเป็นความต้องการของเจ้าชายพื้นเมืองทั้งสองที่ต้องการให้รัฐเข้าไปดำเนินการจัดการป่าไม้ดั้งเดิมหัวเมืองล้านนาอื่น ๆ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะผลประโยชน์ที่ได้รับจากการจัดแบบเก่าได้น้อย² จึงเสนอให้รัฐเข้าไปดำเนินการ ซึ่งนำไปสู่การจัดการโดยรัฐบาลในปีเดียวกันนี้เอง

การดำเนินการของรัฐบาลในการจัดการป่าไม้เมืองแพร่และน่าน ได้เริ่มขึ้นอย่างจริงจังต่อมาในปี พ.ศ. 2437 อันเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามขยายอำนาจจากรุงเทพฯ ขึ้นมาควบคุมหัวเมืองล้านนาไทยซึ่งเคยถูกปกครองแบบประเทศราชมีสิทธิปกครองตนเอง โดยเห็นว่าการที่จะควบคุมหัวเมืองเหล่านี้ได้อย่างแท้จริงนั้นจำเป็นต้องจัดการในเรื่อง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/146 เรื่องจัดการป่าไม้สักเมืองน่าน 11 กรกฎาคม ร.ศ. 112 - 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/43 เรื่องหลวงนราพิทักษ์ (เงินนุญเย็น) ขอทำป่าไม้ทางน้ำยม น้ำน่าน เมืองน่าน ที่ 114/170 วันที่ 26 มกราคม ร.ศ. 113

เกี่ยวกับป่าไม้ให้มั่นคง กล่าวคือ "...ต้องคิดสัญญาป่าไม้ให้รวมอยู่ในอำนาจข้าหลวงใหญ่..."¹
จึงดำเนินการให้เมืองแพร่และน่านใช้ระเบียบเดียวกันกับหัวเมืองล้านนาอื่น ๆ ซึ่งกำหนดว่า
"...ผู้รับเช่าตัดป่าไม้ต้องปลูกต้นไม้เล็ก 4 ต้น ทดแทนไม้สักที่ตัดกันหนึ่ง และเรียกค่ารั้วไฟ
จากการทำสัญญาค่าบดละ 1,200 รูปี ในกำหนดเวลาสัญญา 6 ปี โดยคิดค่าทดต้นละ 8 รูปี
แต่เรียกเพิ่มต้นละ 1 สลึง เป็นเบี้ยเลี้ยงพนักงาน 3 นาย มหาดไทย ค้าง นา ซึ่งส่งมา
ประจำพร้อมด้วยข้าหลวง..."²

อย่างไรก็ตามการดำเนินการของรัฐบาลในระยะแรกก็ไม่ได้เข้มงวดกับเมืองทั้งสอง
ให้ปฏิบัติตามระเบียบแต่อย่างใดไม่ คงปล่อยให้เป็นไปดังเดิมอยู่ ทั้งนี้เพราะทางกรุงเทพฯ
ก็ทราบดีเกี่ยวกับปัญหาในเมืองแพร่และน่าน ซึ่งมีพวกฝรั่งตะวันตกเข้ามายุ่งเกี่ยวอยู่ด้วย
จึงพยายามให้เกิดการกระทบกระทั่งน้อยที่สุด ดังนั้นจึงไม่เกิดปัญหามากในระยะแรกนี้ แม้
กระทั่งต่อมาเมื่อตั้งกรมป่าไม้ขึ้นก็ปรากฏว่าในการเจรจาขอโอนกรรมสิทธิ์พื้นที่ป่าไม้ทั้งหมดมา
เป็นของรัฐบาลก็ได้รับความร่วมมือด้วยดี เนื่องจากเจ้านายเหล่านี้ถือว่า ตนยังไม่เสียผลประโยชน์
ประโยชน์ที่เคยได้รับแต่อย่างใด³

เกี่ยวกับปัญหาการจัดการป่าไม้เมืองแพร่และน่านในช่วงก่อนที่รัฐจะเข้าควบคุมอย่าง
แท้จริงนั้น มีปัญหาหลายอย่างที่เป็ปัญหาเฉพาะที่เกิดขึ้นในเมืองทั้งสอง ดังเช่นในเมืองน่าน
มีปัญหาคือ เรื่องการให้สัมปทานป่าไม้สักแก่บริษัทตะวันตกที่พยายามจะขอเข้ามาสัมปทาน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/148 ถ้ากราบทูล
พระเจ้าไอยยา เสด็จมณฑลในราชที่ประทับแห่งของพระยาราชวราวุธ เรื่องพระยาไชยวงษ์
เมืองน่านกับพระยาแพร่ที่ส่งส่วยจะไปเข้ากับฝรั่งเศษ ร.ศ. 112

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/10 เรื่องรายงาน
พระองค์เพี้ยพัฒนพงษ์เสด็จตรวจการป่าไม้ พฤษภาคม ร.ศ. 112

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/6 เรื่องจัดการเรื่อง
ป่าไม้เมืองแพร่แลเมืองน่านที่เจ้านครน่านแลพระยาแพร่ได้ถวายให้แก่ตน ร.ศ. 118

ป่าไผ่ ในเขตเมืองน่าน ปัญหาในเรื่องนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากนโยบายทางการเมืองของรัฐบาลที่พยายามอย่างยิ่งที่จะกีดกันไม่ให้ฝรั่งเศสเข้ามาเกี่ยวข้อง ทั้งนี้เพราะช่วงเวลาดังกล่าว (หลัง พ.ศ. 2436) ฝ่ายไทยมีความวิตกต่อการขยายอิทธิพลเป็นอย่างมาก เป็นผลให้รัฐบาลใช้ความคิดอย่างรอบคอบในการที่จะให้ใครเป็นผู้ได้รับสัมปทาน ความคิดอันหนึ่งที่เกิดขึ้นในเวลานั้น (พ.ศ. 2438) คือตั้งอังกฤษให้เข้ามาสัมปทานป่าไผ่ในเขตเมืองน่าน โดยหวังว่า จะเป็นทางหนึ่งที่จะกีดกันมิให้ฝรั่งเศสเข้ามาเกี่ยวข้อง ขณะเดียวกันก็เกิดความกลัวว่าถ้ายกป่าไผ่ให้บริษัทยังอังกฤษแล้ว ก็อาจเป็นการชักจูงให้ฝรั่งเศสใช้เป็นข้ออ้างล่วงหน้าเลยเขต 25 กิโลเมตรเข้ามาวนวายในเมืองน่าน ซึ่งนี่ไม่พินดีที่ไทยจะต้องเดือดร้อน ดังปรากฏในรายงานของพระยาทรงสุรเดชว่า

...ถ้าให้บริษัทยังอังกฤษไปวันใด เชื่อแน่ว่าฝรั่งเศสคงจะแต่งบริษัทหรือคนในบังคับฝรั่งเศสมาขอแบ่งปันเอาตามลั่น...ถ้าฝรั่งเศสมาขอร้องเช่นนั้นเห็นจะเป็นความลำบากยากยิ่งแก่ราชอาณาจักรไทย เพราะเหตุว่าถ้าจะให้ก็เสื่อมยอมมิให้ฝรั่งเศสยื่นมือเกี่ยวข้องต่อพื้นที่เข้ามาจากที่ 25 กิโลเมตร เพียงใน 25 กิโลเมตร...ฝรั่งเศสทำความลำบากให้แก่ราชอาณาจักรไทยอันมากอยู่แล้ว ถ้าไทยยอมให้ป่าเพิ่มเติมเข้ามาภยในอีกจะมีอะไรเป็นประกันที่จะไม่ให้ฝรั่งเศสพาความลำบาก...เข้ามาให้ราชอาณาจักรไทยในป่าไม้เหล่านั้น ถ้านั้นจะไม่ให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว เมื่อได้ให้แก่บริษัทยังอังกฤษไปแล้วจะเอาเหตุข้ออ้างอันใด...ที่จะอ้างได้ จะมีอยู่ก็แต่ที่จะบอกทรงว่าไม่ให้ ถ้าบอกเช่นนั้นฝรั่งเศสคงจะต้องโกรธก็คงจะมีอันใดเป็นประกันที่จะไม่ให้ฝรั่งเศสถูกรานยอมในทางนั้นหรือในที่อื่น ๆ...¹

จะเห็นว่าการจัดการป่าไผ่เมืองน่าน โดยเฉพาะเรื่องดังกล่าวข้างต้นได้ทำความลำบากใจให้แก่รัฐบาลเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ความกลัวของไทยที่มีต่อฝรั่งเศสยังถูกอังกฤษ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมเลขาธิการ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/5 กราบทูลพระเจ้า
เนืองยาเยนกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขานุการ ที่ 189/5479 วันที่ 20 พฤษภาคม
ร.ศ. 115

นำไปใช้เป็นเครื่องมือต่อรองในการขอรับสัมปทานป่าไม้เมืองน่านโดยเอาเปรียบฝ่ายไทยอย่างมาก กล่าวคือ ในตอนหลังเมื่อรัฐบาลเห็นว่าถ้าจะให้บริษัทอังกฤษทำให้งบให้ทำบริเวณทางฝั่งแม่น้ำโขงเท่านั้นจะทำหรือไม่ ฝ่ายอังกฤษก็เถียง พร้อมกับยื่นข้อเสนอต่อฝ่ายไทยในเชิงที่เอาเปรียบว่า "...ถ้าราชอาณัติสยามยกป่าไม้เมืองน่านตอนใต้ตกสำหรับไปนอกแม่น้ำโขงตลอดจนถึงเมืองเชียงรายเมืองฝางที่มีลำน้ำแม่กก..ให้นอมเบเนออร์มาทำแล้ว ถ้าทำได้อย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี หรือทำการไม่ได้ก็ทำให้เป็นของนอมเบเนออร์มา บริษัทได้ถือว่าที่ดินเป็นของบริษัทได้รับจากราชอาณัติแล้ว..."¹ ข้อเสนอในเรื่องนี้ถ้าพิจารณาให้รอบคอบ จะเห็นว่าบริษัทอังกฤษผูกมัดเรามากเกินไป กล่าวคือบริษัทนอมเบเนออร์มาจะขอสงวนสิทธิของตนในการเข้าทำป่าไม้ในพื้นที่ดังกล่าวตลอดไป และแม้บริษัทจะยังไม่เข้าไปดำเนินการก็ตาม พื้นที่บริเวณนี้ไทยจะยกให้ใครเข้าไปทำป่าไม้ไม่ได้ ที่อังกฤษเรียกร้องมากเช่นนี้ อังกฤษคงคาดคะเนว่า ยิ่งใจเสียไทยก็ต้องยกให้อังกฤษ เพราะทราบว่าการขายสิทธิผลประโยชน์ฝรั่งเศสเข้ามาในดินแดนส่วนนี้มาก แต่อังกฤษคาดการณ์ผิด รัฐบาลไม่ยินยอมตกลงตามข้อเสนอดังกล่าว เหตุผลสำคัญที่รัฐบาลไม่ยอมตกลงด้วยนั้น เพราะรัฐบาลเห็นว่า

...บริษัทหาผลประโยชน์ในทางที่จะได้กำไรแก่ตนมากมายยิ่งกว่านักถึงประโยชน์ของเรา...งมงายไปก็เห็นทางจะเสียเปรียบมากกว่าได้เปรียบ เราต้องดูแลรักษาผลประโยชน์ของเราไว้ การที่จะเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสเวลานี้ อธิปไตยอังกฤษกับฝรั่งเศสกำลังผูกขาดหรือกันไม่ยอมของราชการใด เราควรจะสงวนรอฟังไว้ก่อนดีกว่า เมื่อเขาคงเห็นที่พอใจของเราประการใด การที่จะให้มันผลประโยชน์แก่คนฝ่ายใดก็ได้หรือทรงสละเองก็ตามควร ดีกว่าที่จะลงทุนหมายน้ำบ่อตื้น...²

1 กองจดหมายเหตุ กรมศุลกากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/5 กราบทูลพระเจ้า
โยงยาเยนกรมหันสมทอมรพันธุ์ราชเลขานุการ ที่ 189/5479 วันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ.

จากเหตุผลดังกล่าว นับเป็นความฉลาดของฝ่ายไทยที่เห็นว่าจะเสียเปรียบแก่อังกฤษ มากเกินไปจึงไม่ยอมให้ อีกอย่างเป็นเพราะไทยทราบว่าเรื่องเกี่ยวกับเขตแดนไทยที่ติดกับ ฝรั่งเศสแม่น้ำโขงทางตอนเหนือขึ้นไปยังอยู่ในระหว่างการตกลงกันระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส จึงตัดสินใจรอทั้งผลการเจรจาระหว่างประเทศทั้งสองเสียก่อน เพื่อจะได้นำมาเป็นข้อมูลในการตัดสินใจว่าจะยอมยกกรรมสิทธิ์ในการสัมปทานป่าบริเวณดังกล่าวไว้ กับใคร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ของชาติที่จะได้รับ

อย่างไรก็ตามแม้จะประสบกับปัญหามากมายแต่รัฐบาลก็ไม่ละความพยายามที่จะจัดการ แก้อัย ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐบาลส่งมิสเตอร์เฮสเสลด ขึ้นมาสำรวจป่าไม้ในแพร่และน่าน และให้ชี้ถึงปัญหาพร้อมทั้งข้อ เสนอแนะแนวทางแก้อัยไว้ ซึ่งมีข้อสรุปของเสลดไว้หลายประการด้วยกันคือ¹

1. ปัญหา ขาดเจ้าหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงไม่มีการตรวจตรา พนักงานไม่รับผิดชอบ เงินเดือนน้อยทำให้ต้องรับสินบนจากผู้รับทำไม้ ซึ่งก่อให้เกิดปัญหา คือ เกิดนิสัยไม่ดีขึ้น คือ "...ผิดผ่อนชักเข้าข้าง ๆ เื่อยบ้าง เขินบ้าง ร้องจัดบ้าง ทนวจัดบ้าง..." บางครั้งถึงกับเอาหัวชนเหล็กสำหรับตีตราเก็บเงินค่าตอออกให้เขาเอาเรียกค่าเช่าเงินและ 500 รูปี ทำให้รัฐสูญเสียรายได้ที่ควรได้มาก

2. เจ้านายพื้นเมืองยังคงถือว่าเงินค่าตอเป็นผลประโยชน์ส่วนตน ดังเช่น เจ้าเมืองแพร่ "...พระยาพิริยะวิไชย คิดเสียว่าเงินหลวงเป็นอย่างเงินของตน เพราะเก็บไว้มันกัน..." จนเมื่ออำนาจจะใช้ให้ทุกอย่างไม่ยอมให้ข้าหลวงจัดการเก็บหรือตรวจตรา..." จึงเสนอให้จัดการแบ่งสัดส่วนผลประโยชน์จากค่าตอไม้ให้ชัดเจนว่าเมืองหลวงก็ส่วน เจ้านายก็ส่วน

3. การตัดไม้ที่ผ่านมาทำให้ป่าเสียหายมาก เพราะในสัญญาป่าไม้นั้น "...ความคิดที่จะ "รักษาป่าไว้" ไม่ค่อยมี ไปคิดเสียใน "การนำรัง" มากเกินไป

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/9 เรื่องมิสเตอร์เฮสเสลด ขึ้นไปตรวจป่าไม้ให้กัณฑ์ถึงกรุงเทพฯ แล้ว แลให้ทำรายงานตามความเห็นที่จะจัดการต่อไปมา เสนอด้วย วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 115

4. การตัดฟันไม้ไม่ได้ทำโดยผู้ชำนาญ ทำให้ไม้เสียหายมาก ประมาณ 20 - 30%
5. เสนอให้ตรวจสอบสภาพ การจัดการป่าไม้ไว้ตาม กัม จนกว่าจะมีเจ้าพนักงานตรวจตรา
เก็บค่าดอกเบี้ย

อย่างไรก็ดี รัฐบาลกลับไม่ได้ดำเนินการตามข้อเสนอของสละเลค หากดำเนินการ
จัดการป่าไม้ในเมืองทั้งสองก่อนเมืองอื่น ๆ ในแบบใหม่ คือรับทำสัมปทานครั้งละ 6 ปี
ทั้งนี้เพราะเหตุผลว่าจัดง่ายกว่า กล่าวคือ

...ป่าไม้เมืองแพร่และเมืองน่าน 2 เมืองนี้ เป็นเมืองที่จะจัดการได้สะดวกกว่า
เมืองอื่น ๆ และการเกี่ยวข้องจะต้องพูดว่าเกี่ยวข้องกับเจ้านาย และคนในบังคับ
ต่างประเทศน้อยกว่าเมืองอื่น ๆ จึงได้จัดก่อน คือเมื่อค.ศ. 115 (2439) กระทรวง
มหาดไทยได้จัดให้พระยามหิบาลเมื่อเป็นเจ้าพระพรหมสุริยเทวีขึ้นไปขึ้นแจ้งให้เจ้านคร่าน
และเจ้าเมืองแพร่ จนเมืองทั้งสองให้มีผู้กับรถลงมาขอมอบหมายให้กรมป่าไม้ได้จัด
การตามแบบแผนของกรมป่าไม้ ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นใหม่...¹

ดังนั้นการผูกขาดทำป่าไม้เองของเจ้านายเมืองแพร่และน่าน โดยมีอำนาจเดิมที่แบบ
เดิมจึงสิ้นสุดลงอย่างเป็นทางการ แม้ว่าเจ้านายเหล่านี้จะยังจะทำป่าไม้ต่อไปจนกระทั่งถึงปี
พ.ศ. 2445 แต่อำนาจสิทธิ์ขาดในการตัดสินใจต่าง ๆ ก็ได้โอนไปอยู่ที่กรุงเทพฯ เสียแล้ว
เช่นเดียวกับทางด้านการปกครอง ปัญหาที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับกิจการป่าไม้ทุกเรื่องต้องส่งผ่านไปให้
กรุงเทพฯ ตัดสินใจ อันเป็นลักษณะการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางที่เกิดขึ้นในเวลานั้น

ระยะที่ 2 การผูกขาดของบริษัทตะวันตก (พ.ศ. 2440 - 2452)

การโอนอำนาจในการจัดการเกี่ยวกับป่าไม้เมืองแพร่และน่านให้รัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการ
โดยสิทธิ์ขาดในปี พ.ศ. 2439 ที่ผ่านมา ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับระเบียบแบบแผน
ในการจัดการป่าไม้ในเขตเมืองแพร่และน่านใหม่หมด กล่าวคือนับแต่ปี พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.1/14 เรื่องจัดการ
แก้ไขเรื่องสัญญาป่าไม้ที่ขัดข้องกับบริษัทต่าง ๆ และเจ้านายเมืองแพร่ยกเงินแก่บริษัท

ผู้ที่ต้องการเช่าทำป่าไม้ จะต้องเข้ารับสัมปทานจากรัฐบาลเสียก่อน โดยมีเงื่อนไขที่กรมป่าไม้ระบุไว้ในสัญญา เพื่อควบคุมการทำไม้ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการผูกขาดของบริษัทตะวันตกในเวลาต่อมา ในส่วนที่เกี่ยวกับเจ้านายเมืองแพร่และน่านนั้น ปรากฏว่าในระยะแรกจนถึงปี พ.ศ. 2445 เจ้านายพื้นเมืองของเมืองทั้งสองยังคงมีบทบาทในกิจการทำไม้อยู่ กล่าวคือ หลังจากการโอนพื้นที่ป่าไม้เป็นของรัฐแล้ว รัฐบาลยังคงผ่อนปรนให้เจ้านายพื้นเมืองได้หาประโยชน์จากการทำไม้ส่วนหนึ่งโดยพิจารณาว่า "...ผลประโยชน์ในการป่าไม้ของพลนั้นเป็นอาหารการเลี้ยงชีพของเจ้านาย ถ้าไม่ได้รับทางป่าไม้แล้วก็เหมือนตัดอาหารและชีวิตให้สิ้นไป..."¹ ซึ่งเป็นนโยบายทางการเมืองเพื่อรักษาความภักดีของเจ้านายเหล่านั้นต่อกรุงเทพฯ ไว้ ด้วยพิจารณาเห็นว่าภายหลังที่โอนอำนาจการจัดการให้รัฐบาลแล้ว เจ้านายพื้นเมืองของเมืองแพร่และน่านยังคงมีช้าง และเครื่องมือทำไม้ต่าง ๆ ต้องเสียเวลาและค่าเลี้ยงดูอยู่มาก ดังนั้นในชั้นต้นกระทรวงมหาดไทยจึงได้จัดการขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายเมืองทั้งสองได้รับเช่าทำไม้ต่อไป ดังปรากฏว่า มีพระบรมราชานุญาตให้ "...เจ้าพิริยเทพวงษ์ได้รับเช่าทำป่าไม้แม่คำปอง แขวงเมืองแพร่ มีกำหนด 6 ปี หวังให้ได้ทำการเป็นประโยชน์แล้ว..."² ส่วนเจ้านครเมืองน่าน กำหนดให้ทำป่าไม้ทางแควลำน้ำน่านสำหรับเจ้านายชั้นที่มีช้างและเครื่องมือทำไม้ต่างก็ได้รับพระราชทานเช่นเดียวกัน

จากการดำเนินการดังกล่าว นับเป็นการลดทอนอย่างยิ่งของรัฐบาล กล่าวคือทำให้เจ้านายพื้นเมืองของเมืองทั้งสองลดความรู้สึกต่อต้านการเข้าไปจัดการป่าไม้ของรัฐบาลลงได้มาก เพราะการยอมให้เจ้านายพื้นเมืองได้มีโอกาสหาประโยชน์จากการทำป่าไม้ต่อไปเช่นนี้ จะก่อให้เกิดความรู้สึกว่าตนเองไม่ได้สูญเสียประโยชน์ที่เคยได้รับแต่อย่างใด อันจะส่งผลให้เกิดการยอมรับการเข้าไปจัดการของรัฐบาล ทั้งที่จริงแล้วรัฐได้วางมาตรการในการลดอำนาจเกี่ยวกับการป่าไม้ของเจ้านายพื้นเมืองลงแทบทั้งหมด ซึ่งจะเป็นการนำไปสู่การลดอำนาจทางเศรษฐกิจ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมที่ดิน กรมการปกครอง เอกสารราชการที่ 5 ม.16.1/19 เรื่องจัดการแก้ไขเรื่องสัญญาป่าไม้ที่ขัดข้องกับบริษัทต่าง ๆ และเจ้านายเมืองแพร่ยกเงินแก่บริษัท

ของเจ้านายเมืองแพร่และน่านให้หมดไปในเวลาต่อมา จะเห็นได้จากมาตรการเข้มงวดที่รัฐกำหนดขึ้นไว้กับเมืองทั้งสอง ดังตัวอย่างในลัทธิเกี่ยวกับเมืองแพร่ ซึ่งมีสาระสำคัญดังนี้

1. ในเรื่องผลประโยชน์ของพระยาแพร่และกรรมการผู้ใหญ่ 7 คน ควรจะพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทำไม้ต่อไป เพราะถ้าจะห้ามเสียก็เสียจะเดือดร้อนมาก ด้วยได้ลงทุนซื้อช้างและสะสมเครื่องทำป่าไม้มาช้านานแล้ว แต่การอนุญาตให้ทำป่าไม้นั้นควรกำหนดอัตราดังนี้ คือ

1.1 ให้พระยาแพร่ตัดไม้ได้ปีหนึ่งไม่เกิน 2,000 ต้น (เมืองน่านไม่เกิน 3,000 ต้น) กรรมการผู้ใหญ่อีก 7 คนนั้น คนหนึ่งตัดได้ไม่เกิน 300 ต้น

1.2 ให้ตัดไม้ได้เฉพาะแต่จากป่าที่กรมป่าไม้ได้อนุญาตให้ตัดฟัน เฉพาะขนาดไม้ที่จะกำหนดให้ตัดฟันด้วย

1.3 ไม้ที่ตัดได้นั้นจะต้องส่งให้กรมป่าไม้ เพื่อให้จัดการขาย เมื่อขายได้เท่าไรหักค่าตอและเสียภาษีแล้ว ยังเหลือเงินเท่าไรมาแบ่งปันของรัฐบาลครึ่งหนึ่ง เป็นของพระยาแพร่และกรรมการครึ่งหนึ่ง ถ้าไม่รับขายให้ พระยาแพร่และกรรมการจะขายไม้ให้แก่ผู้ใด โดยได้รับอนุญาตของกรมป่าไม้ก็ได้

1.4 พระบรมราชานุญาตพระราชทานนี้เฉพาะแก่ตัวพระยาแพร่ และกรรมการผู้ใหญ่ 7 คน ซึ่งได้รับราชการอยู่ในเวลานี้เท่านั้น แต่มีข้อแม้ว่าถ้าผู้ใดกระทำผิดหรือถึงแก่กรรมสิทธิดังกล่าวเป็นอันหมดไป บุตรหลานไม่มีสิทธิที่จะทำต่อ เว้นแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นราย ๆ ไป กรรมการผู้ใหญ่ 7 คนนั้นให้แก่ พระยาราชวงษ์ตำแหน่งมหาตไทย พระยาบุรีรัตน์ตำแหน่งยุติธรรม ราชบุรณตำแหน่งวัง พระยาสุริยวงษ์ตำแหน่งทหารพระวิชัยตำแหน่งคลัง พระยาวังซ้ายตำแหน่งนา นายหนานตำแหน่งโยธา

1.5 พระยากรรมการนายนั้น ต้องได้รับใบอนุญาต กำหนดค่าและขนาดไม้จากกรมป่าไม้ก่อน จึงจะเข้าทำการตัดฟันไม้ได้

2. เรื่องตัดฟันไม้ข้างป่าอยู่เห็นด้วยว่า ไม้ที่พระยาแพร่และกรรมการได้ตัดฟันไว้เอง ควรให้มีกำหนดดังนี้ คือ

2.1 ถ้าเป็นไม้ที่ได้มีตราเสียค่าตอประจำต้นอยู่แล้ว ควรให้กรมป่าไม้ยอมให้เจ้าของชักลากไปซื้อขายได้

2.2 ส่วนไม้ที่ตัดฟันไว้ แต่ยังไม่เสียเงินค่าขอ ใหักรรมป่าไม้ไปส่วนดู

ถ้าเจ้าของได้ลงทุนรอนไว้แล้วจริง และได้ตัดก่อนพระราชบัญญัติห้ามไม่ให้ตัดแล้ว ใหัพนักงานป่าไม้พิจารณาประจำต้นว่าล่อนแล้วอนุญาตให้เข้าของชักลากไม้เหล่านั้นไปขายได้

2.3 ไม้สทที่ไต่ถักไว้ก็ดี หรือไม้ที่ถากไว้ยังไม่ไต่สทก็ดี ต้องถือว่าทำผิด ควรให้รับไว้เป็นของหลวงทั้งสิ้น

2.4 ส่วนไม้ที่ผู้อื่นนอกจากพระยาแพร์และกรมการ 7 คนนั้น ได้ตัดฟันภายหลังพระราชบัญญัติห้ามโดยอ้างว่าได้รับวาจาอนุญาตจากพระยาแพร์ ต้องถือว่าเป็นไม้หลวงทั้งสิ้น แต่ให้กรรมป่าไม้ตรวจทำบัญชีแล้วนำประเภทหรือพร้อมด้วยข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวเฉียง เพื่อใหับอกส่งความเห็นมายังกรุงเทพฯ เพราะเหตุว่ามีไม้บางรายที่ผู้ได้รับอนุญาตจากพระยาแพร์จริง และได้ลงทุนรอนเป็นอันมาก เช่นนั้นก็ควรให้ชักลากออกจากป่าได้ แต่การจะอนุญาตเช่นนี้ควรจะเป็นพระมหากรุณาธิคุณ มิให้ผู้ได้รับอนุญาตถือว่าตนควรได้รับไม้เหล่านั้นโดยชอบธรรมประการใด

3. ในส่วนที่เกี่ยวกับเงินค่าตอนนั้น ป่าที่เจ้านายได้รับอนุญาตให้ทำ พนักงานป่าไม้จะเป็นผู้เก็บเงินแต่ผู้เดียว ได้เงินมากน้อยเท่าใดให้แบ่งเป็นของรัฐบาลกึ่งหนึ่ง เป็นของเมืองกึ่งหนึ่งและในส่วนหนึ่งของเมืองให้แบ่งย่อยลงไปอีก 3 ส่วน คือ เป็นของผู้ว่าราชการเมือง ส่วนหนึ่ง เป็นของกรมการที่ได้รับราชการส่วนหนึ่ง เป็นเงินเก็บไว้ในคลังส่วนหนึ่ง สำหรับส่วนของป่าไม้ที่บริษัทหรือคนอื่น ๆ ทำ กำหนดให้แบ่งเงินดังนี้ คือ เงินค่าตอบแทนที่เก็บได้ยกเป็นของหลวงกึ่งหนึ่ง อีกกึ่งหนึ่งให้แบ่งเป็นสองส่วน พระราชทานเจ้าผู้ครองเมืองส่วนหนึ่ง ยกเป็นเงินสำหรับบำรุงเมือง 1 ส่วน ให้กรรมป่าไม้ 1 ส่วน โดยให้กรรมป่าไม้จัดส่งคลังของเจ้าพนักงานหลวงเมือง ถ้าจะจ่ายในการบำรุงบ้านเมืองรายได้ต้องให้ส่งในงบประมาณ เมื่อพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วจึงจ่ายได้¹

จะเห็นว่าข้อกำหนดเหล่านี้เป็นการตัดอำนาจเจ้านายพื้นเมืองเกี่ยวกับป่าไม้และการคลังที่มีอยู่ทั้งหมด ซึ่งมีผลกระทบกระเทือนต่อฐานะทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศึกษาธิการ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/6 เรื่องจัดการเรื่องป่าไม้เมืองแพร์และเมืองน่านที่เจ้าตรน่านและพระยาแพร์ให้ถวายให้แก่ก่อน ร.ศ. 116

ของเจ้านายพื้นเมืองเป็นอย่างมาก ผลคือ การบริหารราชการทุกด้านในเมืองทั้งสองตกไป
อยู่ภายใต้การตัดสินใจของข้าราชการส่วนกลางแทนทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามการที่รัฐบาลมอบอำนาจ
ให้กรมป่าไม้มากเกินไป บางครั้งก็เกิดความเสียหายขึ้น เพราะการกวตั่นและเกร่งครัด
ในระเบียบจนเกินไป ดังปรากฏว่า

...เมื่อเจ้าพิริยะเทพวงศ์จะนำต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการลงมา
ทูลเกล้าถวาย แต่ขาดกระดานเรือแลแจวสำหรับเรือแม่ปะ ให้คนใบตัดไม้สัก
6 - 7 ต้นต้องถูกกรมป่าไม้ขนาบ แลต้องเสียเงินค่าไม้เหล่านั้นแก่กรมป่าไม้
เมืองแพร่ ชาวรู้ก็หัวก้นทำให้เกิดความเดือดร้อนไม่พอใจมาก กระทั่ง
มหาศไทยทราบความจึงสั่งกรมป่าไม้คืนเงินค่าไม้แก่เจ้าพิริยะเทพวงศ์ และได้
ร่างข้อบังคับการใช้ไม้ในการสาธารณะและส่วนตัว แก้อื้อใหม่ให้เจ้านายมีอำนาจ
ใช้ไม้ได้ แลให้ข้าหลวงดูแลตรวจตรา...

เรื่องนี้ถ้าจะเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พระยาแพร่สนับตุนเกษมเจ็ญ ซึ่งต่างกับ
ช่วงก่อนที่รัฐจะเข้าไปดำเนินการ ที่เจ้าเมืองสามารถใช้จ่ายได้อย่างสบาย

จากการศึกษาถึงเรื่องราวการว่าไม้ในเมืองแพร่และน่านในเวลาดังกล่าว ก็ตั้งแต่
ช่วงหลังกบฏเจ็ญเมืองแพร่ไปจนถึงสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ดูเหมือนว่าจะตกอยู่ในกำมือของบริษัททำไม้ตะวันตกทั้งหมด คือในเมืองแพร่ได้แก่บริษัท
บอมเบย์เบอร์มา และบริษัทอีสเอเซียติก ส่วนเมืองน่านตกอยู่ภายใต้บริษัทบอมเบย์เบอร์มา
กับบริษัทเบอร์เนียวเดบทั้งสิ้น แม้ป่าไม้ในเขตสัมปทานของเจ้านายพื้นเมืองจะยังคงมีอยู่ แต่
ก็มีบริษัทตะวันตกเข้าไปทำการแทน เจ้าของสัมปทานเป็นเพียงผู้รับช่วงทำของบริษัทเท่านั้น
อีกทีหนึ่ง ทั้งนี้เพราะว่าขาดแคลนเงินทุนในการดำเนินการ ขาดความรู้ทางการตลาดต้องซื้อ
ขายผ่านพวกตะวันตก และขาดการจัดการธุรกิจที่มีประสิทธิภาพ นอกจากนั้นคนทำไม้พื้นเมือง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.1/19 เรื่องจัดการ
แก้ไขเรื่องสัญญาป่าไม้ที่ขัดข้องกับบริษัทต่าง ๆ และเจ้านายเมืองแพร่ยกเงินแก่บริษัท

ยังต้องเผชิญกับปัญหากรรมป่าไม้ ซึ่งในเวลานั้นส่วนใหญ่อยู่ในความควบคุมของชาวตะวันตกที่
รัฐบาลจ้างมาทำงานในกรรมป่าไม้ ซึ่งมักมีความลำเอียงโดยเฉพาะกับบริษัทบอมเบย์เบอร์มา
ซึ่งเป็นบริษัทอังกฤษเช่นเดียวกับพนักงานป่าไม้ จึงทำให้มีสิทธิพิเศษจากกรรมป่าไม้ ดังปรากฏ
ในรายงานว่า "...บริษัทป่าไม้ต่าง ๆ ที่สำคัญนั้นก็เป็นบริษัทอังกฤษโดยมาก อย่างไรก็ตาม
ก็ดีเขาคงเห็นแก่กันบ้างถึงไม่มากนักน้อย..."¹ ซึ่งรัฐบาลไทยในเวลานั้นก็จำต้องยอมให้
เป็นเช่นนี้ เพราะคนไทยเองไม่มีความชำนาญการต้องพึ่งพาผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้ต่อไป
เหตุผลที่คนไทยได้รับการฝึกหัดน้อย² แม้ในด้านการตลาดคนในท้องถิ่นก็เสียเปรียบ
เนื่องจากความต้องการใช้ภายในมีอยู่ไม่มาก การค้าไม้สักจึงเป็นการส่งออก ซึ่งเกินกว่า
ความสามารถของผู้ประกอบการค้าไม้ท้องถิ่น ที่จะแข่งขันกับบริษัทตะวันตกซึ่งมีสาขาอยู่
ต่างประเทศ และรู้รู้ทางการค้าต่างประเทศดีกว่า คนทำไม้พื้นเมืองจึงเสียเปรียบและ
ถูกกดราคาในการซื้อขายไม้ได้ง่าย เพราะบริษัทค้าไม้ตะวันตกสามารถโอนถ่ายกำไรไว้ให้
บริษัทที่เมืองแม่ได้โดยยอมมีรายรับน้อยในเมืองไทย เพื่อให้ราคาไม้สักสูงในตลาดโลก
ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 ไม้สักในตลาดโลกราคาสูงขึ้นมา แต่ไม้สัก
ไทยก็ยังส่งออกในราคาสูงต่ำมาก แต่ไม้สักไทยก็ยังส่งออกในราคาเดิมเท่ากับช่วงก่อน
สงคราม³

ภายใต้การจัดการของรัฐบาลนับแต่หลัง พ.ศ. 2451 เป็นต้นมา รัฐบาลได้ปรับปรุง
ระบบการสัมปทานใหม่ คือเริ่มให้มีการทำป่าไม้สักในระบบสัมปทาน 15 - 15 ปี (ครบรอบ
30 ปีโดยหมุนเวียนกัน) และนับแต่บัดต่อไป การทำป่าไม้เมืองแพร่และน่านจะถูกบริษัทตะวันตก
เข้ามาควบคุมกิจการทั้งหมดโดยสิ้นเชิง เนื่องจากระยะเวลาของการให้สัมปทานจะส่งผลให้
แก่บริษัทตะวันตกสูงมาก คนพื้นเมืองจะกลายเป็นเพียงแต่ลูกจ้างของบริษัทตะวันตกเท่านั้น

¹ ชัยฉิม สุนทรสวัสดิ์ การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ทาง
ภาคเหนือของไทย (2439 - 2475) หน้า 110

² ชมพูนุช นาคีรักษ์ บทบาทที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411 - 2452 หน้า 10 - 11

³ ก.

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจึงสรุปได้ว่า การดำเนินการเพื่อปรับปรุงแก้ไขเกี่ยวกับ ป่าไม้เมืองแพร่และเมืองน่านได้ประสบผลสำเร็จ ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวของรัฐบาลเป็นไปอย่างสะดวกไม่มีปฏิกิริยาที่แสดงออกถึงการขัดขวางจากเจ้านายพื้นเมืองแต่อย่างใด การที่รัฐเข้าไปควบคุมอย่างใกล้ชิดมากยิ่งขึ้นนั้น มีผลให้อำนาจของเจ้านายพื้นเมืองถูกบ่อนทำลายไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งหมดอำนาจทางเศรษฐกิจในที่สุด อำนาจจัดการป่าไม้เมืองแพร่และน่านจึงถูกโอนมาเป็นของรัฐตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2439 เป็นต้นมา นับเป็นความสำคัญอย่างยิ่งที่ช่วยให้การปฏิรูปการปกครองประสบผลสำเร็จสมดังที่พระยาศรีสหเทพได้เคยปรารถนาในเรื่องนี้ว่า "...บรรดาเจ้านายในมณฑลนี้เกี่ยวข้องกับป่าไม้ลึกแทบทุกคนมากบ้างน้อยบ้าง เพราะฉะนั้นผู้ใดจะบังคับการในมณฑลนี้ต่อไป ถ้าไม่ได้เป็นผู้บังคับบัญชาการป่าไม้ช่วยแล้วเป็นไม่สำเร็จ..."¹

4. ผลการปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่าน ตั้งแต่เริ่มต้น พ.ศ. 2437 - 2445

เมื่อพิจารณาถึงผลการปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านของรัฐบาลตั้งแต่ระยะเริ่มต้นจนกระทั่ง ปี พ.ศ. 2445 อาจกล่าวได้ว่า ในแง่นโยบายทางการเมืองการปกครองแล้ว รัฐบาลได้ประสบผลสำเร็จ ที่เห็นได้คือ การที่รัฐสามารถลดอำนาจเจ้านายพื้นเมืองได้ทั้งด้านการเมืองการปกครองและด้านเศรษฐกิจ ทำให้รัฐสามารถรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางได้สำเร็จตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา แม้ว่าการจัดการของรัฐจะยังไม่สำเร็จทุกอย่าง แต่โดยส่วนใหญ่แล้ว นับว่าบรรลุผลตามนโยบายที่ตั้งไว้โดยเฉพาะที่เมืองน่าน การดำเนินการตั้งแต่เริ่มเป็นต้นมา นับว่าประสบความสำเร็จเป็นที่พอใจมากดังปรากฏในศุภอักษรของเจ้านครน่านที่ส่งมาสรรเสริญพระยาสุนทรบุรีข้าหลวงใหญ่ประจำเมืองน่าน ใน พ.ศ. 2442 ว่า "...ให้จัดการการบ้านเมืองเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน.. บรรดาเจ้านายในเมืองน่านมีความรักใคร่นับถือพระยาสุนทรบุรีข้าหลวงเป็นอันมาก..."² และยังปรากฏผลการปฏิรูปการปกครองในรายงานการจัดการปกครองเมืองน่าน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33 สำเนาใบบอกสืบพระยาศรีสหเทพ ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ 2 เมษายน ร.ศ. 118

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/157 พระยาสุนทรบุรีข้าหลวงเมืองน่าน จัดการบ้านเมืองเรียบร้อย 9 มกราคม ร.ศ. 119 - 15 มกราคม ร.ศ. 118

ใน ศก 119 (2443) อีกว่า

...ที่ขึ้นว่าศกก่อนเป็นอันมาก คือ ในระเบียบราชการก็เรียบร้อยสะดวกดีขึ้น
การรักษาจับโจรผู้ร้ายก็แข็งแรงมีผู้ร้ายเกิดขึ้นแต่ใดก็จับได้มากกว่าที่ไม่ได้ การถนน
หนทางบ้านเมืองก็ค่อยเรียบร้อยคงงามขึ้นกว่าเก่า การผลประโยชน์ก็ได้ทวีมากขึ้น
ถูกค้ำที่นำสินค้าจำหน่ายที่เมืองน่านก็ค่อยเจริญขึ้น ในศกนี้ราษฎรมีความสุขสบาย
ไม่ต้องถูกเกณฑ์ทำการอย่างใด ราษฎรทำนาได้ผล เมล็ดข้าวสมบูรณ์มากกว่าปี
ก่อนมาก...¹

จากหลักฐานดังกล่าว แสดงให้เห็นว่านอกจากรัฐจะประสบความสำเร็จในแง่
นโยบายการรวมชาติแล้ว ในแง่ผลที่เกิดจากการจัดการปฏิรูปการปกครองจริงแล้ว ก็ได้ก่อให้เกิด
เกิดความเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นกว่าก่อนที่รัฐจะเข้ามามีการดำเนินการ อย่างไรก็ตามผลการ
ปฏิรูปการปกครองไปว่าจะเป็นไปในทางที่ดีทั้งหมด มีอยู่บางที่เกิดผลในทางก่อให้เกิดความ
ปั่นป่วนขึ้นในการดำเนินการของรัฐจากปฏิกิริยาต่อต้านของเจ้านายพื้นเมือง พฤติกรรมหลาย
อย่างที่เราจะกล่าวถึงนั้น เป็นปฏิกิริยาที่แสดงออกถึงความไม่พอใจของเจ้านายเมืองเหนือ
ซึ่งเป็นเรื่องปกติวิสัยที่มักเกิดขึ้นในทุกแห่งที่มีการเปลี่ยนแปลงจนกระทั่งกระทบกระเทือนอำนาจหรือ
ผลประโยชน์ดั้งเดิม แต่ในปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นนี้ ที่เมืองแพร่นับว่าเป็นเหตุการณ์ที่รุนแรงและน่า
สนใจยิ่ง นั่นคือ กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ใน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ซึ่งมีรายละเอียด
ดังนี้

4.1 กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พ.ศ. 2445

เหตุการณ์ที่เรียกว่ากบฏเงี้ยวเมืองแพร่ในปี พ.ศ. 2445 ได้เริ่มขึ้นเมื่อเช้าตรู่ของ
วันที่ 25 กรกฎาคม พ.ศ. 2445 โดยพวกเงี้ยวซึ่งเข้าชนกลุ่มน้อยที่เข้ามาประกอบอาชีพใน
เมืองแพร่ ชนวนสำคัญที่ทำให้เกิดเหตุการณ์รุนแรงในครั้งนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาจากการปฏิรูป

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/156 จัดการปกครอง
เมืองน่าน และบริเวณขึ้นเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 9 สิงหาคม ร.ศ. 129

การปกครองของรัฐบาล ซึ่งมีผลกระทบกระเทือนต่อสภาพทางการเมืองการปกครอง และฐานะทางเศรษฐกิจของเจ้านายเมืองแพร่อย่างรุนแรง ประกอบกับการจัดระเบียบแบบแผนการปกครองภายหลังที่พระศรีสัทธิเทพ เข้าไปดำเนินการในเมืองแพร่ซึ่งได้ส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อการดำเนินชีวิตของพวกเจี้ยว ซึ่งอาศัยกระจุกกระจายทั่วไปในหัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่เนิ่น การจัดตั้งด่านตรวจคนที่จะเดินทางไปมาค้าขายระหว่างหัวเมืองของล้านนาไทยกับหัวเมืองชายแดนพม่า เพราะขณะนั้นไทยได้เริ่มการปกครองแบบสมัยใหม่ และยอมรับกฎเกณฑ์ที่ทันสมัยเข้ามาใช้ ไม่อาจยอมให้ชนชาติเพื่อนบ้านเดินทางเข้าออกตามเขตแดนได้อย่างสมัยก่อน ปัญหาการเมืองระหว่างประเทศก็เป็นเรื่องที่ไทยต้องระมัดระวัง จะทำอะไรต้องมีระเบียบกฎเกณฑ์เป็นหลักฐาน จึงจำเป็นต้องมีหนังสือเดินทาง การตั้งด่านตรวจ และมีการระวังรักษามากขึ้น ย่อมทำให้ชนชาติเหล่านี้ที่เคยทำอะไรได้ตามชอบใจ มีอิสระในการเดินทางเข้าออกเกิดความไม่พอใจเป็นธรรมดา ทำให้บรรดาพ่อค้าระหว่างเมืองส่วนมากซึ่งแก่พวกเจี้ยว จะต้องขอหนังสือเดินทางจากเจ้าหน้าที่คนไทย โดยการขอนี้เนื่องจากจะขอได้ยากลำบากแล้วยังมีข้อยุ่งยากอื่น ๆ อีกมากมาย เช่นในหนังสือเดินทางแต่ละฉบับจะต้องมีคนไทยเป็นผู้ลงนามรับรอง ถ้าพ่อค้าคนใดไม่มีหนังสือเดินทาง เมื่อถูกจับจะถูกขังทันที ถ้าต้องการอิสรภาพต้องให้สินบนแก่เจ้าหน้าที่เป็นจำนวนมาก นอกจากจะประสบความยากลำบากในการประกอบการค้าแล้ว บรรดาเจี้ยวในบังคับที่ไม่สามารถจะขอหนังสือเดินทางประจำตัวจากเจ้าหน้าที่คนไทย โดยเฉพาะเจี้ยวในเมืองแพร่ซึ่งไม่มีกงสุลอยู่ประจำให้ความคุ้มครองเช่นเจี้ยวในเมืองเชียงใหม่และเมืองน่าน¹ แม้จะเสียเงินค่าแรงแทนเกณฑ์คนละ 9 บาทเช่นเดียวกับชาวพื้นเมืองก็ตาม แต่กลับถูกรีดรอนสิทธิที่เคยมีมาแต่ดั้งเดิมหลายประการ เช่นไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินรวมทั้งไม่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้ทำการปลูกบ้านเรือนที่อยู่อาศัยหรือแผ้วถางที่ดินเพื่อทำไร่ทำนา ที่เป็นเช่นนี้เพราะพวกเจี้ยวเป็นคนต่างชาติ และอยู่ใต้อำนาจอังกฤษ ซึ่งตามกฎหมายไม่มีสิทธิเป็นเจ้าของที่ดิน และที่สำคัญยังถูกห้ามทำการค้าไม้เพื่อนำไป

¹ กองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ กค. 10/3 คณบดีที่หนึ่ง เรื่องเจี้ยว

สร้างบ้านเรือนหรือวัดวาอาราม ทั้งปรากฏในคำประกาศของพวกเงี้ยวคนหนึ่งว่า "...อยู่ทุกวันนี้เจ้าคุณหม่ายประกาศห้ามว่า พวกเงี้ยวทั้งหลายไม่ให้ทำนา ไม่ให้ทำบ้านเรือนที่อยู่..."¹

จากสภาพที่บีบคั้นดังกล่าว สร้างความเคียดแค้นให้พวกเงี้ยวเป็นอย่างมาก จึงรวมตัวกันโดยหวังจะปลดปล่อยพันธนาการทั้งหลายออกให้หมด เงี้ยวสองกลุ่มอันได้แก่กลุ่มเงี้ยวที่บ่อแก้ว ซึ่งมีสลาโบชัย² เป็นหัวหน้า กับผกาหม่อง³ หัวหน้าเงี้ยวอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งทำการปล้นอยู่แถบเมืองสวรรคโลก และลำปาง ร่วมกันต่อสู้กับรัฐบาลไทย เริ่มต้นจากการนำกำลังเข้าโจมตีเมืองแพร่ ในเช้าตรู่วันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2445⁴ ซึ่งเชื่อว่าพระยาแพร่ และเจ้านายพื้นเมืองรู้เห็นเป็นใจ ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

พฤติกรรมของพวกเงี้ยวที่ยกกำลังเข้าตีเมืองแพร่ ในรุ่งเช้าของวันที่ 25 กรกฎาคม พ.ศ. 2445 นั้น กองโจรเงี้ยวจำนวน 40 คนเศษได้ยกเข้าปล้นโรงตำรวจสูตร และยิงตำรวจมาดเจ็บหลายคน แล้วเข้าทำลายที่ทำการไปรษณีย์ และสายโทรเลข เพื่อมิให้เมืองแพร่ติดต่อขอความช่วยเหลือจากเมืองอื่น ๆ ได้ จากนั้นกองโจรเงี้ยวก็เคลื่อนกำลังเข้าโจมตีจวนข้าหลวง เข้าทำลายสิ่งของภายในจวนจนหมดสิ้น ส่วนข้าหลวง คือ พระยาโชษบูรณ์พร้อมบุตรภรรยาหนีออกจากบ้านไปได้หลังจากนั้นกองโจรเงี้ยวมุ่งตรงไปยังเจ้าสนามหลวงทำลายเอกสารทางราชการพร้อมทั้งปล้นทรัพย์ไปประมาณสี่หมื่นบาทเศษ สุดท้ายไปที่การาง ทำการ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.63/2 บรรณผู้ร้ายเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ. 116

² สลาโบชัย เงี้ยวในสังกัดอังกฤษ เดิมทำมาหากินในเมืองแพร่ ก่อนมาอพยพพวกต้องมาอยู่ที่เมืองสองแควเมืองลำปาง

³ ผกาหม่อง เดิมเป็นเงี้ยวอยู่ในสังกัดอังกฤษ ทำความผิดที่เชียงใหม่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองแพร่ และตั้งตัวเป็นผู้นำเงี้ยวทำการโจรกรรมอยู่เสมอ

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.63/2 โทรเลขพระยาศรีสุริยราชา มาแต่เมืองพิษณุเรื่องผู้ร้ายปล้นเมืองแพร่ ที่ 26 วันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ.

ปลดปล่อยนักโทษออกจากห้องขัง¹ แต่พฤติกรรมของโจรเงี้ยวในการครั้งนี้มีแปลกอยู่คือ ในขณะที่เข้าปล้นเมืองนั้น พวกเงี้ยวจะไม่ทำอันตรายราษฎรพื้นเมือง แต่จะฆ่าเฉพาะคนไทยเท่านั้นถึงเป็นเด็กก็ฆ่าเสีย² และภายหลังที่ยึดเมืองแพร่ได้แล้ว โจรเงี้ยวก็เริ่มออกติดตามหัวเข้าเมืองและเจ้านายบุตรหลาย แล้วนำตัวมายังเจ้าสนามหลวง พร้อมทั้งบังคับให้สาบานว่าจะซื่อสัตย์และช่วยเหลือเงี้ยวต่อสู้กับคนไทย ต่อมาในวันที่ 26 กรกฎาคม โจรเงี้ยวก็ได้ออกสืบค้นหาข้าราชการไทย เมื่อพบก็จู่โจมฆ่าออกมาฆ่าเสียอีกกว่าคน ขณะเดียวกันก็ประกาศให้ราษฎรผู้ใดที่สามารถรู้ที่ซ่อนหรือนำตัวข้าราชการไทยมามอบให้แก่เงี้ยว เป็นผลให้พระยาไชยบูรณ์แม้จะหนีออกจากเมืองได้แล้ว แต่ก็หนีไม่พ้นเงื้อมมือพวกเงี้ยว ถูกจับตัวได้ที่บ้านหึ่งกาศ และถูกประหารในเวลาต่อมาเพียงเล็กน้อย

หลังจากที่โจรเงี้ยวยึดเมืองแพร่ได้โดยเด็ดขาดแล้ว ก็เริ่มวางแผนป้องกัน การโจมตีของฝ่ายไทย โดยส่งกำลังทัพเงี้ยวภายใต้การนำของสละโบชัยมุ่งไปทางใต้เพื่อขัดตามทัพของรัฐบาล ที่ส่งกำลังตำรวจภูธรจากพิษณุโลก และนครสวรรค์ ส่วนพวกหม่องนำกำลังโจรเงี้ยวมุ่งเข้าโจมตีลำปาง ในวันที่ 3 สิงหาคม 2445 นอกจากจะตีไม่ได้แล้ว ตัวของพวกหม่องและลูกน้องอีกสิบกว่าคน ถูกยิงตายในระหว่างที่ปะทะกัน ส่วนกำลังเงี้ยวภายใต้การนำของสละโบชัย สามารถสกัดทัพไทยที่เมืองพิชัยได้เพียงชั่วคราวเท่านั้น ภายใต้การนำของพวกหม่องถูกฆ่าตายที่ลำปาง ทำให้สละโบชัยและพรรคพวกเริ่มขวัญเสีย และหมดกำลังใจที่จะต่อสู้ จึงถอยจากเมืองพิชัยกลับเข้าสู่เมืองแพร่ตามเดิมในวันที่ 11 สิงหาคม หลังจากนั้นต่างหนิระจกกระจายไปคนละทิศละทาง ส่วนกองทัพไทยภายใต้การนำของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร สามารถเข้ายึดเมืองแพร่คืนมาจากโจรเงี้ยวได้ในวันที่ 14 เดือนเดียวกันนั่นเอง หลังจากนี้อีกสองอาทิตย์ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต)

¹ วัลภา เครือเทียนทอง การปฏิรูปการปกครองภายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 129

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.63/2 เรื่องปราบผู้ร้ายเงี้ยวซึ่งก่อการจลาจลที่เมืองแพร่ วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 121

พร้อมด้วยคณะกรรมการสอบสวนเดินทางถึงเมืองแพร่ ผลของการสอบสวนในครั้งนี้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงความเห็น ว่า กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ครั้งนี้มีได้เกิดขึ้นเพราะความต้องการแสดงความกล้าหาญของพวกเขาเงี้ยวอย่างเกินพอ แต่เจ้าเมืองแพร่มีส่วนอยู่เบื้องหลังการกบฏ โดยใช้พวกกบฏเป็นเครื่องมือดำเนินการต่อต้านการปกครองของรัฐบาลไทย¹

เกี่ยวกับความเห็นของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และคณะกรรมการสอบสวนที่ระบุว่า เจ้าเมืองแพร่ มีส่วนสำคัญอยู่เบื้องหลังเหตุการณ์ครั้งนั้น ทางคณะกรรมการมีหลักฐานที่ชี้ให้เห็นถึงพฤติกรรมต่าง ๆ ของพระยาแพร่และเจ้านายในเมือง ซึ่งก่อให้เกิดการรู้เห็นเป็นใจในการกบฏของพวกเขาเงี้ยวหลายประการ กล่าวคือในขณะที่โจรเงี้ยวบุกเข้ายึดเมืองแพร่ขึ้น ทั้งเจ้าเมืองและเจ้านายมิได้ว่ากล่าวหรือต่อต้านแต่อย่างใด ซึ่งผิดวิสัยของเจ้าเมืองที่ควรกระทำการห้ามปรามหรือหยุดยั้งการกระทำใด ๆ ของคนที่อยู่ภายใต้การปกครองมิได้ดำเนินการที่เป็นประโยชน์ต่อรัฐบาลไทย ดังปรากฏในโทรเลขลับของพระยาราชวรานุวัตร คนหนึ่งว่า ในขณะที่โจรเงี้ยวเข้าโจมตีเมืองแพร่ขึ้น "...เจ้านายฝ่ายลาวก็ไม่เห็นออกช่วย ทั้งชาวบ้านก็ไม่แตกตื่น ลงบเป็นปกติอยู่..."² นอกจากนี้ยังมีหลักฐานสำคัญอีกอันหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า เจ้าเมืองแพร่มีส่วนรู้เห็นกับโจรเงี้ยว มาจากขุนนางเมืองแพร่ชื่อพระยาเชื่อนขันธ์ ซึ่งเล่าให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีฟังว่า ตกเดือนหนึ่งก่อนเงี้ยวจะโจมตีเมืองแพร่ เจ้าพิริยะเทพวงศ์พูดว่า

...รู้ใหม่ว่าเมืองแพร่ต่อไปจะไม่เป็นของไทยนานเท่าใด จะต้องเป็นเมืองของเงี้ยว ...เจ้าแพร่จะคิดให้พวกหม่อง สล่าโบชัยซึ่งเป็นหัวหน้าพวกเงี้ยวบ่อแก้ว เข้าตีปล้นเมืองแพร่ พวกเงี้ยวคงจะจับคนไทยฆ่าเสียหมด คงจะไม่เหลือเลย แต่พวกหม่องสล่าโบชัย จะยกเข้าตีเมืองแพร่เมื่อใดยังไม่มีการบอก ถ้าจะให้พวกหม่อง

¹ วิชา เกรือเทียนทอง การปฏิรูปการปกครองลาวไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 131

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.63/2 เล่ม 1 เรื่อง ปราบผู้ร้ายเงี้ยวซึ่งก่อการจลาจลที่เมืองแพร่ วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 121

สละไปช่วยยกเข้าตีเมืองแพร่เมื่อใด จะได้มีหนังสือไปนักพาทเมือง สละไปช่วยให้
ทราบ ผู้ที่ร่วมคิดให้เงี้ยวปล้นเมืองแพร่ในคราวนี้ เจ้าหลวงบอกข้าพเจ้าว่า
พระราชาบุตร พระชัยสงคราม พระเมืองราชา เป็นผู้ร่วมคิดด้วย...¹

เมื่อพิจารณาถึงการเข้าจัดการภายในเมืองแพร่ อันมีผลทำให้เจ้าเมืองและเจ้านาย
ต้องเสียดำนาจและผลประโยชน์ไปโดยฉับพลัน ประกอบกับพระยาภริสเทพ มีคำสั่งให้มีการ
ควบคุมการใช้จ่ายของเจ้าเมืองแพร่อย่างกวดขัน รวมทั้งให้บุตรเขยเจ้าเมืองทั้ง 3 คนชำระ
หนี้สินของเจ้าเมืองแพร่ ที่เป็นหนี้รัฐบาลอยู่ 7,600 รูปี นับเป็นเหตุผลพอเพียงที่ทำให้เจ้าเมือง
และเจ้านายไม่พอใจรัฐบาลไทยจึงหาทางแก้แค้น ซึ่งความรู้สึกเช่นนี้คงไม่เกิดขึ้นเฉพาะที่เมือง
แพร่เท่านั้น หัวเมืองอื่นในล้านนาไทยก็คงเป็นเช่นนั้น แต่ว่าบรรดาเจ้าเมืองไม่กล้าที่จะ
แสดงออกรุนแรงดังเช่นที่เมืองแพร่ ทั้งนี้คงเป็นเพราะหัวเมืองเหล่านั้นถูกควบคุมจากข้าหลวง
ของพวกเขาฝ่ายไทยอย่างใกล้ชิด ประกอบกับการปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองเหล่านั้น ได้
ดำเนินการมานานและเป็นแบบค่อยเป็นค่อยไปจึงทำให้ความรู้สึกต่อต้านรัฐบาลอ่อนลง

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ภายในครั้งนี้ หัวเมืองอื่น ๆ ก็ยังถูกมองว่าน่าจะมีส่วน
รู้เห็นอยู่บ้าง ซึ่งรัฐบาลก็ทราบเรื่องนี้ดี โดยเฉพาะเรื่องราวการติดต่อกันระหว่างพระยาแพร่
กับเจ้าเมืองอื่น ๆ ดังปรากฏในจดหมายของพระยาแพร่ ที่มีไปยังเจ้านครเมืองน่าน ตอนหนึ่งว่า

“...ข้าพเจ้าได้ทราบข่าวว่า เมืองน่านและเมืองลำปาง เมืองนครเชียงใหม่ ก็
เป็นเช่นเดียวกันนี้ จะเท็จจริงฉันใดไม่ทราบ ถ้าจริงเช่นคนเล่าคือแล้ว เจ้าคนไหน
ที่จัดการต่อไปอย่างใดก็ดี ขอชี้แจงให้ข้าพเจ้าผู้เป็นน้องทราบ...”² นอกจากนี้ยัง

¹กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12 หน้า 24 - 25

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.63/2 เจ้าพิริยเทพวงศ์
เจ้านครแพร่ ผู้เป็นน้องมีความรักดีให้สามาซึ่งเจ้านครน่าน ลำเนาวันที่ 26 กรกฎาคม

พบหลักฐานสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่สนับสนุนในเรื่องนี้ได้แก่จดหมายนัดซื้อเจ้าเมืองลำปาง
นัดให้ พระยาแพร่ ยกกำลังไปช่วยในวันที่ 2 สิงหาคม¹

จากหลักฐานดังกล่าวเป็นที่เชื่อแน่ว่า การกบฏครั้งนี้ เจ้าเมืองอื่นอาจมีส่วนรู้เห็น
จริง ซึ่งแต่ละเมืองคงรอที่ท่าของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองแพร่เสียก่อน เมื่อเห็นว่าการ
ก่อการไม่ประสบความสำเร็จจึงรีบกลับตัว อย่างไรก็ตามหลังจากเหตุการณ์สงบ รัฐบาลก็มิได้
เอาผิดหรือสอบสวนแต่ประการใด คงเป็นเพราะไม่อยากให้เรื่องราวขยายออกไปในวงกว้าง
ซึ่งไม่เกิดผลดีแต่ประการใด

ในส่วนเกี่ยวกับต่างประเทศ ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสถูกมองว่าเป็นผู้มีส่วนอยู่เบื้องหลัง
การกบฏ ทำให้มีเสียงวิพากษ์วิจารณ์มาก ดังเช่นรายงานของหลวงจันทมาตย์ ข้าราชการไทย
ประจำมณฑลพายัพ ซึ่งถวายต่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ตอนหนึ่งว่า "...การที่เงี้ยวก่อการ
จลาจลนั้นไม่เป็นของที่เงี้ยวคิดทำขึ้นเอง เป็นอุบายจากพวกข้าหลวงฝรั่งเศสตามฝั่งแม่น้ำโขง
อุกหนุนให้ก่อเหตุขึ้น..."² กล่าวโดยสรุปคือ การที่จักรวรรดินิยมทั้งสอง ถูกมองว่ามีเรื่อง
ยุ่งเกี่ยวกับขบถเมืองแพร่ นั้น สืบเนื่องมาจากการสถานการณ์ทางการเมืองภายนอกประเทศในสมัยนั้น
อันยอมเป็นที่ทราบดีว่าในยุคนั้น มหาอำนาจฝรั่งเศสและอังกฤษ ได้รุกรานประเทศต่าง ๆ ใน
เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในดินแดนพม่าและลาว ทำให้ถูกมองว่าการกบฏเงี้ยว
เมืองแพร่ เป็นความต้องการที่จะกระทำให้เกิดการปกครองของรัฐบาลใหม่ขึ้น เพื่อจะให้ได้เป็น
ข้ออ้างในการเข้าแทรกแซงดินแดนส่วนนี้ของไทยให้สะดวกยิ่งขึ้น

ในเรื่องการให้การหนุนหลังการกบฏเงี้ยวของฝรั่งเศสตามความคิดเห็นของข้าราชการ
ไทยผู้หนึ่ง ถ้าวิเคราะห์สถานการณ์ในขณะนั้นของทั้งสองประเทศโดยแท้จริงแล้ว จะพบว่ามีความ
เป็นไปได้น้อยมาก เมื่อเปรียบกับหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งในช่วงเหตุการณ์เดียวกัน คือพระราชวินิจฉัย

¹ กองจดหมายเทศุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.63/2 เรื่องปราบปราม
ผู้ร้ายเงี้ยวซึ่งก่อเหตุการณ์จลาจลที่เมืองแพร่ 8 สิงหาคม ร.ศ. 121

² ก.

ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งกันความเห็นของฝ่ายแรกตอนหนึ่งว่า "...เป็นการ
ที่ผิดคาดคะเนซึ่งเราทั้งหมดคะเนกันว่าฝรั่งเศสจะเด่นใหญ่ แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่
ฝรั่งเศสได้ส่งแม่ไมตรีไม่เข้าร่วมกับผู้ร้ายจริง ๆ การที่เขาไม่เข้ากับพวกผู้ร้ายนี้ ใช่ว่า
เป็นเพราะใจบุญ โอบอ้อมอารี หรือมีความเมตตาปรานีต่อเรา กำลังฝรั่งเศสมีนโยบายเต็มที่ใน
เมืองลาว กลัวเหมือนกันว่าพวกนี้จะเข้าไปทำร้ายในเขตแดนฝรั่งเศส..."¹ นับเป็น
พระราชวินิจฉัยที่มีเหตุผลอย่างยิ่ง

ส่วนที่สงสัยว่า อังกฤษมีส่วนรู้เห็นกับกบฏเงี้ยวนั้น ถ้าพิจารณานโยบายของอังกฤษ
ก่อนประเทศไทยยอมเป็นพันธมิตรว่าอังกฤษจะต้องการให้ไทยเป็นเขตกันกระหนาบระหว่าง
อังกฤษกับฝรั่งเศสในภูมิภาคนี้ โดยเฉพาะด้านนาไท้นั้น ตลอดระยะเวลาที่อังกฤษเข้าไป
เกี่ยวข้องกับหวังผลในทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น นอกจากนี้ภาพพจน์ก็มีคติที่
เชิงคดง ซึ่งอังกฤษกำลังต้องการตัวอยู่ ด้วยเหตุผลดังกล่าวเข้าใจว่าอังกฤษคงจะไม่มีส่วน
ร่วมในการกบฏเงี้ยวแต่อย่างใด ส่วนการที่อังกฤษเข้ามาว่านวยโดยทำหน้าที่ไกล่เกลี่ยระหว่าง
โจรเงี้ยวกับรัฐบาลไทยนั้น ก็เพื่อยุติกบฏเงี้ยวมิให้รุกรานต่อไป และเป็นหน้าที่ของอังกฤษ
ที่จะต้องจัดการ เพราะปรากฏว่าโจรเงี้ยวส่วนมากเป็นคนในบังคับอังกฤษ เรื่องนี้จะพิจารณา
ได้จากภายหลังที่เหตุการณ์เรียบร้อยแล้ว ฝ่ายอังกฤษได้ยินยอมตามคำขอของฝ่ายไทย ใน
เรื่องเกี่ยวกับคุณสมบัติของเงี้ยวที่จะเข้ามาทำงานในป่าไม้ให้กับบริษัทว่าจะเลือกแต่คนที่ดีไม่มี
เหตุสงสัยว่าจะเป็นโจรผู้ร้ายเข้ามา²

สำหรับราษฎรพื้นเมืองในเมืองแพร่นั้น แม้จะไม่พบหลักฐานใดว่าร่วมคึกกับโจรเงี้ยว
มาตั้งแต่ต้นก็ตาม แต่ทว่าความรู้เห็นเป็นใจและความเห็นอกเห็นใจพวกเงี้ยว ซึ่งมีความ

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99 ปีก 2 พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุญนาค) 17 มีนาคม
ร.ศ. 2446

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.63/8 เรื่อง จัดการปราบ
ผู้ร้ายเงี้ยวเมืองแพร่ และจัดการปกครองบางอย่าง ที่ 248 วันที่ 17 พฤศจิกายน
ร.ศ. 121

สนิทสนมกันคงมีอยู่มาก ประกอบกับความเกลียดชังข้าราชการไทยที่ขึ้นมาปกครองคงจะมีมาก เพราะราษฎรพื้นเมืองเห็นว่า รัฐบาลไทยพูดไม่จริง หลอกเอาทั้งเงินและแรงงาน¹ จึงทำให้เกิดความเกลียดชังระบบใหม่ที่รัฐบาลนำมาใช้มากขึ้น เพื่อระบายความรู้สึกดังกล่าว จึงให้ความร่วมมือกับพวกเงี้ยวเป็นอย่างดี จะเห็นได้จากการบอกที่ซ่อนของพระยาไชยบูรณ์ ข้าหลวงเมืองแพร่ให้กับพวกเงี้ยวทราบ

จากเหตุการณ์ที่กล่าวมาทั้งหมด พอสรุปได้ว่า ผลกระทบจากการปฏิรูปการปกครองของไทย โดยเฉพาะในสมัยที่พระยาศรีสุทเทพ ขึ้นมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษนั้น มีผลอย่างกว้างไกลโดยเฉพาะในเมืองแพร่ ก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านอย่างรุนแรง โดยความร่วมมือของกลุ่มผู้สูญเสียประโยชน์ภายในเมือง เป็นผลให้การปฏิรูปการปกครองต้องหยุดชะงักไปชั่วคราว อย่างไรก็ตามผลดีที่เกิดจากการกบฏครั้งนี้ ที่สำคัญคือการนำไปเป็นข้ออ้างในการถอดถอนตำแหน่งเจ้าเมืองแพร่ ยกเลิกการปกครองแบบเจ้าสนามหลวงในเมืองแพร่ ภายหลังที่ปล่อยให้เจ้าเมืองและเจ้าชายอื่น ๆ เหนืออาณาพระราชอาณาจักร จากนั้นรัฐก็เข้าปกครองเมืองแพร่โดยตรงอย่างเมืองในพระราชอาณาเขต โดยจัดการทั้งปวงให้เหมือนหนึ่งหัวเมืองธรรมดา อันเป็นการทำลายอำนาจทางการเมืองการปกครองของเจ้านายเมืองแพร่ที่มีมาแต่เดิมโดยสิ้นเชิง

5. การจัดการปกครองเมืองแพร่และน่าน ภายหลังกบฏเงี้ยวถึงสิ้นรัชกาล (พ.ศ. 2445 - 2452)

ความรุนแรงจากเหตุการณ์ที่เรียกว่า กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ. 121 นับเป็นเหตุการณ์ที่มีผลกระทบต่อการดำเนินการของรัฐบาลไทยในการจัดการปกครองหัวเมืองแพร่และน่านอย่างมาก กล่าวคือ ผลจากเหตุการณ์ดังกล่าวก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของหลายประการ เช่น การเปลี่ยนฐานะของเมืองแพร่จากหัวเมืองประเทศราช มาเป็นหัวเมืองธรรมดา ที่ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ โดยตรง นอกจากนี้ยังเป็นผลให้รัฐต้องปรับนโยบายในการจัดการปกครองบางอย่างให้รัดกุมยิ่งขึ้น ทำให้มีการยุบเลิกและตั้งหน่วยงานใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นมากมาย ทั้งนี้เพื่อให้การควบคุมและบังคับบัญชาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ดังจะได้อธิบายในรายละเอียด ดังนี้

5.1 การปรับปรุงนโยบายการปกครองของไทย หลังปี พ.ศ. 2445 - 2452

ภายหลังเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ รัฐบาลเริ่มรู้สึกว่า การดำเนินนโยบายการปกครองเมืองแพร่และน่าน ที่ผ่านมายังไม่รัดกุมพอ ซึ่งก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านจากเจ้านาย และราษฎรพื้นเมืองจนกระทั่งเหตุการณ์รุนแรงขึ้นในเวลาต่อมา จากความล้มเหลวดังกล่าว เป็นผลให้รัฐบาลให้ความสนใจที่จะใกล้ชิดเมืองทั้งสองยิ่งขึ้น เรื่องนี้เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงห่วงใยการดำเนินการจัดการปกครองหัวเมืองน่าน ในปี พ.ศ. 2446 ไว้ตอนหนึ่งว่า

...มณฑลพายัพนี้ใหญ่กว้างอยู่นัก ลักษณะการปกครองจะให้เป็นแบบเดียวกันตลอดไม่ได้ ที่ต่างกันอยู่ก็คือ เมืองเชียงใหม่ และเมืองน่าน ทางเมืองเชียงใหม่เราคุ้นเคยมาก อำนาจเจ้านายก็ผิดกัน หัวเมืองน่านเราเพิ่งจะเกี่ยวข้อง ถ้าข้าหลวงใหญ่จะยังกับทางการเมืองน่านให้ถ่วงถี่ตัวถึง เมื่อไม่รู้เหตุการณ์ในพื้นที่เมือง คงต้องมีที่เสียเวลาต้องไต่ถาม ถ้าเอาการให้สะดวก ข้าหลวงเมืองน่านจะต้องข้ามมาพูดกับกรุงเทพฯ เช่นทุกวันนี้เสียระเบียบการปกครอง...¹

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความห่วงใยในสถานการณ์ต่าง ๆ กันนี้เป็นอย่างยิ่ง จึงทรงชี้แนะแนวทางการจัดการปกครองเมืองน่านเอาไว้ โดยทรงเปรียบเทียบให้เห็นว่าเมืองน่านกับเชียงใหม่ นั้น มีความแตกต่างกันมาก จะใช้นโยบายและวิธีการปกครองแบบเดียวกันไม่ได้ ที่สำคัญที่ทรงแนะไว้คือ รัฐบาลต้องใกล้ชิดเมืองน่านให้มากยิ่งขึ้นกว่าที่ผ่านมา

สำหรับเมืองแพร่ นั้น แม้ว่าภายหลังเกิดความไม่สงบขึ้นในเมือง ฐานะของเมืองจะถูกยุบเข้าเป็นส่วนหนึ่งของไทยโดยรัฐบาลส่งข้าหลวงไปปกครองโดยคงก็ตาม แต่เหตุการณ์วุ่นวายภายในเมืองก็ทำให้ส่งผลกระทบต่ออย่างใดไม่ โดยเฉพาะจากเจ้านายพื้นเมืองที่สูญเสีย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาพที่ 3 ตอนที่ 1 มณฑลพายัพและการปราบฮ่อ) ใบรเวทที่ 269/759 วันที่ 15 กรกฎาคม ร.ศ. 122

อำนาจที่มักแสดงอาการกระตือรือร้นอยู่บ่อย ๆ รัฐบาลจึงเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองเสียใหม่โดยการส่งกำลังทหารขึ้นไปร่วมกันปฏิบัติงานกับฝ่ายปกครอง ดังปรากฏในรายงานการตรวจราชการมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งตำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ตอนนั้นว่า

...พวกที่เป็นเจ้านายในเมืองแพร่ นั้น อยู่ข้างจะเก่ง ๆ มาก ในชั้นเดิมจะทำอะไรก็ได้ดังใจ พอเปลี่ยนแปลงใหม่จึงรู้สึกอึดอัดมาก เพราะฉะนั้น เมื่อมีโอกาสจึงชวน ๆ จะเกะกะอยู่บ้าง... เพราะฉะนั้นเป็นการจำเป็นจะต้องมีผู้แข็งแกร่งงานไปเป็นผู้ว่าราชการ ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่ได้แลเห็นว่าฝ่ายปกครองพร้อมต่อที่จะกับฝ่ายทหารและฝ่ายศาล การปกครองเช่นนี้เบนชื่อจำแนกโดยแท้ เพราะเห็นด้วยเกล้าว่า ถ้าผู้ปกครองไม่เอาศรัทธาหรือนำจะลำบากในการปกครองมาก...¹

อีกประการหนึ่งเมืองแพร่ ซึ่งเป็นเมืองเดียวในล้านนาไทยที่อำนาจของรัฐถูกท้าทายอย่างหนัก เพราะฉะนั้น เพื่อแก้ภาพพจน์ของฝ่ายไทยเอง นโยบายของรัฐจึงมุ่งเน้นที่จะจัดการปกครองเมืองนี้ให้เรียบร้อยและให้ดีกว่าที่ผ่านมา เพื่อให้หัวเมืองอื่นเห็นและยอมรับในอำนาจของไทยว่ายังมีอยู่เช่นเดิม จึงมีพระราชกระแสรับสั่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "...เมืองแพร่เป็นเมืองที่ไม่ใหญ่โตแท้จริง แต่เป็นเมืองสำคัญ เพราะเป็นเมืองที่ใจคอผู้คนปรวนแปร เกยถูกเหตุที่หนัก ๆ มาเสียแล้ว ถ้าจะทำอะไรใหม่ คงจะคิดให้ดีกว่าที่เคยเสียทีมา ทั้งเมืองแพร่จะเป็นตัวอย่างให้พวกลาวนิยมการปกครองของเรา..."²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/44 เรื่อง รายงานราชการในมณฑลพายัพ 11 มิถุนายน ร.ศ. 120 - 10 กันยายน ร.ศ. 129

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ถึง กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 4 ธันวาคม ร.ศ. 122

จากที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมด จึงพอสรุปให้เห็นถึงนโยบายการปกครองของรัฐบาล ในช่วงนี้ได้ว่าภายหลังที่เกิดปฏิริยาต่อต้านการปฏิรูปการปกครองอย่างรุนแรงขึ้นในเมืองแพร์ รัฐบาลได้ให้ความสำคัญแก่หัวเมืองทั้งสองมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม จึงเป็นผลให้มีการปรับ นโยบายในการจัดการปกครองสำหรับใช้กับเมืองทั้งสองบางประการ โดยเฉพาะการพยายาม เข้าใกล้ชิดให้มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพื่อให้แผนการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางบรรลุผลสำเร็จตาม ที่ได้ตั้งไว้

5.2 การปรับปรุงโครงสร้างการปกครองเมืองแพร์และน่าน ช่วง พ.ศ. 2445 - 2453

ช่วงหลังเหตุการณ์รุนแรงจากการก่อความวุ่นวายของเงี้ยวเมืองแพร์ คือหลังเดือน กรกฎาคม พ.ศ. 2445 จนกระทั่งสิ้นรัชกาล (พ.ศ. 2453) การจัดรูปแบบการปกครอง ในเมืองแพร์และน่าน ซึ่งปฏิรูปมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2437 ได้ ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงที่สำคัญหลายประการโดยเฉพาะเมืองแพร์ซึ่งรัฐให้ความสนใจเป็นพิเศษที่จะจัดระบบให้ดีกว่า ที่ผ่าน ๆ มา ส่วนเมืองน่านก็มีการปรับปรุงโครงสร้างทางการปกครองหลายด้าน แม้ว่าจะ ยังเป็นไปตามระบบเดิมในสมัยที่เปลี่ยนเป็นแบบเทศาภิบาล ดังจะกล่าวในรายละเอียดดังนี้

เมืองแพร์ การจัดการปกครองภายในเมือง เป็นที่น่าสนใจกว่ารัฐได้จัดการในเมืองนี้ มากเป็นพิเศษ ยิ่งกว่าหัวเมืองอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะเมืองแพร์เคยเกิดเหตุการณ์ต่อต้านการปฏิรูป การปกครองอย่างรุนแรง จึงมีความสำคัญต่อการจัดการปกครองของไทยครั้งนี้เป็นอันมาก จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

การจัดปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครองเมืองแพร์ภายหลังกบฏเงี้ยวเมืองแพร์ : สิ้นสุดลง ที่สำคัญคือ หลังจากที่เจ้าพิริยเทพวงศ์หนีไปแล้ว รัฐบาลได้ยุบเลิกระบบหัวเมือง ประเทศราชที่เป็นมาแต่ดั้งเดิม โดยการถอดยศเจ้าพิริยเทพวงศ์ และมอบอำนาจให้พระยา ศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพ เนติโพธิ์) ยกเลิกการปกครองแบบเจ้าสนามหลวงเมืองแพร์ แล้วจัดการทั้งปวงให้เสมอเหมือนหัวเมืองธรรมดา¹ มิใช่แต่เท่านั้น ภายใต้การจัดการของ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 4 ธันวาคม ร.ศ. 123

พระยาศรีสุริยาราชวรานุวัตร ที่ขึ้นไปรับตำแหน่งข้าหลวงประจำเมืองแพร่ รัฐบาลได้บรรจุข้าราชการไทยจากเมืองอื่นในตำแหน่งต่าง ๆ ทุกตำแหน่ง ในที่ว่าการใหม่ขงเมืองแพร่ ตั้งแต่ปลัดเมืองลงไปจนถึงแม้กระทั่งภารโรง¹ ทั้งนี้คงเป็นเพราะต้องการสร้างอำนาจเก่าของเจ้านายพื้นเมืองให้หมดไป ดังมีรายชื่อของข้าราชการไทยในกรมเมืองและกรมการอำเภอ ดังต่อไปนี้

กรมการเมือง

1. กองข้าหลวงเมืองแพร่

ขุนภัยบริรักษ์	ตำแหน่ง	จำเมือง
นายเชื้อ	ตำแหน่ง	อักษรเลข
นายทาน	ตำแหน่ง	นักการภารโรง

2. กองมหาดไทย

พระสงครามภักดี	ตำแหน่ง	ปลัด
พัฒน์โศภ	ตำแหน่ง	สัสดี
หลวงพิไชยอาญา	ตำแหน่ง	พระธำมรงค์
ขุนหัตถ์ กษัตริย์ ขุนบันเทา นายมุค นายหลั่ง	ตำแหน่ง	ผู้คุม

3. กองอัยการ

ขุนศรีนาโชัย	ตำแหน่ง	ยกกระบัตร
นายพิศ	ตำแหน่ง	แพ่ง

4. กองสรรพากร

หลวงพิชัยธานี	ตำแหน่ง	ศุภมาตรา
---------------	---------	----------

5. กองคลัง

หลวงพิพิธโกษา	ตำแหน่ง	พนักงานคลัง
---------------	---------	-------------

¹ กรมศิลปากร "ปราบเงี้ยวตอนสอง" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 48 หน้า 107

กรมการอำเภอ

1. อำเภอเมืองแพร่

หลวงรามราชภูริภักดี	ตำแหน่ง	นายอำเภอ
ขุนสมบัติ	ตำแหน่ง	ปลัดอำเภอ
พระสุริยะ	ตำแหน่ง	สมุหบัญชีอำเภอ

2. อำเภอสูงเม่น

หลวงศรีเทพบาล	ตำแหน่ง	นายอำเภอ
หลวงวิจิตรบรรจง	ตำแหน่ง	ปลัดอำเภอ
นายเข้ม	ตำแหน่ง	สมุหบัญชีอำเภอ ¹

3. อำเภอยมเทื่อน

หลวงศรีสุร เกศรานุรักษ์	ตำแหน่ง	นายอำเภอ
ขุนหาศไทย	ตำแหน่ง	ปลัดอำเภอ
นายสิทธิ	ตำแหน่ง	สมุหบัญชีอำเภอ ²

ภายใต้การจัดการปกครองของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ซึ่งดำรงตำแหน่งข้าหลวงประจำเมืองแพร่ ที่มีเวลาไม่ถึงปีในการจัดการปกครองเมืองแพร่ เพราะต้องย้ายไปรับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก ในปี พ.ศ. 2446 พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ก็สามารถจัดการด้านต่าง ๆ ในเมืองแพร่ ให้เป็นไปตามระเบียบแบบแผนที่ใช้กันในมณฑลทั่วไปได้อย่างเรียบร้อยและลงบรรจบคาบ

อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมา สภาพการณ์ด้านต่าง ๆ ในเมืองแพร่ตลอดจนราชการบ้านเมืองก็เสื่อมลงอีกครั้ง ในช่วงที่ข้าหลวงคนต่อมา คือ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ขึ้นไปรับตำแหน่งข้าหลวงประจำเมืองแพร่ต่อจากพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ความเดือดร้อนวุ่นวายในเมืองแพร่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173 จักราชการ
เมืองแพร่ ลงวันที่ 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 121

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173 จักราชการ
เมืองแพร่ ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121

ในระยะนี้ (2 ปีหลังจากขึ้นไปดำรงตำแหน่ง) เกิดขึ้นทั่วไป กับต้นเหตุเบิก ผู้อำนวยการบริษัทอีสเอเซียถึงกับมีหนังสือร้องเรียนถึงกรมตำรวจราชานาภาพ เสนาบดีว่าการมหาดไทย โดยกล่าวถึงความเดือดร้อนที่เกิดขึ้น 3 ประการ คือ 1) โจรผู้ร้ายเที่ยวปล้นสะดมชุกชุม 2) มีการเล่นการพนันกันทั่วไป 3) ถนนและสะพานชำรุด บ้านเมืองสกปรก สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรมาก¹ จากการสืบสวนในเรื่องนี้พบว่า สาเหตุของปัญหาส่วนหนึ่งเกิดจากความอ่อนแอ ไม่เอาใจใส่ราชการบ้านเมืองของพระยาศรีรัตนาลัย รัฐบาลจึงแก้ไขปัญหามาโดยการส่งย้ายพระยาศรีรัตนาลัยให้ไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองสุโขทัย และให้ผู้ว่าราชการเมืองสุโขทัย คือพระบริรักษ์โยธี มาเป็นข้าหลวงเมืองแพร่แทน ปัญหาต่าง ๆ จึงได้รับการแก้ไขและค่อยสงบเรียบร็อยลง อย่างไรก็ตามในช่วงปลายรัชสมัยคือ รว พ.ศ. 2450 ยังปรากฏว่ามีโจรผู้ร้ายเที่ยวปล้นสะดมบ่อยครั้ง กลุ่มโจรที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดีของคนเมืองแพร่ในสมัยนั้นทั่วไป ที่สำคัญได้แก่กลุ่มโจรที่มีหัวหน้าชื่อนายห้วนซึ่งเป็นที่รู้จักดีในหมู่ราษฎรว่า "อ้ายห้วนเฒ่า" ชื่อเสียงของหัวหน้าโจรกลุ่มนี้เป็นที่ยอมรับในหมู่ราษฎร เพราะมีพฤติกรรมที่ต่างไปจากกลุ่มอื่น ๆ คือการปล้นคนรวยแล้วนำมาแจกคนจน พฤติกรรมดังกล่าวเป็นอุปสรรคสำคัญของฝ่ายรัฐบาลในการปราบปรามอย่างมาก ทั้งนี้เพราะราษฎรนอกจากจะไม่ให้ความร่วมมือกับทางราชการแล้ว ยังนิยมชมชื่นนายห้วนอีกด้วย ตำรวจภูธรนอกจากจะไม่สามารถปราบได้ กลับต้องแตกพ่ายพวกโจรหลายครั้ง² เรื่องนี้เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชดำริให้ทูลชันการปกครองเมืองแพร่ให้เรียบร็อยทันที ด้วยการปรับปรุงด้านตำรวจภูธร ให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น และโปรดเกล้าให้เปลี่ยนข้าหลวงใหม่โดยคัดเลือกบุคคลที่ราษฎรเลื่อมใสไปแทนประการสำคัญทรงมีพระบัญชาให้ทหารดำเนินการปราบปรามพวกโจรผู้ร้ายเหล่านั้นให้ราบคาบ³ ซึ่งนับเป็นวิธีการที่สามารถแก้ปัญหา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/173 พระยาศรีรัตนเทพ
กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ที่ 1512/8645 ลงวันที่ 3 ธันวาคม ร.ศ. 123

² กระทรวงมหาดไทย พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวข้องกับกระทรวงมหาดไทย
เล่ม 1 หน้า 135

³ ก. หน้า 336

ทั้งในระยะสั้นและระยะยาวได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังมีการปรับปรุงเขตการปกครองใน
เมืองแพร่เสียใหม่ กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2450 ได้มีการโอนกิ่งอำเภอร้องกวาง ซึ่งเดิมขึ้นกับ
อำเภอเมืองสอง แคว้นเมืองแพร่ ไปขึ้นกับอำเภอเมืองแพร่โดยตรง ทั้งนี้เพื่อความสะดวก
ในการบังคับบัญชา¹ ดังนั้นนับแต่นั้นเป็นต้นมา จนสิ้นรัชกาลเมืองแพร่จึงสงบสุขเป็นปกติตลอดมา

เมื่อนาน เหตุการณ์กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ แม้จะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้ง
สำคัญในเมืองแพร่ก็ตาม แต่สำหรับเมืองน่านแล้ว เหตุการณ์ดังกล่าวมีผลกระทบน้อยมาก
แม้ว่าเจ้าเมืองน่านจะมีชื่อระบุในจดหมายของพระยาแพร่ อันมีส่วนให้เป็นที่ตั้งลี้ภัยของรัฐบาล
ก็ตาม แต่ด้วยความไว้น้ำใจในความจงรักภักดีของเจ้านายเมืองน่าน ที่มีต่อกรุงเทพฯ
มาตลอด ดังคำพูดของเจ้าเมืองนครน่านตอนหนึ่งว่า "...ชอบรับประทานข้าวและเกลือ
อยู่ให้พระบรมโพธิสมภารพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมากกว่าที่จะไปนั่งโต๊ะอันเต็มไปด้วย
โซารส..."² เช่นนี้ทำให้ความแคลงใจว่าเมืองน่านมีส่วนร่วมในการกบฏหมดไป จะเห็น
ได้จากจดหมายของกรมดำรงราชานุภาพ เสนาบดีของกระทรวงมหาดไทยถึงกรมขุนสมมตอมรพันธุ์
ตอนหนึ่งว่า "...เจ้าสุริยพงศ์ผลัดเดช เป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
แลมีความสัตย์ซื่อเป็นอย่างยิ่ง..."³ เช่นนี้ จึงส่งผลให้เมืองน่านเปลี่ยนแปลงไปอย่างช้า ๆ
แตกต่างไปจากเมืองแพร่ซึ่งในสายตาของกรุงเทพฯ นับแต่ช่วงหลังปี พ.ศ. 2445 เป็นต้นมา
จะถูกมองไปในทางไม่ดีเป็นส่วนใหญ่ จะเห็นได้จากรายงานของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
ในคราวไปตรวจราชการมณฑลพายัพ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งผิดกับเมืองน่านที่กรุงเทพฯ
กล่าวถึงในลักษณะที่เอออกเอาใจ ยกย่องสรรเสริญอยู่เสมอ ๗ ดังปรากฏว่าช่วงหลังกบฏเงี้ยว

¹ร.ท.เสถียร ลายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 21 - 22 หน้า 427

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/10 เรื่องการจัดการ
รับรองมิสเทอร์แปลก 4 มีนาคม ร.ศ. 113 - 28 กรกฎาคม ร.ศ. 114

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16.2/58 กราบทูล
พระเจ้าโองยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ที่ 61/430 วันที่ 11 เมษายน
ร.ศ. 121

เมืองแพร่ เมืองน่าน นอกจากจะไม่ถูกเห่งเล็งและเข้มรดกจากกรุงเทพฯ แล้ว ยังได้รับการแสดงออกในลักษณะเอาอกเอาใจจากทางกรุงเทพฯ มากยิ่งขึ้น กล่าวคือใน ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ยกเลิก การเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์เกณฑ์ราษฎรในแขวงนครเมืองน่าน ที่มีส่วนช่วยเหลือในการปราบกบฏเงี้ยว คือ 1) ในบริเวณน่านเหนือกับแขวงนครน่าน ให้ยกเว้นไม่เก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ 2) ให้ยกเว้นไม่เก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ราษฎรที่ถูกเกณฑ์ไปใช้ราชการตั้งแต่ 10 วันขึ้นไป แต่ส่วนที่ถูกเกณฑ์ต่ำกว่า 10 วันลงไปให้ลงเรียกเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์คนละ 9 บาท เต็มอัตรา¹

จากที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นวิธีการของรัฐที่จะรักษาและผูกมัดจิตใจเจ้านายและราษฎรเมืองน่านซึ่งอยู่ในพื้นที่ที่ "ล่อแหลม" ได้อย่างฉลาด ต่างกับเมืองแพร่ซึ่งรัฐคงถือว่าเป็หัวเมืองขึ้นในไม่ต้องระมัดระวังมากเช่นเมืองน่าน และนี่คงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ว่าทำไมทั้งเจ้านายและราษฎรเมืองน่านจึงจงรักภักดีต่อทางกรุงเทพฯ มาก

อย่างไรก็ตาม การจัดการปกครองเมืองน่านในช่วงเวลานี้ (พ.ศ. 2445 - 2452) ก็หาทำเงินไปอย่างสะดวกสบายมากนัก เพราะมีเนื้อหาสำคัญบางประการซึ่งก่อให้เกิดความวิตกให้แก่ฝ่ายไทย ที่สำคัญได้แก่อนุหาความกลัวของฝ่ายไทยต่อการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส เข้ามาในดินแดนเมืองน่าน ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับเมืองหลวงพระบางของฝรั่งเศส เป็นผลให้การจัดการปกครองเมืองน่านของฝ่ายไทยดำเนินไปด้วยความระมัดระวัง และรอบคอบที่สุดเพื่อหลีกเลี่ยงการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศส ข้าหลวงที่จะขึ้นไปประจำเมืองน่านนั้นจึงต้องฉลาด มีไหวพริบปฏิภาณ สามารถโต้ตอบกับฝรั่งเศสได้ทัน่วงที จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่รับสั่งให้ปลัดขุนพลายุไพร่พลข้าหลวงประจำเมืองน่านตอนหนึ่งว่า "...เป็นการชอบแล้วที่คนไม่รู้จักท่วงทีราชการที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสเช่นนี้ ถึงจะไม่ให้ทำผิดเช่น ขุนผลาญไพร่พล ก็ไม่สมควรให้อยู่ในที่ล่อแหลม..."²

¹ร.ท.เสถียร ลายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 19 หน้า 192

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ 94/383

นับเป็นโอกาสสำคัญที่ยึดเอามาตั้งแต่หลังปี พ.ศ. 2436 ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสได้ปกครองเมืองหลวงพระบาง การดำเนินการของฝ่ายไทยด้วยวิธีการดังกล่าว จึงนับได้ว่าเป็นการแก้ปัญหาที่ถูกต้อง ที่ทำให้สามารถประกันระบอบการปกครองเมืองน่านให้ผ่านพ้นปัญหาอุปสรรคจากการแทรกแซงของฝรั่งเศสได้ในเวลาต่อมา

ในช่วงหลังปี พ.ศ. 2445 ถึงต้นรัชกาลนี้ แม้ว่าจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องนโยบายการปกครองของรัฐบาลถึงเช่นที่ผ่านมาในสมัยที่พระยาสุรสีห์เทพขึ้นมาจัดการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาลก็ตาม แต่ก็กล่าวได้ว่าการจัดการปกครองที่ผ่านมานับเป็นรากฐานของการจัดการปกครองเมืองน่านในเวลาต่อมา ในช่วงปลายรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว (พ.ศ. 2445 - 2462) การปกครองในเมืองน่านได้รับการปรับปรุงมากขึ้น เท่าที่ปรากฏเห็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการจัดการปกครองในระดับท้องถิ่นเกี่ยวกับการยุบเลิกและแต่งตั้งหน่วยงานใหม่ขึ้นแทน การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเท่าที่ปรากฏมีการยกเลิกการปกครองระดับบริเวณแล้วตั้งเป็นแขวงขึ้นแทน และยุบรวมบริเวณไปขึ้นกับเชียงใหม่บริเวณที่รัฐบาลประกาศให้ยุบไปรวมกับเชียงใหม่ได้แก่ บริเวณน่านเหนือ ซึ่งประกอบไปด้วยเมืองสำคัญ คือ เชียงคำ เมืองเทิง เชียงของ เมืองปง¹ ทั้งนี้คงเพราะต้องการให้ข้าหลวงใหญ่ ซึ่งประจำอยู่ที่เชียงใหม่ ได้ควบคุมหัวเมืองเหล่านี้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น เพราะหัวเมืองในบริเวณน่านเหนือดังกล่าว เป็นหัวเมืองที่อำนาจและอิทธิพลฝรั่งเศสครอบงำมากกว่าหัวเมืองในบริเวณอื่น ๆ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2450 รัฐบาลได้ปรับปรุงการปกครองระดับท้องถิ่นอีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อความสะดวกและเป็นการยกกระชับอำนาจของฝ่ายไทยมากยิ่งขึ้น คือได้มีการยกเลิกการปกครองระดับบริเวณที่เหลือ คือ บริเวณน่านตะวันออก และน่านใต้ แล้วจัดแบ่งท้องที่การปกครองเสียใหม่เป็นแขวง ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. บริเวณน่านใต้

1.1 รวมเมืองสี่สะเกษ เมืองหิน เมืองสี ขึ้นไปแขวงหนึ่งเรียกว่าแขวงสี่สะเกษ ซึ่งที่ว่าการแขวงที่เมืองสี่สะเกษ

¹ร.ท.เสถียร สายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 21 - 22 หน้า 71 - 72

1.2 รวมเมืองท่าปลา เมืองท่าแพก เมืองผาเหล็ก ขึ้นเป็นแขวงเรียกว่า
แขวงท่าปลา ตั้งที่ว่าการแขวงที่เมืองท่าปลา

2. บริเวณน่านตะวันออก

2.1 รวมเมืองบัว เมืองเชียงคาน เมืองเชียงกลาง เมืองบ่อ เมืองยม
เมืองอวน เมืองริม เมืองแจ่ง ขึ้นเป็นแขวง เรียกว่าแขวงเมืองบัว ตั้งที่ว่าการที่เมืองบัว

2.1 รวมเมืองและ เมืองปอน เมืองงอน เมืองเบือ ขึ้นเป็นแขวงเรียกว่า
แขวงเมืองและ ตั้งที่ว่าการแขวงที่เมืองและ¹

สรุปได้ว่า การจัดการปกครองเมืองแพะ และเมืองน่าน ช่วงหลังเกิดกบฏเงี้ยว
เมืองแพะถึงสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 นั้น รัฐบาลได้
ดำเนินการในเมืองทั้งสองแตกต่างกัน กล่าวคือเมืองแพะนั้น รัฐบาลได้ดำเนินการอย่างเต็มที่
ในอันที่จะเปลี่ยนฐานะเดิมของเมืองจากหัวเมืองประเทศราช มาเป็นแบบหัวเมืองธรรมดา
เช่นเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ภายใต้การปกครองของไทยโดยตรง จึงปรากฏให้เห็นว่ารัฐบาลได้ใช้
อำนาจอย่างเด็ดขาดในการเปลี่ยนแปลงองค์กรการปกครองบางอย่าง และแต่งตั้งบุคคลฝ่าย
รัฐบาลให้เข้าดำรงตำแหน่งต่าง ๆ แทนทั้งสิ้น ทั้งนี้เพื่อให้อำนาจของฝ่ายไทยในการจัด
การปกครองกระชับยิ่งขึ้น อันเป็นฐานอำนาจที่สำคัญยิ่งของรัฐบาลในสมัยต่อ ๆ มา ส่วน
เมืองน่านนั้นช่วงดังกล่าวแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงภายในทางด้านการปกครองหลายประการ
ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ถ้ามองพิจารณาอย่างถ่องแท้แล้ว จะพบว่าการจัดการปกครอง
ในเมืองนี้ต่างไปจากเมืองแพะโดยสิ้นเชิง คือเป็นแบบค่อยเป็นค่อยไป ในลักษณะที่เกียรติของ
เจ้านครและเจ้านายพื้นเมืองยังคงเป็นที่ยอมรับอยู่ แม้ว่าอำนาจทั้งหมดจะถูกโอนไปอยู่ในมือ
ของฝ่ายไทยก็ตาม ประกอบกับปัญหาในการจัดการปกครองเมืองน่านมีมากกว่าโดยเฉพาะ
การแทรกแซงจากฝรั่งเศส เป็นผลให้ฝ่ายไทยต้องดำเนินนโยบายจัดการปกครองด้วยความ
สุชุมรอบคอบ และผลที่สุดการดำเนินการของฝ่ายไทยก็ผ่านพ้นอุปสรรคและปัญหาไปด้วย
นับเป็นรากฐานสำคัญในการจัดการปกครองสมัยต่อ ๆ มา

¹ร.ท.เสถียร ลายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 21- 22 เรื่อง
แจ้งกระทรวงมหาดไทย หน้า 427

6. ปัญหา อุปสรรค และการแก้ไขปัญหาการจัดการปกครองเมืองแพร่และน่าน

ตลอดเวลาที่มีการปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การดำเนินการของรัฐได้ประสบปัญหา อุปสรรค ที่ทำให้การจัดการปกครองต้องเป็นไปอย่างเชื่องช้า และติดขัดนานับประการ อย่างไรก็ตาม ปัญหาและอุปสรรคดังกล่าวก็ได้รับการแก้ไข ลุล่วงผ่านพ้นไปด้วยดี ดังจะกล่าวในรายละเอียดดังนี้

6.1 ปัญหาขาดแคลนบุคลากร

ในช่วงของการปฏิรูปการปกครองนั้น ปัญหาการขาดแคลนบุคลากรเป็นปัญหาสำคัญของรัฐบาลที่เกิดขึ้นต่อพระราชนิพนธ์ ในส่วนของมณฑลพายัพนั้น เมืองน่านเป็นหัวเมืองที่ประสบปัญหาเรื่องมากที่สุด ทั้งนี้เป็นผลมาจากการที่เมืองอยู่ห่างไกลและทุรกันดารมาก ยากที่จะหาข้าราชการสมัครใจไปปฏิบัติงาน จึงเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งของรัฐบาลในอันที่จะปฏิรูปการปกครองให้เรียบร้อยอย่างรวดเร็วดังเช่นหัวเมืองอื่น ๆ เป็นผลให้งานค้างคังไม่แล้วเสร็จตามที่ตั้งเป้าหมายไว้ ดังปรากฏในรายงานของพระยาบรมบาทบารุงคนหนึ่งว่า "...การงานที่จะจัดทำได้เต็มมือทุกอย่าง เห็นคนที่ทำไม่มีตัวพอ จึงพาให้ราชการค้างช้า ไม่แล้วเสร็จไปได้..."¹ จึงคำพูดดังกล่าวได้รับการยืนยันอีกครั้งว่าเป็นจริง จากสำเนาโทรเลขพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ข้าหลวงใหญ่ซึ่งไปตรวจราชการในราว พ.ศ. 2448 ว่า "...ความต้องการของน่านเวลานี้ เป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่น ก็มีแต่เรื่องตัวคนทำงานซึ่งไม่มีคนดีใช้ จึงพาให้การมันจะยุ่งแลชักให้ข้าฝึกว่าเมืองอื่น..."²

จากหลักฐานดังกล่าวข้างต้น ชี้ให้เห็นถึงปัญหาการขาดแคลนบุคลากรของรัฐที่จะส่งไปประจำตำแหน่งต่าง ๆ อันเป็นกลไกของรัฐบาลที่จะรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครองเมืองน่านตามแบบอย่างที่ทำกันทั่วไปในหัวเมืองอื่น ๆ การแก้ปัญหานี้ รัฐบาลได้ดำเนินการหลายวิธี

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องจัดการปกครองเมืองน่านและบริเวณเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125

² ต.

เช่น การตั้งเงินรางวัลสำหรับข้าราชการในเมืองน่าน ในรูปของเบี้ยกันดารโดยจ่ายให้ 25% ของเงินเดือน¹ ซึ่งเป็นการล่อใจและให้กำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติราชการในท้องถิ่นกันดาร ซึ่งได้ผลไม่น้อย อีกวิธีการหนึ่งที่รัฐบาลนำมาใช้แก้ปัญหาในเรื่องบุคลากรและเป็นการแก้ไข ที่ถูกจุดที่สุด ได้แก่การจัดการศึกษาให้แก่เจ้านายพื้นเมืองเพื่อเข้ารับราชการในเมืองของตน อันเป็นการตัดปัญหาในเรื่องตัวข้าราชการที่จำเป็นต้องส่งเข้าไปประจำตำแหน่งในเมืองน่าน ได้มาก ซึ่งวิธีการดังกล่าวเป็นไปตามพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวที่ว่า "...มุ่งหมายซึ่งจะให้การเล่าเรียนแก่พวกลาวขึ้นเดิกัน เพื่อจะให้ความรู้ เป็นกำลังที่จะทำราชการในบ้านเมืองของตนเอง การทำการติดต่อกับไทยให้รู้ถึงกัน จะได้ มีคนใช้และมีคนรู้ในมณฑลพหุมากขึ้น ไม่จำเป็นจะต้องเอาคนไทยขึ้นไปใช้มาก..."² ดังนั้นจึงมีการตั้งโรงเรียนขึ้นทั้งในเมืองแพร่ และเมืองน่านหลายโรง³ ซึ่งนับเป็นการวาง รากฐานที่ดีเพื่อผลในระยะยาว สำหรับการแก้ปัญหาเฉพาะหน้านั้น ก็ได้มีการจัดส่งเจ้านาย พื้นเมืองไปเข้าโรงเรียนฝึกหัดราชการที่เชียงใหม่ ซึ่งใช้เวลาไม่นานนัก นอกจากนี้ก็ได้มี การฝึกอบรมไปด้วยและทำงานไปด้วย ในที่ทำงานของข้าหลวงประจำเมือง โดยเป็นหน้าที่ ของข้าหลวงที่จะเป็นผู้ให้ความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติราชการไปด้วย ซึ่งทำให้สามารถผ่อนคลาย ปัญหาในเรื่องการขาดแคลนบุคลากรลงไปได้บ้าง อย่างน้อยก็เป็นการแก้ไขเฉพาะหน้าให้ หมดไป

6.2 ปัญหาเรื่องเชื้อชาติ

ปัญหาเรื่องเชื้อชาตินับเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างมาก ในหัวเมืองแพร่และน่าน การที่ หัวเมืองทั้งสองประกอบด้วยคนหลายเชื้อชาติกัน มีผลอย่างมากต่อการกำหนดนโยบายการ

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.18.7/32 กฎอัตรา เงินเดือนข้าราชการหัวเมือง ลงวันที่ 9 ตุลาคม ร.ศ. 123

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/10 พระบรมราโชบาย การเล่าเรียนเมืองเชียงใหม่ ที่ 24/1589 7 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.5410/9 ตั้งโรงเรียน นครน่าน 4 ตำบล ลงวันที่ 25 สิงหาคม ร.ศ. 123

ปกครองของรัฐบาล ซึ่งปัญหาเรื่องนี้ทำให้การดำเนินการของรัฐบาลต้องหยุดชะงักหลายครั้ง ครั้งสำคัญได้แก่การเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ซึ่งมีผลกระทบอย่างรุนแรงต่อการจัดการปกครองของฝ่ายไทย นอกจากปัญหาการต่อต้านของพม่าเงี้ยวในเมืองแพร่แล้ว ปัญหาเรื่องเชื้อชาติในเมืองน่านก็มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการกำหนดนโยบายและวิธีการปกครองของไทยที่เป็นอย่างนี้ เพราะเมืองน่านมีเขตแดนติดกับฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งฝรั่งเศสปกครองอยู่และที่เป็นปัญหามากคือการที่ดินแดนบางส่วนของเมืองน่านอยู่ในเขต 25 กิโลเมตร ซึ่งเป็นเขตปลอดทหาร แต่ฝรั่งเศสก็มักจะประวิงเวลาที่ไทยเข้าไปจัดการปกครองในเขตนี้ และดำเนินการต่าง ๆ นานาที่จะรบกวนฝ่ายไทย ที่เห็นได้ชัดคือการเกลี้ยกล่อมมิให้คนผากตะวันตกที่อพยพเข้ามาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงกลับไปอยู่ผากตะวันออก โดยใช้กลวิธีการต่าง ๆ มากมาย เช่น การออกหนังสือให้เป็นคนในบังคับ การให้รางวัล ตลอดจนการจับกุมและข่มขู่ให้เข้ามาใน เรื่องนี้ทำให้รัฐบาลไม่กล้าที่จะจัดการปกครองให้เป็นไปด้วยความรวดเร็วได้ และไม่กล้าที่จะกระทำการที่อาจจะทำให้ชนเชื้อชาติที่เข้ามาอยู่ในเขตเมืองน่านต้องได้รับความกระทบกระเทือนมากนักจะเป็นการเปิดช่องให้ฝรั่งเศสเข้าแทรกแซงได้ ดังปรากฏในรายงานข้าหลวงเมืองน่านตอนหนึ่งว่า

...การปกครองในนครน่านนี้...การจัดระเบียบไม่มีขีดขวางอย่างหนึ่งอย่างใด แต่การบังคับบัญชาย่อมเป็นการลำบากอยู่ เพราะคนในพื้นที่บ้านเมืองนี้มีหลายชาติหลายภาษาและเป็นคนใหญ่ของผากตะวันออกโดยมาก ซึ่งฝรั่งเศสตั้งถ้าจะเกลี้ยกล่อมอยู่ ต้องอาศัยเอาน้ำเย็นเข้าลูบอนุโลมตามการ และทั้งมีประเพณีเดิมและการถือผี... ซึ่งเห็นด้วยเกล้าฯ จะสละลังยังไม่ได้ ต้องปล่อยให้ไปตามเดิมอยู่ก่อน แต่ต้องเปลี่ยนแปลงทีละเล็กละน้อยอย่าให้รู้ตัวได้ ราชการจึงจะดำเนินโดยสะดวกไม่มีข้อขัดขวางอย่างใด...¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องจัดการปกครองเมืองน่านและบริเวณเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 9 สิงหาคม ร.ศ. 125

จึงกล่าวได้ว่า การที่เมืองแพร่และน่านประกอบด้วยคนหลายเชื้อชาติหลายภาษาเช่นนี้ถือได้ว่าเป็นปัจจัยอันหนึ่งที่ทำให้การจัดการปกครองของรัฐบาลดำเนินไปได้ไม่เต็มที่ โดยเฉพาะเมื่อมีปัญหาฝรั่งเศสเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยแล้ว ยิ่งทำให้ฝ่ายไทยระมัดระวังยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามด้วยนโยบายและวิธีการที่แยบยลของรัฐบาลดังกล่าวแล้วข้างต้น จึงทำให้ปัญหาดังกล่าวผ่านพ้นไปเกือบทั้งหมดก่อนสิ้นรัชกาล (พ.ศ. 2452)

6.2 ปัญหาความยากจนของราษฎร

สภาพเศรษฐกิจเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่ง ที่ช่วยสนับสนุนให้การปฏิรูปการปกครองให้ดำเนินไปด้วยดี ทั้งนี้เพราะรัฐมีนโยบายให้ใช้รายได้ที่เก็บได้ในเมืองนั้น ๆ เป็นค่าใช้จ่ายในด้านต่าง ๆ ในการจัดการปกครอง ฉะนั้น ถ้าเมื่อใดที่รายได้เก็บไม่เพียงพอ ก็จะเป็นปัญหาอย่างมากที่จะทำให้ราชการในเมืองนั้นเป็นไปด้วยความราบรื่น ปัญหาเช่นนี้เป็นอุปสรรคอันหนึ่งของรัฐบาลที่จะจัดปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองแพร่และน่านได้เป็นดังนี้ เพราะสภาพเศรษฐกิจส่วนใหญ่ของเมืองทั้งสองมีสภาพที่ยากจน โดยเฉพาะเมืองน่านนับว่าปัญหาที่สุด เพราะสภาพทั่วไป "...ราษฎรเป็นคนขัดสนโดยมากไม่บริบูรณ์เหมือนอย่างราษฎรหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ ...บางเรือนจะหาเงินติดเรือนสักเฟื้องหนึ่งก็แสนยาก..."¹ เป็นผลให้รัฐประสบปัญหาไม่สามารถเก็บเงินสำหรับนำมาใช้จ่ายในราชการได้เพียงพอ ข้าหลวงประจำเมืองต้องแก้ปัญหาด้วยการร้องขอให้รัฐบาลจัดส่งเงินไปใช้ ดังจะเห็นได้จากรายงานที่รัฐบาลได้รับจาก พระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ข้าหลวงใหญ่ว่า "...พระยาบรมบาท บำรุงแจ้งและบ่นว่า ผลประโยชน์เก็บได้ไม่พอจ่าย ขอให้พระยาสุรสีห์ส่งเงินไปให้..."²

ปัญหาความยากจนของราษฎรดังกล่าว นอกจากจะทำให้ไม่มีเงินพอจะใช้จ่ายในราชการแล้ว ยังทำให้การจัดการด้านภาษีอากร ดังที่จัดทำในหัวเมืองอื่น ๆ ดำเนินไปได้ไม่เต็มที่อีกด้วย เป็นผลให้การปฏิรูปภาษีอากรในเมืองน่านเป็นไปอย่างเชื่องช้า อย่างไรก็ตาม

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องจัดการปกครองเมืองน่านและบริเวณเมืองน่าน 2 มิถุนายน ร.ศ. 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 125

² ค.

รัฐบาลซึ่งทราบปัญหาในเรื่องนี้ ก็ได้พยายามดำเนินแบบค่อยเป็นค่อยไป การจัดเก็บภาษีอากร จึงอนุโลมให้เก็บน้อยกว่าหัวเมืองอื่น ๆ จะเห็นได้จากการเก็บเงินค่านาซึ่งรัฐเก็บในเมืองแพร่ และน่านเพียงไร่ละ 24 อัฐ ในขณะที่เมืองเชียงใหม่ ลำพูน เก็บถึงไร่ละ 32 อัฐ¹ เป็นต้น ภาษีบางอย่างที่เห็นว่าจะทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรมากเกินไปก็ให้งดเสียชั่วคราว ซึ่งผลจากการแก้ปัญหาดังกล่าวของรัฐบาลกลับเป็นผลดีคือทำให้ความรู้สึกเกลียดชัง และความไม่พอใจต่าง ๆ ของราษฎรที่มีต่อไทยลดน้อยลง โดยเฉพาะที่เมืองน่าน การดำเนินการของฝ่ายไทยแทบกล่าวได้ว่าไม่มีปฏิกิริยาต่อต้านจากราษฎรและบรรดาเจ้านายพื้นเมืองเลย ซึ่งส่งผลให้การจัดการปกครองของฝ่ายไทยประสบความสำเร็จได้อย่างรวดเร็วเพียงในช่วงระยะเวลาประมาณ 14 ปี (พ.ศ. 2438 - 2453) ซึ่งนับเป็นรากฐานสำคัญในการจัดราชการ ในสมัยต่อ ๆ มา

จึงสรุปได้ว่า ปัญหาและอุปสรรคในการจัดการปกครองเมืองแพร่ และน่าน ดังกล่าวข้างต้นทั้งหมด โดยส่วนใหญ่เป็นปัญหาที่เกิดจากสภาพภูมิประเทศ และที่ตั้งทางภูมิศาสตร์แทบทั้งสิ้น กล่าวคือ มีที่ตั้งอยู่ติดกับเขตอิทธิพลของฝรั่งเศส อยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มาก การคมนาคมลำบาก ราษฎรยากจนและเป็นคนหลายเชื้อชาติ เหล่านี้ล้วนเป็นที่มาของปัญหาและอุปสรรคต่อการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลแทบทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามปัญหาทั้งหมดได้รับการแก้ไขผ่านพ้นไปได้ทั้งหมด ส่งผลให้การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่านซึ่งเริ่มดำเนินการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรลุตามนโยบายที่ตั้งไว้เพียงในช่วงรัชกาลของพระองค์ ผลของความสำเร็จดังกล่าว จึงถือว่าเป็นความสำคัญอย่างยิ่งในการดำเนินนโยบายคิงอันาจเข้าสู่ส่วนกลางของไทย ยังผลให้เมืองแพร่และน่าน เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของไทยอย่างแท้จริงนับแต่นั้นเป็นต้นมา

¹ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชบัญญัติการเก็บอากรที่ดินในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ รัตนโกสินทร์ศก 119" ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 หน้า 315 - 319

บทสรุป

เมืองแพร่และเมืองน่านเป็นหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางตะวันออกของไทยในดินแดนล้านนา จากการศึกษพบว่าเมืองทั้งสองมีลักษณะบางอย่างที่ต่างไปจากหัวเมืองล้านนาไทยอื่น ๆ อันได้แก่ เชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง หลายประการ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด เช่น ความแตกต่างในเรื่องของเชื้อชาติ กล่าวคือ คนเมืองแพร่และน่านประกอบด้วยคนหลายเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ โดยเฉพาะเมืองน่าน พบว่าพลเมืองส่วนใหญ่อพยพมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จึงมีเชื้อสายที่ใกล้ชิดกับพวกลาวฝั่งซ้ายมากกว่าชาวล้านนาไทยทางเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง

ในอดีตเมืองแพร่ และน่านเป็นหัวเมืองที่มีความสำคัญมาตลอด โดยเฉพาะการมีที่ตั้งที่เป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญต่อความมั่นคงทางด้านตะวันออกของไทย นับแต่สมัยอาณาจักรล้านนาไทยเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ความสำคัญของเมืองทั้งสองเพิ่มขึ้นสูงสุดในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทั้งนี้เพราะมีปัจจัยหลายประการที่ส่งเสริมให้หัวเมืองทั้งสองมีความสำคัญต่อไทยมากกว่าสมัยที่ผ่านมา มา ดังจะกล่าวต่อไปนี้คือ

ประการแรก การมีบทบาทอย่างสำคัญต่อการขยาย และรักษาอำนาจของไทยในแคว้นเชียงแขง ซึ่งการมีบทบาทสำคัญดังกล่าวสืบเนื่องมาจาก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงสมัยที่ไทยพยายามแผ่อิทธิพลเข้าไปในดินแดนสิบสองปันนาอย่างขนานใหญ่ โดยฉวยโอกาสในขณะที่หัวเมืองต่าง ๆ ในดินแดนดังกล่าวเกิดความวุ่นวาย ซึ่งหัวเมืองที่ฝ่ายไทยพยายามอย่างยิ่งที่จะขยายอิทธิพลเข้าไป ได้แก่ หัวเมืองที่อยู่ในแคว้นเชียงแขง ซึ่งเจ้าเมืองเชียงแขงเดิมได้อพยพครอบครัวเข้ามาตั้งที่เมืองเชียงแขงใหม่ (เมืองสิง) ซึ่งไทยถือว่าเป็นเมืองในพระราชอาณาเขต การครั้งนี้เป็นผลให้เมืองแพร่และน่าน ซึ่งเป็นเมืองขนาดใหญ่และตั้งอยู่ใกล้แคว้นเชียงแขงมากที่สุดต้องรับภาระหน้าที่อย่างหนักเพื่อให้แผนการขยายอิทธิพลของไทยในดินแดนดังกล่าวประสบความสำเร็จ ภาระหน้าที่สำคัญของเมืองทั้งสองโดยเฉพาะเมืองน่านที่ปรากฏให้เห็นในเรื่องนี้คือ

1. การแสดงบทบาทและหน้าที่แทนรัฐบาลไทยในการควบคุมเพื่อให้แค้วนเชียงแขงยอมสวามิภักดิ์ และยอมอยู่ใต้อำนาจของฝ่ายไทย

2. การทำหน้าที่เป็นคนกลางในการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับบรรดาหัวเมืองในแค้วนเชียงแขงในทุก ๆ เรื่อง

3. การให้ความร่วมมือช่วยเหลือรัฐบาลไทยต่อการเจรจาปัญหาเรื่องเมืองเชียงแขง (สิง) กับอังกฤษ ทำให้การเจรจาของฝ่ายไทยดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ

ประการที่สอง การแสดงบทบาทและหน้าที่ในการให้ความช่วยเหลือการปราบฮ่อของกองทัพไทย เหตุการณ์จากการรุกรานของพวกฮ่อ (ตั้งแต่ 2416 - 2432) เป็นปัจจัยอีกอันหนึ่งที่ส่งเสริมให้เมืองแพะและน่านมีความสำคัญมากยิ่งขึ้นในสายตาของรัฐบาลไทย ทั้งนี้เพราะเมืองทั้งสองได้มีส่วนอย่างสำคัญในการทำการปราบฮ่อของไทย บทบาทสำคัญที่เมืองทั้งสองมีต่อบุญทาดังกล่าวคือ 1) การเป็นฐานอุทหนุนด้านเสบียงอาหารแก่กองทัพไทยที่ยกขึ้นไปจากกรุงเทพฯ 2) การทำหน้าที่เป็นกองลำเลียงเสบียงอาหารจากหัวเมืองต่าง ๆ ของไทย และจากเมืองแพะและน่านเองไปส่งให้แก่กองทัพ 3) การให้ความสนับสนุนและช่วยเหลือด้านกำลังรบแก่กองทัพไทย โดยการเกณฑ์กำลังจากคนพื้นเมืองยกขึ้นไปสนับสนุน ซึ่งช่วยให้กองกำลังของที่ยกไปจากกรุงเทพฯ เข้มแข็งขึ้น

จากบทบาทดังกล่าวจะเห็นได้ว่าเมืองแพะและน่านมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะเป็นฐานสนับสนุนการทำการสงครามปราบฮ่อของฝ่ายไทย ซึ่งใช้เวลาเกือบครึ่งรัชกาลดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ และประสบผลสำเร็จในที่สุด

ประการที่สาม การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในดินแดนลาวและเขมร ปัจจัยข้อนี้กล่าวได้ว่าเป็นปัจจัยภายนอก ซึ่งเป็นผลมาจากความรุนแรงของสถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศทางด้านตะวันออกของไทย จากการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส เป็นผลให้หัวเมืองที่ตั้งอยู่บริเวณชายแดนตะวันออกของไทยตกอยู่ในสภาพการณ์ที่ล่อแหลม และอันตรายจากการเข้าแทรกแซงของฝรั่งเศสอย่างมาก ในส่วนของเมืองน่านซึ่งมีเขตแดนติดกับเมืองหลวงพระบางนั้นอยู่ในสถานะที่เป็นอันตรายอย่างยิ่งจากการแทรกแซงของฝรั่งเศส โดยเฉพาะภายหลังปี พ.ศ. 2436 ที่ฝรั่งเศสเข้าปกครองหลวงพระบาง ปัญหาการปกครองเมืองน่านของไทยได้

ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ทั้งนี้เกิดจากการที่ฝรั่งเศสให้การสนับสนุนลาวหลวงพระบางอ้างกรรมสิทธิ์ในดินแดนที่อยู่ในเขตแดนของเมืองน่าน อันก่อให้เกิดการวิวาทระหว่างเมืองน่านและเมืองหลวงพระบางหลายต่อหลายครั้ง ซึ่งรัฐบาลไทยก็ไม่สามารถแก้ปัญหาดังกล่าวได้ ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศสได้ดำเนินการทุกวิถีทางที่จะกีดกันไม่ให้ไทยเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย ทำให้การปกครองของไทยในดินแดนส่วนนี้ต้องประสบกับความยุ่งยากเรื่อยมาเกือบตลอดรัชกาล จากสถานการณ์ดังกล่าวส่งผลให้เมืองแพร่และน่านเพิ่มความสำคัญยิ่งขึ้น ทำให้ถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดจากรัฐบาลในเวลาต่อมา

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้น ยังมีอีกปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจโดยเฉพาะป่าไม้สัก อีกปัจจัยหนึ่ง ที่เพิ่มความสำคัญให้กับเมืองทั้งสองมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะช่วงเวลาดังกล่าว (ร. 5) ไม้สักถือได้ว่าเป็นไม้ที่มีราคาและเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศมาก เมืองแพร่และน่านเป็นอีกเมืองหนึ่งของล้านนาไทยที่มีทรัพยากรประเภทนี้เป็นจำนวนมาก ทำให้เป็นที่หมายปองของบรรดาบริษัทและพ่อค้าไม้ ซึ่งโดยมากเป็นพวกฝรั่งชาติตะวันตก ทำให้รัฐบาลต้องเข้าไปดำเนินการจัดกิจการป่าไม้อย่างเร่งด่วน ทั้งนี้เพื่อป้องกันปัญหาต่าง ๆ ที่จะตามมา ดังเช่นเคยเกิดขึ้นมาแล้วในหัวเมืองล้านนาไทยตะวันตก ซึ่งแนวคิดในการเข้าไปดำเนินการดังกล่าวนับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้การปฏิรูปการปกครองในเมืองทั้งสองเกิดเร็วขึ้น

จากปัจจัยสำคัญที่ได้กล่าวมาข้างต้น โดยเฉพาะปัญหาการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส ประกอบกับแนวคิดในการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองซึ่งมีอยู่แล้ว รัฐบาลจึงได้เข้าไปปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่และน่าน ซึ่งเริ่มในปี พ.ศ. 2437 และ 2439 ตามลำดับ โดยดำเนินการตามแบบอย่างที่เคยทำมาในหัวเมืองล้านนาไทยตะวันตก คือช่วงเริ่มต้นนั้น รัฐบาลได้ดำเนินการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านการปกครอง การศาล การเก็บภาษีอากรและการคลังไปพร้อม ๆ กัน โดยคำนึงถึงความเหมาะสมเป็นหลัก และทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป กล่าวคือเกี่ยวกับตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครซึ่งเคยปกครองบ้านเมืองของตนเองประจวบเจ้าชีวิต รัฐบาลไม่ยกเลิกทันที ยังคงให้ดำรงตำแหน่งอย่างมีเกียรติต่อไป แต่ขณะเดียวกันก็พยายามลดอำนาจและผลประโยชน์ของเจ้าผู้ครองนครลงทีละน้อย จนกระทั่งเมื่อมีการจัดการปกครองแบบ

มณฑลเทศาภิบาล ในปี พ.ศ. 2442 รัฐจึงดำเนินการยกเลิกฐานะของเมืองทั้งสองจากหัวเมืองประเทศราชล้านนาไทยเข้าเป็นส่วนหนึ่งของไทย โดยการเข้าไปควบคุมอำนาจทางการเมืองปกครองของเจ้าผู้ครองนครได้อย่างแท้จริง ทำให้เจ้าผู้ครองนครมีอำนาจแต่เพียงในนามเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม การเข้าไปจัดการปกครองของรัฐบาลหาได้ดำเนินไปด้วยความสะดวกทั้งหมดไม่ กล่าวคือ รัฐบาลต้องประสบกับปัญหาและอุปสรรคมากมาย โดยเฉพาะปฏิกิริยาต่อต้านของเจ้าเมืองและเจ้านายที่สูญเสียผลประโยชน์ซึ่งมีอยู่ทั่วไป แต่ที่รุนแรงที่สุดที่เกิดขึ้นคือ กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ในปี พ.ศ. 2445 ซึ่งมีสาเหตุมาจากความไม่พอใจการเข้าไปในปฏิรูปการปกครองของรัฐบาล จึงก่อการตั้งกล่าวขึ้น นับเป็นปฏิกิริยาที่รุนแรงที่สุดที่เกิดขึ้นจากความไม่พอใจของเจ้านายพื้นเมืองในหัวเมืองล้านนาไทย นอกจากนี้ยังมีอุปสรรคอื่น ๆ อีกหลายประการที่ทำให้การดำเนินการในการปฏิรูปการปกครองในเมืองแพร่และน่านต้องล่าช้าออกไป ซึ่งมีมากกว่าเมืองอื่น ๆ ในล้านนาไทย คือ ปัญหาขาดแคลนบุคลากร ปัญหาเชื้อชาติและความยากจนของราษฎร และที่สำคัญที่สุดที่ทำให้การดำเนินการของรัฐบาลดำเนินไปได้ไม่เต็มที่ ได้แก่ ปัญหาจากการแทรกแซงของฝรั่งเศสในหัวเมืองทั้งสอง ซึ่งก่อความวิตกกังวลให้แก่รัฐบาลเป็นอย่างยิ่ง

อย่างไรก็ตาม ด้วยความอดทนและสุขุมรอบคอบของฝ่ายไทย ปัญหาต่าง ๆ ทั้งหมดจึงได้รับการแก้ไขในที่สุด เป็นผลให้นโยบายการปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองดังกล่าวของไทยประสบความสำเร็จ ซึ่งมีผลอย่างมหาศาล คือทำให้เมืองแพร่และน่านได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรไทยอย่างแท้จริงตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารต้นต้น (Primary Source)1.1 เอกสารต้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40/8 เรื่องพระพรหมสุนทร

ข้าหลวงเมืองน่าน ให้นายหนานสุทธีสาร บุตรไปช่วยหลวงรามบริรักษ์ ข้าหลวงเมือง

หงสาวดีมารักษาการการเมืองเงิน ที่ 551/15590 วันที่ 4 สิงหาคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.11/1 เรื่องฝรั่งเศสที่เมืองน่านหาว่ากองทหาร

ไทย ระดมคนที่บ้านด่านมาเป็นทหาร ที่ 109, 4297 วันที่ 25 กรกฎาคม ร.ศ. 122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.11/27 เรื่องข้าหลวงรักษาราชการเมืองน่าน

รายงานเกี่ยวกับ ม. ลูกกองอ้างว่าเมืองเงินเป็นเขตเมืองหลวงพระบาง จะขอให้เมือง

เงิน ไปเป็นเมืองขึ้นตามเดิม ที่ 514/14756 วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.13/1 ม. ฮาระควินแจ้งว่าเจ้าเมืองหลวง

พระบางจะขอให้เมืองเงิน ไปเป็นเมืองขึ้นตามเดิม ที่ 514/14756 วันที่ 27 กรกฎาคม

ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.13/8 ม. ลูกกองไวส์ กงสุลเมืองน่านได้ควม

พระยาทรงสุรเดช และข้าหลวงเมืองน่านว่าเมืองเงินอยู่ในเขต 25 กิโลเมตร

ที่ 270/1262 วันที่ 11 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.13/10 เรื่องอุปทูตฝรั่งเศสคัดค้านว่าเมือง

กุสาวดี เป็นเมืองขึ้นของเมืองหลวงพระบาง ขอให้ฝ่ายไทยยกเว้นการเก็บส่วยไ้จนกว่า

ไทยและฝรั่งเศสจะตกลงกันได้ว่าเมืองนี้เป็นของฝ่ายใด ที่ 50/1194 วันที่ 9 พฤษภาคม

ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.13/4 เรื่องพระยาเมืองแพนยกเข้ามาอยู่ที่

เมืองเงิน วันที่ 12 ตุลาคม ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.13/11 เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้านครน่าน

เจ้าราชภาติกวงศ์ผู้รักษาเมืองเงิน ที่ 19, 305 ลงวันที่ 2 พฤษภาคม ร.ศ. 121

จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.13/11 เรื่องเมืองหลวง
พระบางมีหนังสือแจ้งแก่ชาวเมืองเงินว่า ห้ามเสียภาษีอากรต่าง ๆ ให้แก่เมืองน่าน
สำเนาที่ 6853 วันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.13/11 สำเนาโทรเลขพระยาบรมมหาพิรากรม
หมายเลขที่ 19 วันที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.13/11 สำเนาโทรเลขกระทรวงมหาดไทย
กรุงเทพฯ มีไปถึงพระยาบรมมหาพิรากรม ณ น่าน ที่ 20/5086 ลงวันที่ 25 กรกฎาคม

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.13/13 เรื่องเมืองหลวงพระบางมรภักดิ์
เจ้าราชภาติกวงษ์ผู้ว่าราชการเมืองเงิน กงสุลฝรั่งเศสปฏิเสธไม่รับ และขอให้
เมืองน่านอย่าคว้นจัดการเรื่องนี้ขอได้ส่วนถูกต้อง ที่ 50 วันที่ 2 กันยายน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.15/2 เรื่องตั้งข้าหลวงรักษาราชการเมือง
เชียงใหม่ ที่ 103/1941 วันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.15/2 เรื่องตั้งข้าหลวงรักษาราชการเมือง
เชียงใหม่ สำเนาที่ 4394 24 มิถุนายน 1895 (พ.ศ. 2438)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.15/2 ตั้งข้าหลวงว่าราชการเมืองเชียงใหม่
ที่ 396/10461 วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 40.15/3 เรื่องมิสเตอร์สก็อต ห้ามไม่ให้ ม. ฤๅ
บัญชาการในเมืองเชียงใหม่และเชียงใหม่ ที่ 192/5191 วันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.2 ก/12 ภาษีค่านาต่าง ๆ เมืองน่าน ลงวันที่
19 มีนาคม ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 18.7/32 กฎอัตราเงินเดือนข้าราชการหัวเมือง
ลงวันที่ 9 ตุลาคม ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ. 11/1 พระยาพิพัฒน์โกษาถึงพระยาศรีสุทเทพ
ที่ 34/2282 10 พฤษภาคม ร.ศ. 11

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ. 11.1/11 เรื่องเขตแดนเมืองหลวงพระบาง และ
เมืองน่าน 8 - 9 มิถุนายน ร.ศ. 119

จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 18.2/5 คำแปลร่างหนังสือ

สัญญาครั้งที่สาม นายวิเลตถึงกรมหลวงเทเวศวงศ์วโรประการ 29 กันยายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 19/4 พระยาศรีสุริยานุวัตรถึงกรมหลวงเทเวศ-
วโรประการ สัญญาตุลาคม 121 ที่ 25 16 ตุลาคม ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 20/6 เรื่อง ม. ปาวีห้ามไม่ให้พระพรหมอินทรี
เข้าไปในเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นที่ 25 กิโลเมตร ที่ 342/6815 วันที่ 26 พฤษภาคม
ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 20/12 เรื่องเจ้าเมืองเชียงใหม่ขอขึ้นราชการ ตำนาน
พระราชหัตถ์ ที่ 33/434 วันที่ 7 มิถุนายน ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 20/65 รายงานเรื่องฝรั่งปลอมพลพ่าย ที่
464/9409 วันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 2.12 ก/1 เรื่องของเมืองแพร่ ลงวันที่ 7 15 6 ค่ำ
ปีจอรกา 1248 (2429)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 2.12 ก/1 เล่ม 1 ในบอกเมืองแพร่ ลงวันที่
21 ธันวาคม ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 2.12 ก/2 ในบอกเมืองน่าน จ.ศ. 1250 (2431)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 2.12 ก/2 ในบอกเมืองน่าน วันที่ 5 พฤษภาคม
ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 2.12 ก/2 ในบอกเมืองน่าน วันที่ 10 สิงหาคม
ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 2.12 ก/1 ในบอกเมืองน่าน วันที่ 24 ธันวาคม
ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 2.12 ก/2 ในบอกเมืองน่าน วันที่ 26 เมษายน
ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ. 2.12 ก/2 ในบอกเมืองน่าน วันที่ 19 พฤศจิกายน
ร.ศ. 109

จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/2 ใบบอกเมืองน่าน

วันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/3 ใบบอกเมืองน่าน ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/3 ใบบอกเมืองน่าน ลำเนาที่ 922

วันที่ 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/3 ใบบอกเมืองน่าน วันที่ 30 มิถุนายน

ร.ศ. 110

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/4 เรื่องเงินอากรบังคับฝรั่งเศสฟ้องนายทุน
เก็บเอาไม้ขนสั๊กไป ร.ศ. 103

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16/4 กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นราธิ-
ประพันธ์พงษ์ รองเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ลำเนาที่ 252/23289 วันที่ 27 มกราคม

ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16/5 กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์
ราชเลขานุการ ที่ 189/5479 วันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16/6 เรื่องจัดการเรื่องป่าไม้เมืองแพร่ และน่านที่
เจ้านครน่านและพระยาแพร่ได้ถวายไว้แก่ก่อน ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16/9 เรื่องมิสเตอร์สเลคขึ้นไปตรวจป่าไม้ได้กลับถึง
กรุงเทพฯ แล้ว และได้ทำรายงานตามความเห็นที่จะจัดขึ้นต่อไปมาเสนอด้วย วันที่ 26
มิถุนายน ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16/10 เรื่องรายงานพระองค์เพ็ญพัฒนพงษ์ เสด็จ
ตรวจการป่าไม้ พฤษภาคม ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.1/19 เรื่องจัดการแก้ไขเรื่องสัญญาป่าไม้ที่เกี่ยวข้อง
ขัดข้องกับบริษัทต่าง ๆ และเจ้านายเมืองแพร่ยกเงินแก่บริษัท ร.ศ. 119

_____ "เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/42 เรื่องนายน้อยบัวเรียวทำสัญญาขาย
ป่าไม้แขวงเมืองน่านให้แก่จีนลำซา และคนอื่น ๆ ซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ลำเนา
ที่ 10237 วันที่ 11 ธันวาคม ร.ศ. 119

จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/43 เรื่องทูลวงนราพิทักษ์
(จีน บุญเย็น) ขอทำป่าไผ่ทางน้ำยม น้ำน่าน เมืองน่าน ที่ 114/170 วันที่ 26
มกราคม ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/54 เรื่องป่าไผ่เมืองน่าน และเมืองแพร่
ยังไม่ได้เปิดรับเข้าเหมือนเชียงใหม่ เห็นควรให้พระพรหมสุนทร ขยับไปชี้แจงการป่าไผ่
แก่เจ้านครน่าน และพระยาแพร่ ที่ 82/23728 วันที่ 13 ตุลาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/50 กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุน
สมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ที่ 61/430 วันที่ 11 เมษายน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/98 เรื่องนายร้อยช่างขึงค้ำอังกฤษกล่าวโทษ
พระยาแพร่ อุปราชว่าไม่ให้ทำไม้ด้วยการตามสัญญา ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/10 เรื่องการจัดการรับรองมิสเตอร์แมลง
4 มีนาคม ร.ศ. 113 - 28 กรกฎาคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/33 สำเนาใบบอกกลับพระยาศรีสุเทพ ถึงกรม
หลวงดำรงราชานุภาพ 2 เมษายน ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/33 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูลกรมหมื่น
สมมตอมรพันธุ์ ที่ 584/8225 ลงวันที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/33 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูลรัชกาลที่ 5
ที่ 26/542 ลงวันที่ 26 เมษายน ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/44 เรื่องรายงานราชการในมณฑลพายัพ
11 มิถุนายน ร.ศ. 120 - 10 กันยายน ร.ศ. 129

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/53 พระยาทรงสุรเดช กราบทูลกรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ บอกจับที่ 1 ลงวันที่ 16 มกราคม ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/146 เรื่องจัดการป่าไผ่เมืองน่าน 11 กรกฎาคม
ร.ศ. 112 - 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/148 กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น
สมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ที่ 190/5480 วันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ. 115

- จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/148 กราบทูลพระเจ้า
น้องยาเธอกรมหมื่นราธิประพันธ์พงษ์ ของพระยาราชวรวงศ์เรืองพระยาไชยวงษ์
เมืองน่าน กับพระยาแพร่ ส่งส่วยไปเข้ากับฝรั่งเศส ร.ศ. 112
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/149 เรื่องราชการเมืองน่าน ไปรเวตที่
 894/21450 วันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 114
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/151 เรื่องจะจัดโรงเรียนที่เมืองน่าน
 ที่ 1318/31096 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 114
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/157 พระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเมืองน่าน
จัดการบ้านเมืองเรียบร้อย 9 มกราคม ร.ศ. 118 - 15 มกราคม ร.ศ. 118
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/158 เรื่องรายงานการปกครองเมืองน่าน
ประจำ ร.ศ. 119 มีเทียบการขึ้นเก่าและขึ้นใหม่ วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 120
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/166 เรื่องนายราชภักดีไปตรวจราชการเมือง
แพร่ (28 กรกฎาคม ร.ศ. 114 - 31 กรกฎาคม ร.ศ. 114)
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/171 เรื่องภาษีอากรและเรื่องตำแหน่งเมืองแพร่
 22 มิถุนายน ร.ศ. 115 - 7 ตุลาคม ร.ศ. 115
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/173 เรื่องจัดการราชการเมืองแพร่ วันที่ 26 มีนาคม
 ร.ศ. 118
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/173 เรื่องจัดการราชการเมืองแพร่ 2 มิถุนายน
 ร.ศ. 119 - 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/173 พระยาศรีสุรเทพ กราบทูลกรมหมื่น
สมมตอมรินทร์ ที่ 1512/8645 ลงวันที่ 9 ธันวาคม ร.ศ. 114
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/173 จัดการราชการเมืองแพร่ ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์
 ร.ศ. 121
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/173 จัดการราชการเมืองแพร่ ลงวันที่ 27 พฤศจิกายน
 ร.ศ. 121

- จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/173 พระราชหัตถเลขา
รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 4 ธันวาคม ร.ศ. 122
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/196 หนังสือราชการเมืองสิง เมืองนัง
 วันที่ 25 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/196 หนังสือราชการเมืองสิง เมืองนัง ประกาศ
 ที่ 86/110 วันที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 116
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/197 หนังสือราชการเมืองเชียงใหม่ เมืองสิง
เมืองนัง ที่ 185/22701 วันที่ 19 มกราคม ร.ศ. 111
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/197 หนังสือราชการเมืองเชียงใหม่ เมืองสิง
เมืองนัง ที่ 93/753 วันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ. 112
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/203 เรื่องอุปราชเมืองน่านลงมาเฝ้าทูลละออง
จะพลาราชการ และขอตั้งน้องชายเป็นเจ้าเมืองน่านต่อไป คำเนียบที่ 36/139
 วันที่ 10 ธันวาคม ร.ศ. 112
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/208 เรื่องพระเมืองแก่น คำเนียบที่ 23179
 วันที่ 24 มกราคม ร.ศ. 113
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 58/208 เรื่องพระเมืองแก่นสมัครไปอยู่กับฝรั่งเศส
ไปรเวตที่ 402/17866 วันที่ 16 พฤศจิกายน ร.ศ. 113
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 63/2 ปราบผู้ร้ายเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ. 116
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 63/2 โทรเลขพระยาสุริยวงษา มาแต่เมืองพิษณุ
เรื่องผู้ร้ายปล้นเมืองแพร่ ที่ 26 วันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ. 121
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 63/2 เรื่องปราบผู้ร้ายเงี้ยวซึ่งก่อการจลาจลที่
เมืองแพร่ วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 121
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 63/3 เรื่องจัดการปราบผู้ร้ายเงี้ยวเมืองแพร่
และจัดการปกครองบางอย่าง ที่ 248 ลงวันที่ 17 พฤศจิกายน 2446
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99 ปีก 2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงพระยาสุริยวงษา (เกิด บุญนาค) 17 มีนาคม 2446

จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 145/32 เรื่องให้เจ้านครน่าน
แต่งทนายไปว่าความกับพระเมืองแก่นที่เมืองเชียงใหม่ ราชความเรื่องปดัญญาไขข้อสนัก
และยกเมืองสิงห์ให้เจ้าฟ้าเชียงแขง จ.ศ. 1238 - 1239

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 มท. 29/75 เรื่องเมืองน่านโปรดเกล้าฯ พระราชทาน
ตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ความชอบมงกุฎสยามชั้น 1 ชื่อมหาสารภรณ์แก่เจ้าอนันตวรฤทธิเดช
จ.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 มท. 29/80 เรื่องเมืองน่านให้ปากกาแก่พระยาศรีสุทเทพ
ให้จัดไพร่พลและลำเลียงเสบียงอาหารส่งกองทัพทางเมืองหลวงพระบาง จ.ศ. 1247

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 มท. 31/83 เรื่องถึงเจ้าอุปราชเจ้าราชวงศ์เมืองน่าน
ว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุทเทพนำเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไปพระราชทานให้เจ้านคร
เมืองน่าน จ.ศ. 1247 - 1248

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 มท. 36/41 ผนอัครตอบว่าด้วยส่งเสบียงอาหารขึ้นไป
ปากแคว และได้บังคับให้เจ้าเมืองเชียงแขง ซึ่งเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองสิง เมืองนัง แต่ง
เครื่องราชบรรณาการมาอ่อนน้อมต่อเมืองน่าน และถ้าเจ้าเมืองเชียงแขงไม่อ่อนน้อมต่อ
เมืองน่าน แจ้งให้ขับไล่ออกไปให้พ้นพระราชอาณาเขต วันที่ 2⁹ 11 ปีชว
สัมฤทธิ์ศก จ.ศ. 1250

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 มท. 37/101 เรื่องน่านขอให้จัดการรักษาเมืองสิง
เมืองนัง ซึ่งเจ้าเมืองเชียงแขงตั้งอยู่เดิมให้เป็นที่ยึดคง วันที่ 12 มิถุนายน ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 มท. 40/4 เรื่องเจ้าอนันตวรฤทธิเดชให้เจ้าราชวงศ์
นายน้อยบัวเรียว เชิญตรารับสั่งพระองค์เจ้าโสมนัสเสด็จไปทูลเจ้าเมืองเชียงแขง ซึ่ง
มีความสามัคคีต่อกรุงเทพฯ จัดตั้งไม้เงินต้นไม้ทอง ถวายขอเป็นข้าของชั้นตรีมา
กรุงเทพฯ วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 110

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 มท. 40/5 เรื่องเจ้าอนันตวรฤทธิเดชน่าน ให้เร่งจัด
การตั้งเมืองหลวงภูค่าจัดเจ้านายหลักเมืองขึ้นไปอยู่รักษา แล้วให้หัวหน้าพระยาขึ้นไป
ประจำราชการอยู่เมืองสิง เมืองนัง วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 110

- จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 2/10 พระบรมราโชบาย
การเล่าเรียนเมืองเชียงใหม่ ที่ 24/1589 7 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 5410/9 ตั้งโรงเรียนนครน่าน 5 ตำบล สำเนา
 วันที่ 25 สิงหาคม ร.ศ. 123
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/1 Siam Diplomatic And Consular
Report 1899
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/5 Report on the Trade of Nan
for year 1900 October. A.D. 1896 - 1914
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 B.P.P. 3/7 Siam Diplomatic And Consular
Report 1902 A.D. 1896 - 1914
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ก. 1/27 รายงานสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก
เสด็จตรวจตราราชการมณฑลตะวันตกและมณฑลพายัพ 3 มกราคม 2458
- บรรณาสาร, กอง เอกสาร กต. แฟ้ม 2.6 "ความเห็นเรื่องเขตแดนหลวงพระบาง"
ของ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ 6 ตุลาคม ร.ศ. 112 (1903)
- _____ เอกสาร กต. แฟ้ม 2.6 เจ้าเมืองหลวงพระบาง-เจ้าเมืองน่าน สำเนาที่
 13/97 2 เมษายน ค.ศ. 1897
- _____ เอกสาร กต. แฟ้ม 2.6 ขณณเบอรับตั้งพ่อเกลื้อ ที่ 1509 กรมหลวง
เทวะวงศ์วโรปการ ถึงพระยาสุริยานุวัตร วันที่ 6 ตุลาคม ร.ศ. 112
- หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189
- _____ เลขที่ 20 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1217
- _____ เลขที่ 30 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212
- _____ เลขที่ 38 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1220
- _____ เลขที่ 41 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212
- _____ เลขที่ 46 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- _____ เลขที่ 48 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 52 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1210

_____ เลขที่ 156 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1210

_____ เลขที่ 22 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 4 จ.ศ. 1217

_____ เลขที่ 50 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 4 จ.ศ. 1224

1.2 เอกสารขั้นต้นที่พิมพ์แล้ว

นายกรัฐมนตรี, สำนัก คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและ

โบราณคดี ประชุมเลขาธิการภาคที่ 1 โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี 2521

มานิจ ชุมสาย เอกสารประวัติศาสตร์เรื่องไทยโบราณ โรงพิมพ์เลื่องเชียงธรรมประทีป
2522, 137 หน้า

_____ ชุดประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 จากสมัยใต้ดินสยามในสยาม ม.ป.ท.
2529, 246 หน้า

มหาดไทย, กระทรวง พระราชหัตถเลขาธิษฐานที่ 5 ที่เกี่ยวกับกระทรวงมหาดไทย
เล่ม 1

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14 ลงวันที่ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 116

ศรีนครินทรวิโรฒ, มหาวิทยาลัย ศูนย์สุโขทัยศึกษา จารึกสุโขทัย แผนกเอกสาร

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ กทม. 2520, 155 หน้า

สตรีศรีน่าน, โรงเรียน ศูนย์วัฒนธรรม ตำนานแม่แห่งจังหวัดน่าน มีทราการพิมพ์
2526, 53 หน้า

เสถียร ลายลักษณ์, ร.ศ.ท. และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม 17, 19, 21, 22 โรงพิมพ์เดลิแมส 2477

2. เอกสารขั้นสอง (Secondary Sources)

คุรุสภา, องค์การค้ำ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 4 พงศาวดารโยนก โรงพิมพ์คุรุสภา
2507, 369 หน้า

กุรุสภา, องค์การค้า ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 2 เล่ม 9 โรงพิมพ์กุรุสภา 2507,
344 หน้า

_____ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่ม 10 โรงพิมพ์กุรุสภา 2507, 395 หน้า
จินตนา ยอดมิ่ง ประวัติชื่อตำบล และหมู่บ้านในเขตอำเภอเมืองแพร่ จังหวัดแพร่

ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519, 362 หน้า
จิมทอมสัน, มุลินธิ อัศนีประวัติของหม่อมศรีพรหมมากฤดากร พึ่งพิงงานพระราชทาน
เพลิงศพหม่อมศรีพรหมมากฤดากร วันที่ 30 กันยายน 2521 เจริญวิทย์การพิมพ์
2521, 364 หน้า

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณณะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์
2523, 477 หน้า

ชไมโฉม คุณทรสวัสดิ์ การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ภาคเหนือของไทย
(2435 - 2475) ปริญญานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521, 341 หน้า

ชูสิทธิ์ ชูชาติ "โลกทัศน์ชาวล้านนา ก่อกำเนิดจากคำพระยาพรหม" สังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2 : 37 - 57 ตุลาคม 2525 - มีนาคม 2527

คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าพระยา ไทยรบพม่า แพร่พิทยา 2514, 807 หน้า
พิพากกรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 เล่ม 1 โรงพิมพ์กุรุสภา
2526, 215 หน้า

_____ พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 โรงพิมพ์กุรุสภา 2504, 192 หน้า
ทัศนทรง ชมภูมิ่ง "เหตุเกิดที่เมืองโกสีย์" รายงานเรื่องเงี้ยวปล้นเมืองแพร่เมื่อ
รัตนโกสินทร์ศก 121 พิมพ์ในงานสถาปนากิจคณะเจ้าทองด้วงวงศ์บุรี 29 มีนาคม 2523
พิชัยการพิมพ์ 2523, 27 หน้า

_____ สถาปมบรรณ สำนักพิมพ์บริษัท พี. วาณิชผลิกเคชั่นจำกัด 2527, 277 หน้า
นฤจร อธิธิจักรจรัส "ความเชื่อในเรื่องผีสร้างเวทมนตร์ของชาวล้านนาไทยภาคเหนือ"

พุทธศาสนาในล้านนาไทย พิมพ์เนตรการพิมพ์ 2523, 225 หน้า
บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ 30 ชาติในเชียงราย โรงพิมพ์มุกข์ 2493, 765 หน้า

บอก การ์ด สมัยพระปิยมหาราช แปลโดย เสถียร พันธุรักษ์ และอัมพร จุลานนท์

โรงพิมพ์ไผ่องคร 2503, 583 หน้า

ประชาภิจักรจักร, พระยา ตำนานโยนก พิมพ์ครั้งที่ 7 คลังวิทยา 2516, 510 หน้า

ปริญญากายสิทธิ์ ประวัติพุทธศาสนาในล้านนาไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 1912 ถึง พ.ศ. 2101

ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2528, 324 หน้า

อัสสัมชัญ

ปรีดา ศิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทย สมัย

รัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

พูนทิศมัย ดิเกตุ แพร่-น่าน โรงพิมพ์พระจันทร์ 2494, 88 หน้า

มณี พยอมยงค์ ประวัติและวรรณคดีไทย มิตนราการพิมพ์ 2516, 172 หน้า

วิบูลย์ หานูชิต การปฏิรูปการศึกษาในเขตลพบุรี (พ.ศ. 2442 - 2476) ปริญญานิพนธ์

กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2528, 183 หน้า อัสสัมชัญ

วินัย โชติสกุล "การห้าปากไม้สักเมืองแพร่ พ.ศ. 2383 - 2475 : ตัวอย่างเศรษฐกิจ

ผูกขาดในช่วงการปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่" มนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

2 : 54 มกราคม - มิถุนายน 2526

วัลภา เครือเพ็ญทอง การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปริญญานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520,

388 หน้า อัสสัมชัญ

ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมท่าแร่ ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม 2468, 512 หน้า

สงวน โชติสุขรัตน์ ชีวิตและผลงานของพญาพรหม สงวนการพิมพ์ 2500, 71 หน้า

_____ ตำนานเมืองเหนือ โรงพิมพ์ไผ่องคร 2503, 660 หน้า

_____ คนตีเมืองเหนือ ป. พิณนาค : การพิมพ์ 2525, 576 หน้า

สุวิทย์ อีรศากวิท ความสัมพันธ์ไทย : ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 โรงพิมพ์แสงรุ่ง

การพิมพ์ 2523, 618 หน้า

สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา ประวัติการของจอมพลและมหาอำมาตย์เอกเจ้าพระยาสุรศักดิ์-

มนตรี โรงพิมพ์ศรีทอง 2504, 667 หน้า

สินชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สโหย โรงพิมพ์พิมพ์เนต 2520, 153

สร้อยศรี ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476)

ปริญาทิพนธ์ อ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2522, 371 หน้า
พิมพ์ครั้งที่

สุรัตน์ วรากรณ์ ไทย-พม่า ปักหมุดการเผชิญหน้า การคุกคามของตะวันตกในคริสต์วรรษ

ที่ 19 ปริญาทิพนธ์ อ.ม. มหาวิทยาลัยศิลปากร 2520, 362 หน้า อัดสำเนา

เมอร์เบท สวอนสัน "ผู้ส่งเสริมและผู้ร่วมงาน : คณะมิสชันนารี กับการปรับตัวเข้าสู่

ยุคใหม่ในจังหวัดน่าน (ค.ศ. 1895 - 1934)" วารสารมนุษยศาสตร์ วิทยาลัย

เชียงใหม่ 2 : 81 มกราคม - มิถุนายน 2521

Edwardes, Michael The West in Asia 1850 - 1914 BT. Batsford
London, 1968

Hall D.G.E A History of South - East Asia 4th.ed., London
Macmillan, 1981. 1070 p.

ကမ္ဘာတစ်ဝှမ်း

ภาคผนวก ก

ว่าด้วยหัวเมืองในบริเวณเมืองน่าน

มีหัวเมืองขึ้น คือ เมืองที่เป็นเจ้า 4 เมือง เจริญผาและแสนหลวง 41 เมือง
รวม 45 เมือง ฝ่ายเหนือเมืองที่เป็นเจ้า คือ เมืองเชียงของตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขง เมืองเทิง
อยู่หน้าอิงทกน้ำโขง เมืองเชียงคำอยู่หน้าทางถ้ำน้ำอิง เมืองเงิน้อยน้ำเงินลงน้ำโขง เมืองเบญ
พญาและแสนหลวง คือ เมืองไชยพรหม 1 เมืองริม 3 เมืองแจ่ง 1 เมืองเชียงการ 1
เมืองเชียงกลาง 1 เมืองละ 1 เมืองเบือ 1 เมืองอบ 1 เมืองบ่อ 1 ตั้งอยู่ริม
น้ำน่าน เมืองปอน 1 ตั้งอยู่ริมน้ำน่านนอกน้ำน่าน เมืองบัวตั้งอยู่ที่น้ำบัว เมืองยาง
เมืองยมตั้งอยู่ที่น้ำยาง เมืองออนตั้งอยู่ที่น้ำออน เมืองพงตั้งอยู่ที่น้ำยาว เมืองบ่อไร่
ตั้งอยู่ที่น้ำไร่ น้ำเหล่าน้ำทอนน้ำน่าน เมืองควมอยู่ริมน้ำควมออกน้ำโขง เมืองเชียงร่อน
เมืองเชียงตมอยู่ริมน้ำจันออกน้ำโขง เมืองสวทอยู่ริมน้ำสวทออกน้ำโขง เมืองเชียงม่วนอยู่
ริมน้ำพิทกน้ำยม เมืองเสียบเมืองสะเมืองงเมืองควนเมืองออยเมืองวิมอยู่ริมน้ำยม
เมืองมิน เมืองยอก เมืองเสถียอยู่ขุนน้ำยาวทกน้ำน่าน เมืองสอยอยู่ริมน้ำอิงทกน้ำโขง
เมืองเชียงแสนอยู่ริมน้ำยวนทกน้ำอิงออกน้ำโขง เมืองลี้อยู่หน้าพิทกน้ำน่าน เมืองศรีสะเกษอยู่
น้ำแดงทกน้ำน่าน เมืองทินอยู่หน้าหินทกน้ำน่าน เมืองสาเมืองแฝกเมืองหาดลำเมืองท่ามลา
เมืองผาเลื้อยอยู่ริมน้ำน่าน

ที่มา : กองกฎหมายพิเศษ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/158 เรื่องจัดการ

เมืองน่าน 2 มิถุนายน 119 - 4 สิงหาคม ร.ศ. 121

24

วันที่ 10 เมษายนรัตนโกสินทรศก 110 (2434) ศุภอักษร มายังเจ้าอนันตวร-
 ฤทธิเดชภูมไชยมนต์ไชยนั้นบุตรมหาราชวงษาธิบดีเจ้านครเมืองน่านเจ้าราชวงษาที่เจ้า-
 อุปราชาเจ้ามหาพรหมว่าที่เจ้าราชบุตรเจ้านายบุตรหลาน พระยาลาวท้าวแสนนครเมืองน่าน
 ด้วยมีศุภอักษรที่ 168 ลงวันที่ 19 พฤศจิกายนรัตนโกสินทรศก 109 ว่า ได้แต่งตั้งให้เจ้า-
 สุริยวงษาที่เจ้าราชวงษานายน้อยบัวเรียวเชิญตรารับสั่งพระเจ้าเมืองยาเธอพระองค์เจ้า
 โยธาทิเบศย์ขึ้นไปยังเจ้าเมืองเชียงแขงที่เมืองสิงเมืองนังเจ้าเมืองเชียงแขง กับท้าวพระยา
 มีความยินยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพ, แล้วมีหนังสือแต่งตั้งให้พระยาราชไมตรีราชพรหมภา
 แสนราชวังนายไพร่ 11 คนนำคันไม้ทองคันหนึ่งทองหนัก 10 คันไม้เงินคันหนึ่งเงินหนัก 30
 ม้าลายดำ 3 ม้าเครื่องราชบรรณาการลงมาถึงนครเมืองน่านวันที่ 2 กรกฎาคมรัตนโกสินทร
 ศก 109 เจ้านครเมืองน่านได้พร้อมทั้งพระยาพิไชยชาญฤทธิ์ข้าหลวงแต่งตั้งให้เจ้าสุริยวงษาผู้ว่าที่
 เจ้าราชวงษ นายน้อยบัวเรียวนำพระยาราชไมตรี ราชพรหมภา แสนราชวังเมืองเชียงแขงคม
 คันไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย แต่เมืองหลวงภูคาเป็นเมืองร้าง
 ใกล้ชิดกับเมืองสิงเมืองนังเจ้านครเมืองน่านขอรับพระราชทานให้เจ้ามายเชื้อสายเจ้าเมือง
 หลวงภูคาปกครองครัวขึ้นไปยังเมืองหลวงภูคาจะได้เป็นที่ถูกขานาญกับเจ้าเมืองเชียงแขง
 แลสืบสวนข้อราชการร่วรักษาระราชอาณาเขตเป็นเกรียบคั่นแก่บ้านเมืองต่อไป ได้ส่งต้น
 หนังสืออันนั้นมเจ้าเมืองเชียงแขง 1 เจ้าเมืองเชียงแขงมีมากราบเรียนผ่านอรรถมหา
 เสนาบดี 1 จศหมายด้อยคำเจ้าเมืองเชียงแขงพุดกับเจ้าสุริยวงษา 1 รวม 7 ฉบับลงไปถึง
 กรุงเทพ, วันที่ 11 มกราคมรัตนโกสินทรศก 109 มีข้อความในศุภอักษรแลต้นหนังสือต่าง ๆ
 หลายประการนั้น ได้นำศุภอักษรแลท้าวเจ้าราชวงษานายน้อยบัวเรียวกับพระยาราชไมตรี
 ราชพรหมภา แสนราชวังเข้าเฝ้าทูลละออง, ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายคันไม้ทองเงิน
 เครื่องราชบรรณาการแก่พระบาทสมเด็จพระบรมมหาราชวังหลวงกรมพระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐทราบฝ่าละออง, แล้ว มีพระบรมราชโองการมาพระ
 บัณฑิตสุรัสวดีทนายคำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า เมื่อเจ้าอนันตวรฤทธิเดช, เจ้านครเมืองน่าน
 ได้พร้อมทั้งพระยาพิไชยชาญฤทธิ์ข้าหลวงจัดตั้งให้เจ้าราชวงษานายน้อยบัวเรียวเชิญตรารับสั่ง
 พระเจ้าเมืองยาเธอพระองค์เจ้าโยธาทิเบศย์ขึ้นไปยังเจ้าเมืองเชียงแขงเป็นการเรียบร้อย
 เจ้าเมืองเชียงแขงมีความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพ จัดคันไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการแต่งตั้ง

ให้พระยาราชไมตรี ราชพรหมฤา แสนราชวังนำลงไปหูกเกล้า ถวายขอเป็นข้าขึ้นธสีมา
 กรุงเทพ กับเจ้าอนันตวรฤทธิเดช, ขอให้เจ้านายบุตรหลานซึ่งเป็นเชื้อสายเจ้าเมืองหลวง
 ภูคาครอบครัวขึ้นไปตั้งเมืองหลวงภูการักษาพระราโชวณาเขตรนั้นร่วมกับที่ทรงพระมหากรุณา
 ชุบเลี้ยงเป็นเจ้าประเทศราชใหญ่ตรีตรองจัดการรักษาพระราโชวณาเขตรไว้ให้เป็น
 ที่มั่นคงนั้นชอบด้วยราชการแล้ว การซึ่งเจ้าเมืองเชียงแขงอ่อนน้อมยอมเป็นเจ้าขอขึ้นธสีมา
 ครั้งนี้ยังเป็นการใหม่อยู่ ฝ่ายเขตรแดนพม่าตกเป็นของอังกฤษ ๆ ก็กำลังคิดจัดการที่จะ
 ปกครองบ้านเมือง บางทีก็จะมีเหตุการณ์เกี่ยวข้องอันใดกับเมืองเชียงแขงบ้าง เจ้าเมือง
 เชียงแขงซึ่งมาศวานักดีต่อกรุงเทพ,ใหม่ ยังมีได้เข้าใจชมเชยธรรมเนียมแลทางราชการ
 ในกรุงเทพ, จะพูดจาโต้ตอบกับอังกฤษไปไม่สทกควรที่จะให้เจ้านายใหญ่ขึ้นไปช่วยหนุนบำรุง
 แนะนำในทางราชการ ให้เจ้าเมืองเชียงแขงเข้าใจในทางราชการ แต่ทรงพระราชดำริห์
 เห็นอยู่ว่าเมืองสิงเมืองหงซึ่งเจ้าเมือง เชียงแขงมาตั้งอยู่ยังไม่เบรกับบริบูรณ์ด้วยเสบียงอาหาร
 ถ้าเจ้านายผู้ใหญ่ในเมืองนำขึ้นไปอยู่ก็จะเป็นความลำบากแก่เจ้าเมืองเชียงแขง ให้เจ้า
 อนันตวรฤทธิเดชจัดเจ้านายผู้ใหญ่ขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองหลวงภูคา แล้วให้มีท้าวพระยาขึ้นไป
 ประจำทั้งราชการอยู่ที่เมืองสิงเมืองหงพอสะดวกอย่างให้ขาด เมื่อมีข้อราชการอันใดให้
 เจ้าเมืองเชียงแขงแจ้งเหตุนั้นให้ท้าวพระยาซึ่งขึ้นไปทั้งราชการแลเจ้านายผู้ใหญ่ที่เมืองหลวง
 ภูคาทราบจะได้ช่วยคิดราชการนั้นให้การสวดกรเลียบร้อยตามสมควร กระแต่พระราชดำริห์
 เรื่องทั้งเมืองหลวงภูคามีมาในสุ่อักษรอันฉบับหนึ่งความแจ้งอยู่แล้ว กับได้โปรดเกล้า,
 ให้วังหลวงตราสั่งแจ้งราชการทั้งนี้ขึ้นไปให้ข้าหลวง 5 หัวเมืองซึ่งตั้งอยู่เมืองนครเชียงใหม่,
 รัฐบาลโดยเลียบด้วยแล้ว ถ้าเจ้าอนันตวรฤทธิเดชได้จัดเจ้านายท้าวพระยาคนใดขึ้นไปตั้ง
 อยู่ที่เมืองหลวงภูคาแลประจำทั้งราชการที่เมืองสิงเมืองหงก็ให้กำชับบัญชาเจ้านายท้าวพระยา
 ผู้จะขึ้นไปนั้นให้ตั้งใจจัดการรักษานบ้านเมืองดูแลหนุนบำรุงเจ้าเมืองเชียงแขง ท้าวพระยา
 ครอบครัวให้ได้ตั้งบ้านเรือนท่ามาหากินแบบเจ้าขอขึ้นธสีมากรุงเทพ, สืบไปถ้าเจ้านายท้าว
 พระยาซึ่งขึ้นไปตั้งเมืองหลวงภูคาขึ้นไปประจำรักษาราชการเมืองสิงเมืองหงบอกข้อราชการ
 ลงมายังเมืองนำมกราการใด ให้เจ้าอนันตวรฤทธิเดชชดเชยหาฤาแก่ข้าหลวง 5 หัวเมือง
 ซึ่งตั้งอยู่เมืองนครเชียงใหม่ช่วยกันจัดการรักษาพระราโชวณาเขตรไว้ขออย่าให้เสียราชการ
 แผ่นดินไปแต่อย่างใดอย่างหนึ่งได้ แล้วให้บอกข้อราชการลงไป ณ กรุงเทพ, จงเมือง ฯ

แต่ต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการนั้นได้ให้เจ้าพนักงานตรวจรับไว้ แลจัดที่กักเอาใส่
 จ่าสเบียงอาหารให้เจ้าราชวง นายน้อยบัวเรียว พระยาราชไมตรี ราชอาหมฤา แสนราชวัง
 ตามสมควรแล้ว จึงโปรดเกล้า, ให้พระราชทานสิ่งของตอบแทนเครื่องราชบรรณาการขึ้นมา
 ให้เจ้าเมืองเชียงแขงเปนเกียรติยศ แล้วได้พระราชทานเงินตราเลื้อผ้าให้ราชอาหมฤากับ
 พระยาราชไมตรีแสนราชวังผู้ถึงแก่กรรมตามสมควร ได้มอบสิ่งของให้ราชอาหมฤาคุมขึ้นมาแจ้ง
 อยู่ในศุภอักษรตอบเจ้าเมืองเชียงแขงได้คึกคักเนาส่งขึ้นมาความแจ้งอยู่แล้ว ให้เจ้าอนันตร
 ฤทธิเดชเจ้านครเมืองน่านแต่งเจ้านายท้าวพระยาภักดีราชอาหมฤาคุมสิ่งของซึ่งพระราชทาน
 แก่เจ้าเมืองเชียงแขง พระยาราชไมตรีราชนราชวังขึ้นไปให้แก่เจ้าเมืองเชียงแขงบุตร
 ภรรยาพระยาราชไมตรีแสนราชวังตามอย่างธรรมเนียม ถ้าได้แต่งให้เจ้านายท้าวพระยา
 ภาวราชอาหมฤาคุมสิ่งของซึ่งโปรดเกล้า, พระราชทานแก่เจ้าเมืองเชียงแขงตั้งแต่งเจ้านาย
 คนใดภาวครอบครัวขึ้นไปรักษาเมืองหลวงภูคาแลไปประจำรักษาราชการเมืองสิงเมืองนัง
 เปนจำนวนนายไพร่ครอบครัวเท่าใดให้มีศุภอักษรลงไปประกรุด, ประทับตราพระราชสีห์
 ใหญ่มาเปนสำคัญ

ที่มา : จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.40/5 เรื่อง
เจ้าอนันตรฤทธิเดชน่านให้เร่งจัดการตั้งเมืองหลวงภูคา จัดเจ้านายหลักเปลี่ยนขึ้นไปรักษา
แล้วให้มีท้าวพระยาขึ้นไปประจำราชการอยู่เมืองสิงเมืองนัง วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 110

ภาคผนวก ค

ชื่อตำแหน่งข้าราชการเมืองน่าน ซึ่งไม่ทราบว่ามีหน้าที่อย่างไร

เจ้าหนานมหาพรม

นายหนานมหาใจ

นายหนานมหาเทพ

นายน้อยสีหิ์แสน

หลวงใจมงคล

เจ้าน้อยบรม

พระยาอินทร์ปัญญา

พระยาราชสมบัติ

เจ้าไธยกำเคื่อง

พระยาหลวงสมบัติะวงษา ราชเสนา

นายหนานไชยสาร

นายไธยอันทวงษ์

พระยาอินทจัก

นายหนานอนันตะ

ที่มา : กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/2 - 3

ใบนอกเมืองน่าน ร.ศ. 108 - ร.ศ. 109

ဘဏ္ဍာငွေ ၁၄၈ - ၁၄၉

๑๕๐ กิโลเมตร

ความสำคัญของ เมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. 2411 - 2453)

บทคัดย่อ

ของ

สมศักดิ์ ลีธราช

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กันยายน 2529

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ มุ่งศึกษาถึงบทบาทและความสำคัญของเมืองแพร่และน่าน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) เป็นสำคัญ ทั้งนี้จะพิจารณาปัจจัยที่ส่งเสริมความสำคัญของเมืองแพร่และน่าน จุดมุ่งหมายและวิธีการ ดำเนินการที่รัฐบาลเข้าไปควบคุมเมืองแพร่และน่าน รวมทั้งศึกษาปัญหาและผลของการ ดำเนินการปฏิรูปการปกครอง เศรษฐกิจและสังคมของเมืองแพร่และน่าน โดยใช้เอกสาร ชั้นต้นเป็นหลัก

ผลของการศึกษาพบว่า การแผ่อิทธิพลของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสและสภาพการปกครอง ภายในที่ไม่เหมาะสม รวมทั้งปัญหาเกี่ยวกับป่าไม้เป็นปัจจัยสำคัญที่เป็นแรงกระตุ้นให้รัฐบาล เข้าไปดำเนินการควบคุมและจัดระบบการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ให้รัดกุม และเหมาะสมยิ่งขึ้น ทั้งนี้รัฐบาลมีความมุ่งหมายที่จะรวมหัวเมืองทั้งสองนี้ เข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรเพื่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในการดำเนินการของรัฐบาล ระยะแรกนั้นรัฐบาลได้พยายามแก้ไขปรับปรุงแบบค่อยเป็นค่อยไป จนกระทั่ง พ.ศ. 2442 รัฐบาลจะสามารถลดบทบาทของเจ้านายพื้นเมืองที่เคยมีอยู่แต่เดิมให้หมดไป พร้อมทั้งยุบฐานะ จากหัวเมืองประเทศราชเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรไทยได้สำเร็จ

อย่างไรก็ตาม การดำเนินการของรัฐบาลก็ประสบปัญหาต่าง ๆ มากมาย กล่าวคือ ปัญหาจากการแทรกแซงของฝรั่งเศส ปัญหาการขาดแคลนบุคลากร ปัญหาเชื้อชาติและความยากจนของราษฎร ตลอดจนปฏิกริยาต่อต้านจากเจ้านายชาวพื้นเมือง แต่ปัญหาดังกล่าวก็ได้รับการแก้ไขสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ซึ่งส่งผลให้นโยบายการปฏิรูปของรัฐบาลประสบผลสำเร็จ ทำให้เมืองแพร่และน่าน เข้ามารวมเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรไทยตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

THE SIGNIFICANCE OF PHRAE AND NAN IN THE REIGN
OF KING CHULALONGKORN (B.E. 2411 - 2453)

AN ABSTRACT
BY
SOMSAK LUERAT

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University
September 1986

This study was designed to investigate the role and the importance of Muang Phrae and Nan during the reign of King Chulalongkorn (1868 A.D. - 1900 A.D.). The major purposes of the study were to examine factors enhancing their importance, the objectives and how the central government keep both towns under its control. Moreover, any problems and effects resulted from the reform of the government, economics and society in both towns were also investigated. Primary documents were mostly used as the sources of this study.

The result of the study revealed that the extension of French imperialism influence, the ineffectiveness of the inner region government and problems about the forest were the major problems encouraging the government in Bangkok to control and reorganize the systems of politics, economics and society with the expectation of better conditions. The government in Bangkok wished to build up the unity by unifying both towns into a part of the kingdom. At earlier stage, the government in Bangkok tried to reform gradually till the year 1900 A.D. Then, the government were able to lessen the roles of those native rulers existing in the area, abolish the state of being dependencies of both towns and then successfully integrate them into the kingdom.

There were a lot of problems concerning what the government had done such as, French intervention, lack of efficient personnel, races, people's poverty and the reaction from the native rulers. Nevertheless, those mentioned problems were successfully solved. The integration of the two northern states of Phrae and Nan according to the reform policy has come true since then.